

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HİDAYET BAĞLAMINDA FITRAT VE ÇEVRE

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman Hazırlayan
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT Yüksel YILMAZ**

Malatya 2019

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

HİDAYET BAĞLAMINDA FITRAT VE ÇEVRE

Yüksek Lisans Tezi

Yüksel YILMAZ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT**

Malatya 2019

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlamış olduğum “ Hidâyet Bağlamında Fıtrat ve Çevre ” isimli tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışması sırasında yararlandığım tüm kaynakların, hem çalışmamda hem de kaynakçada görüldüğü gibi yöntemine uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

YÜKSEL YILMAZ

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir. Tezimin/Raporumun üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum.

Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

YÜKSEL YILMAZ

ÖZET

HİDAYET BAĞLAMINDA FITRAT VE ÇEVRE

Yüksel YILMAZ

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT

Tarih boyunca insanı tanıma ve onun özelliklerini ortaya koyma doğrultusunda birçok kavram dile getirilmiştir. İslam âlimleri insanı tanıma konusunda insanın yaratılış ve eğilimleri anlamına gelen fitrat kavramını kullanmışlardır. Fıtrat Kur’ani bir kavramdır. İnsanların hepsi aynı özden meydana geldikleri için ortak kabiliyetleri ve özellikleri vardır. Yaratıcıyı arama ve inanma ihtiyacı bütün insanların fıtratında var olan bir duygudur. İnsanda bulunan hakikati arama ve inanma ihtiyacı doğuştan ve nötr iken zamanla aile ve çevrenin etkisi neticesiyle şekillenir. İnsan düşünen, sorgulayan ve neden sonuç ilişkisi kuran bir varlık olduğu için varlığını sorgulama ve idrak edebilme kapasitesine sahiptir. Fıtrattaki inanma ihtiyacı akıl ve vahiy doğrultusunda şekillenirse insan yaratılış gayesine ulaşır. İnsanın fıtratına hidayete meylettiren duygular hâkimdir. Hidayet insanın dünya ve ahiret saadetini elde etmesinin yoludur. Hidayetin anlaşılması, ona götüren sebeplerin bilinmesi, hidayete giden yolların bulunmasını kolaylaştıracak insanın zihnini meşgul eden sorulara yanıt olacaktır. Araştırmamız fitrat, hidayet, dalâlet ve din kavramlarının analiz edilmesiyle başlamıştır. Yaratılış gayesine ulaşabilecek fitratla yaratılan insan, iyi kötü yaptığı her amelin karşılığının olacağını bilerek hareket eder ve bunun neticesinde hidayete kavuşur veya dalaletle sapar. İnsana verilen akıl insanı diğer canlılardan ayırarak insana sorumluluk yüklemiştir. Yaratılış hikmetini idrak edebileceği güç ve kudrette yaratılan insan duyuların elde ettiği bilgileri akli ile idrak eder, iradesini basiretle kullanırsa hidayete erişebilir. Evreni mükemmel bir düzenle yaratan Allah’ın varlığını kevnî ayetler hatırlatmaktadır. Bu kadar mükemmel yaratılan kâinat amaçsız yaratıldığı düşünülemez. Yaratılış amacına ve yeryüzündeki düzeni sağlayacak olan ahlaki kurallara ancak Allah’ın elçileri vasıtasıyla ulaşılabilir. İnsanda bulunan sorumluluk duygusu, adalet duygusu, sonsuzluk ve ebedilik duygusu ahiret inancının varlığını gerekli kılar. İnsan dua ederek içinde ki güven ve ümit duygusunu artırırken ruhunu rahatsız eden korku ve endişelerinden arınır. İnsan yapılan her şeyin hesabını vereceği gelene kadar sığınacak bir yer arar. Bu arayışlar içindeyken hidayeti bulduracak yollar karşısına çıkacağı gibi zaman dalaletle saptırarak yollar da çıkabilir. Bu süreçte insan zihnini meşgul eden sorulara daha ikna edici cevaplar arar. Bu süreçte hidayeti bulabilmesinde insanın ailesinin, sosyal çevresinin, iletişim araçlarının, gelir düzeyinin, aldığı eğitimin etkisi büyük orandadır. İnsanın hidayetten uzaklaşıp dalaletle düşmesinde cehalet, kibir, heva gibi nefsanî arzuların etkileri olduğu gibi ideolojik ve felsefi akımların etkisi de söz konusudur. Sonuç bölümünde hidayetin oluşum sürecinde ki sebepler ve sebeplere götüren nedenler incelenerek alınacak tedbirler anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelam, Fıtrat, Hidayet, Dalalet, Akıl, Vahiy, İrade, Çevre

ABSTRACT
CREATION AND SURROUND IN THE CONTEXT OF SALVATION
Yüksel YILMAZ
Master Thesis
Department of Basic Islamic Sciences
Supervisor: Dr. Mustafa BOZKURT

Throughout history, many concepts have been voiced in order to recognize human and reveal its features. Islamic scholars have used the concept of “ fitrat(genesis)” to recognize human beings, which means human creation and tendencies. Genesis is a concept in Koran. People have common abilities and characteristics because they all come from the same essence. The need to search for and believe in the creator is a feeling that is present in all human beings. The need to seek truth and believe in human beings is inherently neutral but it is shaped by the influence of family and social environment. Because humans can think, question and understand cause and effect relations, they have the capacity of questioning and realizing their existence. If the need to believe is shaped in the direction of reason and revelation, the human reaches the purpose of creation. Feelings prone to salvation in human genesis are dominant. Salvation is the way for the human to get the happiness of the world and the hereafter. Understanding of the salvation, knowing the reasons leading to it, facilitating the ways to salvation will answer the questions that occupy the mind of the human being. Our research has started with the analysis of concepts of salvation, misguidance and religion. Every human being is created by the knowledge that every act that he does right or wrong will result either in guidance or in misguidance. The mind given to human beings is a responsibility and separates them from other living things. The power and power that can comprehend the wisdom of creation can comprehend the information obtained by the human senses by reason, and reach the guidance if they use the will with prudence. The existence of Allah, who created the perfect order of the universe is reminded by the “kevnî” verses. It is unthinkable that such a perfectly created universe was created pointless. The moral rules that will provide for the purpose of creation and the order on earth are reached through the messengers of Allah. The sense of responsibility, the sense of justice, eternity and the sense of eternity in the human, require the existence of the Hereafter. While prayers increase the sense of trust and hope in human, it also cleanses the fear and worries that disturb the soul. The human searches for a place to nestle until the time comes for the calculation of everything. During this quest, there may be roads that lead to the salvation, and also ways that divert the human to misguidance. In this process, the human seeks convincing answers to the questions that occupy his / her mind. In the process of reaching the salvation, the influence of family, the social environment, the means of communication, the level of income and the education received by him are very important. The reason that human beings move away from salvation and fall into misguidance is because of exquisite desires like ignorance, arrogance and humor and also the influence of ideals and philosophical currents affect them. In the conclusion part of our research, the

reasons for the formation of salvation and the reasons leading to these reasons are examined and the measures to be taken are explained.

Key words: kalam, genesis, salvation, misguided, reason, revelation, will, environment,

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	I
BİLDİRİM.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	3
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	3
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	4
3. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ.....	6
3.1. Hidayet Kavramı	6
3.2. Dalalet Kavramı	11
3.3. Fitrat Kavramı.....	15
3.4. Din Kavramı	19
BİRİNCİ BÖLÜM	24
HİDAYETİN OLUŞUM SÜRECİ.....	24
1. HİDAYETE ERİŞMEDE İNSANA VERİLEN FITRİ DONANIMLAR	24
1.1. Duyular	24
1.2. Akıl.....	27
1.3. Basiret.....	34
1.4. Hikmet	36
1.5. İrade	40
1.6. İstîtâat.....	47
2. FITRATİ HİDAYETE GÖTÜREN SEBEPLER.....	49
2.1. Tevhide ve Yaratılış Gayesine Olan Fitrî Eğilim	49
2.2. Vahye Olan Fitrî Eğilim	56
2.3. Ahlaki Prensiplere Olan Fitrî Eğilim	60
2.4. Güven Arayışı Ve Sığınma Duygusu	64
2.5. Dua Etme İhtiyacı	68
2.6. Ümit ve Korku Duygusu.....	72
2.7. Adalet Duygusu Ve İlâhi Adaletin Gerçekleşeceği Duygusu	73

2.8. Sorumluluk Duygusu	77
2.9. İnsanda Bulunan Sonsuzluk ve Ebedilik Duygusu.....	81
3. FITRATİ HİDAYETTEN UZAKLAŞTIRAN FAKTÖRLER.....	83
3.1. Cehalet ve Taassup.....	83
3.1. Kibir	89
3.2. Heva ve Nefis.....	92
İKİNCİ BÖLÜM.....	98
ÇEVRE - HİDAYET İLİŞKİSİ	98
1. SOSYAL ORTAMIN HİDAYET ÜZERİNDE ETKİLERİ.....	99
1.1. Aile Ortamının Hidayet Üzerindeki Etkisi	99
1.2. Arkadaş çevresi.....	107
1.3. Gelir Düzeyi ve Eğitim Seviyesi	110
1.4. İletişim Araçları ve Sosyal Medya.....	113
2. FELSEFİ OLUŞUMLARIN HİDAYET ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	115
2.1. Ateizm.....	117
2.2. Materyalizm	123
2.3. Deizm.....	128
2.4. Agnostisizm	133
SONUÇ	137
KAYNAKÇA.....	140

ÖNSÖZ

Evrendeki tüm varlıklar kendilerine özgü kurallar içinde rollerine uygun hareket ederler. İnsan dışındaki canlılar yaşam şeklini kendileri seçemez. İnsan ise kendi yaşam şeklinde ve diğer canlıların yaşam koşullarını sağlayabilme noktasında söz sahibidir. İnsana verilmiş olan irade gücü insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir.

Fıtrat Kur'an'ı bir kavramdır. Üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış birçok araştırmaya konu olmuştur. Biz hidayet ve dalaleti seçme noktasında fıtratın ve çevrenin etkisini incelemeye çalıştık. “Hidayet Bağlamında Fıtrat ve Çevre” başlığını taşıyan çalışmamız, giriş ve sonuç kısımlarından başka iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntem ve sınırlılıkları dile getirilmiştir. Hidayet, dalalet ve fıtrat kavramı, din ve insan bağlamında değerlendirilmiş, kavramların Kur'an kaynaklı temeli ortaya konulduktan sonra Arapça sözlüklerden de yararlanılarak kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Kavramsal incelemede öncelikle hidayet, dalalet, fıtrat ve din kelimelerinin sözlük ve terim anlamları ve fıtrat hidayet, fıtrat dalalet ilişkisi incelenmiş itikadi mezheplerin bu konuyla ilgili görüşleri ele alınmıştır. İslam düşüncesinde din duygusunun kaynağı fıtrat anlayışıyla bağlantılı olarak izah edilmektedir. İncelediğimiz konuların ortak konusu din olduğu için din kavramı üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde hidayete erişmede insana verilen fitri donanımlar sözlük ve terim anlamlarıyla analiz edilmiştir. Bu donanımların hidayete erişmede etkisi incelenmiştir. Fitri olarak hidayete götüren sebepler ve duygular ele alınmıştır. Bu bölümde fıtrat kavramı için geçerli ve sağlam bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. İnsana verilen fitri donanımlardan bahsedilmiştir. Çalışmanın anahtar kavramı olan fıtratın hidayetin oluşum sürecindeki etkisi ve insanda bulunan fitri duyguların hidayetle ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca fitri olarak hidayete götüren sebepler analiz edilmiş ve fıtratın bozulmasında etken olan fitri nedenler incelenmiştir.

İkinci bölümde fitri olarak hidayete götüren sebepler analiz edilmiştir. Fıtratın karakteristik özelliklerini etkileyen bireysel ve toplumsal değişimlerin fıtrata

yansımaları incelenmiştir. Çevresel etkenlerin fitrata etkisi irdelenmiştir. Felsefi oluşumların tanımları yapılmış ve felsefi oluşumların hidayet üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Sonuç bölümünde konunun genel değerlendirmesi yapıp elde edilen bulgular üzerinde bazı çıkarımlar yapılmıştır. Günümüzün çağdaş inanç problemlerine ve iman problemlerine değinilmiştir. Fıtratı bozan problemlerin çözüm yolları incelenmiştir.

Çalışmanın her aşamasında yardım ve anlayışını esirgemedi devamlı destek olan sayın danışmanım Dr. Mustafa Bozkurt'a tez konusunun belirlenmesinde ve tezin ilk aşamalarında büyük katkısını gördüğüm Prof. Hulusi Aslan'a Arapça tercüme konusunda büyük yardımını gördüğüm kütüphane memuru Ahmet Gürgöze beye en içten şükranlarımı sunarım. Tez yazım sürecinde bana desteklerini esirgemeyen değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksel Yılmaz

Malatya-2019

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Din olgusu, insanlık tarihinin her döneminde canlılığını korumuş toplumsal hayatta ve bireylerin dünyasında önemli bir gündem oluşturmuş, insan hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. İnsanoğlu, karşılaştığı problem ve ihtiyaçların çözümü için her şeye gücü yeten bir yaratıcıya yönelme ihtiyacını devamlı olarak hissetmiştir. İnsan varlığının nedenini sorgulamak ve yaratılışına cevap bulmak için arayış içine girmiştir. Bu araştırmaların neticesinde çeşitli felsefe ve düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Dine inanma ihtiyacının yaşam şartları neticesinde mi yoksa fitri bir duygu mu olduğu tartışma konusu olmuştur. Evreni ve çevresindeki olayları anlamlandırmaya çalışan insan bu konuda çeşitli araştırmalar yapmıştır.

İslam âlimleri bu arayışın kaynağını fitrata dayandırmışlardır. Kur'an'î bir terim olan fitrat kavramı üzerinde geniş çaplı araştırmalar yapılmış, üzerinde düşünülmüş, yorumlanmış ve önemli sonuçlar elde edilmiştir. İnsan psikolojisini konu edinen birçok bilim dalı da fitrat kavramı üzerinde durmuştur, Fitratın insan davranışlarını belirlemesinde ki etkisi ile ilgili birçok veri elde edilmiştir. Elde edilen verilerde kavramın dini, psikolojik ve ahlaki yönü öne çıkarılmıştır. Araştırmamızın konusu fitrat kavramını ve fitratla ilişkili olduğu kavramları incelemek ve fitratın hidayetle ilişkisini araştırmaktır.

Din algısını etkileyen faktörlerin başında “insanın inanma ihtiyacı” gelmektedir. İnanma ihtiyacını karşılamak için, arayış içine giren insan ben kimim? Nerden geldim? Niçin varım? Nereye gideceğim? gibi sorulara cevaplar arar. İnsan bu soruların cevabını bulabilecek, hidayeti ve dalaleti idrak edebilecek güç ve kabiliyette yaratılmıştır. Fitrat insanın eğilimlerini yaratılış gayesine ulaştıracak güce sahiptir. Allah fitrata hidayetin oluşumunda rol oynayan donanımları ve eğilimleri lütuf olarak vermiştir. İnsanın seçimlerinde özgür olması tercih yapabilme hakkını da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle hidayete giden yollar olduğu gibi dalalete saptıran yollar da vardır. İnsanın hidayete ulaşabilmesi akıl ve vahiy ekseninde ilerleyebilmesi ile ancak mümkün olabilir. Olumsuz çevresel faktörler ve nefsanî arzular insanın hidayetten uzaklaşmasına ve dalalete düşmesine neden olur

İnsanın yaratılış gayesi Allah'a iman etmek ve emirlerine uymaktır. Hidâyet de böyle bir hayat tarzı olup dünya ve ahiret mutluluğunu yakalamanın ve kurtuluşa

erebilmenin sebebidir. Allah her insana hakikati idrak edebilecek akıl, görebilecek göz ve duyabilecek kulak vermiştir. Bu nimetlerin yanında hidayete ulaştıracak peygamber ve kitap vermiştir. Bunların her biri hakikate ulaştıran birinci derecede hidayet vasıtalarıdır. Bu etkenler incelenerek üzerinde düşünülmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Hidayetin anlaşılması için ona götüren yolların bilinmesi ve kulda var olan fitratın hidayetle ilişkisini araştırması gerekir. Hidayetin oluşumu için insana verilen vasıtaları ve insanı hidayete götüren fitri sebeplerin farkında olmak gerekmektedir. Araştırmamızın konusu bu donanımların neler olduğunu araştırmak ve bu donanımların hidayete katkısını incelemektir. Hidayetin zıttı olan dalaletin kavramsal çerçevesi ve dalaletin oluşumuna neden olan sebepler araştırılmıştır. Hidayetin ve dalaletin oluşumunda fitratın etkisi araştırılmıştır. İnsan hidayeti ve delaleti seçme konusunda özgür bırakılmıştır. Allah tercih yetkisi verdiği insanın hidayeti seçmesi için yön göstermiş fitratına bu konuyla ilgili vesileler yerleştirmiştir. Biz bu hidayet vasıtalarını tetkik ederek hidayete ulaşabilmenin yollarını ve bu süreçte insanı dalalete götürebilecek tehlikeleri araştıracağız.

İnsanın fitratında bulunan hakikate eğilim duygusunun varlığının dışında insanın nefsinin arzuları da insanın hayatının şekillenmesinde söz sahibidir. Bu araştırmada fitratı bozan nefsanî arzulardan ve bu arzuların fitratı etkilemesinden bahsedilmiştir.

İnsan tabiatı gereği topluluk halinde yaşar. Yaşadığı toplumdaki yaşam tarzları insanın kişiliğinin oluşmasında etkilidir. Çevreyi tanıma ve anlama merakı, bireyin fitratında/doğasında yer alan bir potansiyeldir. İnsanın yaradılışındaki temiz fitri duygu çevrenin etkisiyle şekillenir. İnsanın çevresindeki etkenler insanın kişiliğinin gelişmesinde etkilidir. Çevresinde ki etkenler onun hak yolda yürümesini de sağlayabilir. Batıl yollara sapıp hakikatten uzaklaşmasına da sebep olabilir. Bu çalışmada insanın hidayete kavuşmasında çevrenin etkisi araştırılarak çevre ve insan faktörü incelenmiştir. Tezimizin konusu fitratın hidayete erişmede etkisini ve çevrenin fitrata etkisini araştırmaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Fitrat yaradılışın ilk şeklini ihtiva eden ve bütün insanlarda bulunan genel bir özelliktir. Dış etkenlerin etkisiyle kazanılan yetenekler özünü fitrattan alır. Her insanda farklı özelliği bulunan fitrat ortak donanımlara sahiptir. Bu donanımlar insanı yaradılış gayesine meylettirecek özelliğe sahiptir. Bu eğilimler yaradılış gayesine uygun

beslenirse insan hakka yönelir. Şu halde her insanın benliğinde Allah'ı bilme ve idrak etme kabiliyeti konulmuştur. Araştırmamızın amacı insanın hidayete yönelik şartlarının oluşumunda rol oynayan iç ve dış sebepleri araştırmaktır.

Hidayetin oluşumu sürecinde insanın üzerinde durması gereken önemli nokta insanın seçimi ve insanın iradesidir. İnsan özgür bir varlıktır. Bu sorumluluğu da beraberinde getirir. Kur'an beşeri sorunların sorumlusu olarak insanı göstermiştir. Bu nedenle insanın hayata bakış açısı toplumun yapısını düzenleyebilir veya bozabilir. Allah Kur'an da bunu şöyle açıklıyor. "Bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez."(er-Ra'd 13/11) Allah insanın seçimini, kararlılığını ve özgürlüğünü ifade etmektedir. Ancak insanın iradesi uygun illetlere ve sebeplere bağlı olarak gerçekleşir.

Çevresel faktörlerin olumsuz etkilerinden dolayı veya insanın benliğinde az miktarda bulunması gereken duyguların beslenmesi sebebiyle yaratılış gayesinden sapan insanlar dalaletе sürüklenir. Hakikate varamayan insanların yanlış yollara sapmaları ruhlarında ciddi hasarlar meydana getirmiştir. Hidayetten uzaklaşan insanların yaşadıkları kararsızlık, ümitsizlik ve yalnızlık duygusu bunalıma düşmelerine neden olmuştur. Amacımız fitratta bulunan güzelliklerden uzaklaşma nedenleri ve hidayete ulaştırma yollarını araştırmaktır.

Toplumlari fertler oluşturur, bu nedenle fertlerin yaratılış gayesinden uzaklaşması toplumun da fitrattan uzaklaşmasına sebep olur. Toplumun fitrattan uzaklaşmasıyla siyasi dalgalanmalar, felsefi ve ideolojik akımlar, insanın vicdanı üzerinde psikolojik ve sosyal baskılar kurarak yaşanan bunalımı körükler. Yaşadığı toplumun etkisinde kalarak yaratılış gayesinden uzaklaşan insan, yaşadığı hayatı başıboş ve amaçsızca tüketmektedir. Bilinçsiz ve amaçsızca tüketilen hayat ruhu tatmin etmediği gibi insanın iç sıkıntısı ve bunalımlarının artmasına neden olur. İnsanın kalbi doğru yolu bulmasında merkezi bir konumdadır Kalpler ancak fitrata yerleştirilen Allah'ı anmakla tatmin olur. Amacımız fitratın özüne döndürülmesini sağlayan etkenlere dikkat çekmektir. Sorumluluk duygusundan hareketle insanı tevhit çizgisinde buluşturmak ve bu çizgiden sapmaları engellemektir. İnsanın manen ve ahlaken çöküşünün nedeni hayatı anlamsızlaştırmaktadır. Allah'ın insanları yaratmaktaki amacını diri tutmak hayatın anlam kazanmasına ve insanın hakettiği değeri görmesine

vesile olur. Bu nedenle bu araştırmayı yapmakta ki amacımız fitratı diri tutan yolları bulmaktır.

Kalp hidayeti idrak edememişse organlarda faaliyetini kaybeder. Kur'an-ı Kerim'deki "Onlar, sağırdılar, dilsizdirler, kördürler. Artık (hakka) dönmezler" (el-Bakara 2/18) İnsanın hidayetinin önündeki engelleri kaldırmasının yolu aklın, vahyin ve iradenin ortak hareket etmesiyle mümkündür. Hidayetin selameti için bu üçlü ittifakın sürekli olarak korunması gerekiyor. Kulun iç dünyasında zaten var olan hidayeti, bulması için de hür iradesini harekete geçirmesi gerekir. İçindeki fitratı uyandırmalı, cevabı bulunması gereken soruların cevabını bulmalıdır. Aksi takdirde bu sorular beynini kemirir ve huzursuz eder. Hidayete ulaşmak da işte bu soruların cevabına ulaşmakla mümkündür. İnsanın fitratına dönüşü bu soruların cevabını bulmakla doğru orantılıdır. İnsan özüne dönerse kirlenmişliği yok olur ve eski saf günahsız haline döner. Var olması gerekenlerin olmaması, var olmaması gerekenlerin var olması insanı gereksiz yük sahibi yapar. Buda insanı mutsuz eder. Özüne dönen insan bu yüklerden kurtulur ve içindeki boşluğu Allah sevgisiyle doldurur. Olması gerekenler olunca insan başka bir arayış içine girmez. Bu araştırmanın amaçlarından biri insanların fitratlarını örten temel etkenleri ve bu etkenlerin doğurduğu sonuçları incelemektir.

3. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

3.1. Hidayet Kavramı

Hidayet (hidyet, hudâ, ihtida) "Doğru yola girmek, irşat eylemek,¹ aydınlık, beyan eden ve açıklayan, delil,² delalet ve irşadı kabullenip doğru yola gitmek"³⁴ güzel yaradılış manasında mastar ve" doğru yola delalet etmek" anlamında isim olarak kullanılır.⁵ Bu kavram Kur'an'da, çeşitli fiil sigalarının yanı sıra hâdî, hüdâ, mühtedi

¹ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi, "hdy", *Mucemu Tehzîbü'l-luğa* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2001), 3737.

² Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed Zebidi, "hdy", *Tacü'l-arus cevahiri'l-kamus* (Beyrut: Darul Fikir, 1994), 20: 328.

³ Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- fir Firûzâbâdi, "kbr", *el-Okyânûsu'l-Basît fît-tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994), 601.

⁴ Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- fir Firûzâbâdi, "dll", *el-Okyânûsu'l-Basît fît-tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994), 604.

⁵ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelami Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: İSAM, 2015), 128.

isimleriyle birlikte iki yüz otuz yerde tekrarlanmıştır.⁶ Allah kendisinin verdiği hidayet çeşidi için “Hüda”yı tercih ederken, insanın kendi isteğiyle doğru yolu araması ile ilgili olarak da “ihtida” kavramını kullanmıştır.⁷ Kur’an’da ki hidayet kavramı beyan etmek, (el-Bakara 2/5) din, (Al-i İmran 3/173) iman, (İsra 17/13) davetçi, (el- Enbiya 21/73) ilahi kitap (el-Bakara 2/38) istemek, yalvarmak (el-Bakara 2/157) Tevhid, (Kehf 18/57) ıslah, (Yusuf 12/52) sünnet, (Zuhuf 43/22) ilham, (Taha 20/50) Tevbe, (Araf 7/156) gibi manalarda kullanılmıştır.⁸

İslam dini insanın yaratılışına uygun bir dindir. Allah bu dini indirmekle insanlara hükmetmek, düştükleri hastalıklardan kurtarmak, sapıklıklardan korumak istemiştir. Kuran’ı Kerim, Allah’ın insana bazı şeyleri hidayet olarak verdiğini belirtir. Birçok düşünür hidayetle ilgili bazı tasnifler yapıp onun merhalelerinden bahsetmişlerdir. Bu bağlamda hidayetin merhalelerinin dört kısma ayrıldığı bildirilmiştir. Bunlardan birisi: tüm özellikleriyle donatılmış olan akıldır. Akıl, Allah’ın bütün insanlara vermiş olduğu umumi bir hidayettir. Bütün akıl sahibi insanlar bu akıl sayesinde doğruyu bulmakla mükellef kılınmıştır. “Peki, sana Rabbinden indirilenin gerçekten hak olduğunu bilen kişi, o görmeyen (a'ma) gibi midir? Ancak temiz akıl sahipleri öğüt alıp düşünebilirler. (er-Ra'd 13/19) Hidayetin ikinci merhalesi Peygamberlerin dili, Kur’an ve benzeri ilahi kitapları göndermek sureti ile insanlara yaptığı çağrı şeklinde ortaya çıkan hidayettir. Peygamberler kendilerine vahiy edilen Kur’an ve benzeri kitapları insanlara açıklamış ve yaşam tarzlarıyla örnek olmuşlardır. “Onları bizim emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayır işlemeyi, namazı dosdoğru kılmayı zekâtı vermeyi vahiy ettik. Onlar sadece bize ibadet eden kimselerdi. (el-Enbiyâ 21/73) Peygamberler insanların içinde bulunan fitri kabiliyetlerin ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır. Hidayetin üçüncü merhalesi sadece hidayeti benimseyenlerin, hidayete erenlerin Allah’ın lütfu ile elde ettikleri tevfik/başarabilme imkânı sağlayan hidayettir. Hidayeti elde edenler Allah’ın yardımına kavuşmuşlar ve çevrelerindeki insanların hidayete ermelerine öncü olmuşlardır. “Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah’a inanırsa, Allah onun

⁶ Muhammed Fevâid Abdülbakî, “hdy”, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*, (Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.), 882-885.

⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, “hdy”, trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 1105.

⁸ Mustafa Bozkurt, *İslam da Hidayet (Mu’tezile - Ehli Sünnet Karşılaştırması)* (Malatya: Medipres Yayıncılık, t.y.), 18-24.

kalbini doğruya iletir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.” (el-Teğabun 64/11) Hidayetin dördüncü merhalesi hak edenlerin ahirette cennet ile mükâfatlandırılmalarıdır. Yüce Allah “İman edip salih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları imanları sebebiyle, hidayete erdirir. Nimetlerle dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar.” (Yunus 10/9) buyuruyor. Allah bu ve benzeri ayetlerde iman edip salih amel işleyenlere hidayet va'd ediyor. İki, üç ve dördüncü kademedeki hidayete ulaşabilmek için birinci kademedeki hidayete sahip olmak gerekir. Hatta önemine binaen birinci kademedeki hidayete sahip olmayanlar, sonraki hidayetler konusunda mazurdurlar, mükellef/sorumlu değildirler. Üçüncü kademedeki hidayeti elde etmek için bir ve ikinci kademedeki hidayeti elde etmek gerekir. Bunun gibi dördüncü aşama hidayete erebilmek için ilk üç kademe hidayet elde edilmelidir. Allah akıl verdiği halde hidayete erişememiş insanlarda vardır. “İman ettikten, Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez.”(Âl-i İmrân 3/86).

Allah'ın insanların elinde olmadığını söylediği hidayet çeşidi davet etmek ve yol göstermek dışında kalan akıl vermek, tevfik/başarmasını sağlamak ve cennete koymak gibi hidayet şekilleridir. İnsan hiç kimseye hidayet veremez sadece hidayete vesile olabilir. “Onları hidayete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidayete erdirir...” (el-Bakara 2/272) Allah'ın hidayet vermesi şeklindeki hidayet, kelâm ilminde erken devirlerden itibaren kulların fiilleri, dolayısıyla kader meselesine bağlı bir problem olarak tartışılmaya başlanmıştır.

Bütün İslâm âlimleri hidayet in ilâhî kaynaklı olduğunu ilke olarak benimsemekle birlikte değişik ekollere mensup âlimler hidayet in mahiyeti ve hidayete erme noktasında kulların fiillerinin etkisi hususunda farklı görüşler savunmuşlardır. Bu görüşleri şöylece özetlemek mümkündür: Mutezile âlimlerine göre mükellefin sorumlu tutulabilmesi için onun Allah tarafından gösterilen doğru yolu kendi iradesiyle kabul etmesi veya reddetmesi gerekir. Bundan dolayı kişinin hidayete ermesi ilâhî bir müdahaleye bağlı olarak gerçekleşmez. Allah kullarına kurtuluş yolunu göstermek için peygamberler ve ilahi kitaplar göndermiştir. Bu bütün insanlık için verilen hidayettir. Dileyen bu hidayetten nasiplenir dileyen nasiplenmez.⁹ Mutezileye göre ikinci bir

⁹ Ebü'l Hasan Kadi Abdülcebbar, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 244-248.

hidayet çeşidi vardır ki bu sadece Allah'ın mümin kullarına özel olarak verdiği bir hidayettir. Müminlerin kalplerine basiret verir, onların itaat ve imanlarına karşılık cennetle müjdeler. Kur'an da ki ilahi hidayet bu anlamda kullanılmıştır. Allah kafirlere de itaat edebilme gücü vermiş, onlara hak yolu beyan etmiş ama onlar bundan yararlanamamışlardır. Allah'ın dilediklerini saptırması; kâfir, zalim ve fasıkları hususi hidayetten mahrum bırakması tarzında anlaşılmalıdır. Şu halde Allah'ın dilediklerini hidayete erdirmesi, dilediklerini de saptırması gösterilen hidayet yolunun kabul etmesi veya reddedilmesiyle ilgilidir.¹⁰

Eş'arî'ye göre Allah'ın hidayeti kullarında iki türlü tecelli eder. Birincisi; hakkın açıklanması, deliller getirerek insanları davet etmek şeklinde gerçekleşir. Bu tür hidayet bütün mükellefleri kapsar. İkincisi ise; Allah'ın kullarına olan hidayeti, doğru yolu bulmaları için gerekli olan bilgi ve iradeyi onların kalbinde yaratmasıdır. Bu tür hidayet hidayet ehlinin özelliğine bağlıdır. İnsan hakikate ulaşmayı dilerse ancak Allah insanın kalbinde iman etmesini sağlayacak bilgileri ve imanı yaratır. Bu sebeple insanı kurtuluşa ulaştıran hidayet müminlere mahsus olup kâfirler buna dahil değildir ve bu anlamdaki hidayet sadece Allah'a aittir. Nasıl ki şeytanın dalaleti sadece şeytanın davetini kabul edenler için dalalet oluyorsa Allah'ın hidayeti de daveti kabul edenler için hidayettir.¹¹

Maturidinin hidayet hususunda vurguladığı nokta şudur. Hidayet ve dalalete sevk etmek fiili Allah'a nispet edilir ancak kulların isteğine bağlı olarak tecelli eder ve ezelde ilmi ilahi tarafından bilinir.¹² Mâturîdî âlimlerine göre hidayet “doğru yolu gösterip açıklama ve ona ulaştırma” olmak üzere iki anlama gelir. Allah'ın insanı ihtidaya eriştirmesi onun hidayeti benimseme iradesi göstermesiyle ilişkilidir. İlâhî kitaplar aracılığıyla gerçekleşen yol göstericiliğin etkili olup ilâhî tevfiğin meydana gelmesi için kişinin kendi isteğiyle hidayete yönelmesi büyük önem taşır. Çünkü Allah hiç kimseyi zorla saptırmadığı gibi cebren de hidayete erdirmez.¹³ Mâturîdî'nin bu anlayışı hürriyet ve irade proplemini mantıklı ve akılcı bir tarzda açıklamıştır.¹⁴ Kelam âlimlerinin görüşleri incelendiğinde görülür ki bunların aralarında ufak tefek farklılıklar

¹⁰ Ebû Mansûr Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM, 2005), 287-301.

¹¹ Bozkurt, *İslam da Hidayet (Mu'tezile - Ehli Sünnet Karşılaştırması)*, 93-97.

¹² Bozkurt, *İslam da Hidayet (Mu'tezile - Ehli Sünnet Karşılaştırması)*, 89.

¹³ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 301.

¹⁴ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 2. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 82.

olsa da hepsi hidayetin umumi ve hususi olmak üzere iki çeşidi olduğunu savunur. Umumi hidayet, Allah'ın idrak edebilen akıl vermesi ve doğru yolu gösterip açıklayan ilahi kitaplar, peygamberler, salih insanlar göndermesidir. Bu bütün insanlar için geçerli olan bir hidayettir ve herkesi kapsar. Hususi hidayet ise umumi hidayetten faydalanmak isteyenlerin salih/iyi/doğru amel işlemeye muvaffak kılınmasıdır. Umumi hidayete erişebilmek için istemek ve gayret göstermek gerekir. Mutezile ve Şia âlimleri kişinin özgür olduğu görüşünden hareketle umumi hidayeti öne çıkarmışlardır. Sünni âlimler ise ilahi kudreti vurgulamak için hususi hidayeti ön plana çıkarmışlardır. Nasların tamamının birbirleriyle olan ilgileri, nüzul sebepleri ve ayetlerin önceki ve sonraki ayetlerle münasebeti incelendiği takdirde Allah'ın bir mükellefi sebepsiz yere dalâlete düşürüp cehenneme sevk etmesini ileri sürmenin mümkün olmadığı görülür.¹⁵ Kur'an bunu şöyle açıklıyor; "Kim hidayete ererse kendi nefsi için ermiş olur; kim de dalalette düşerse kendi nefsi aleyhinde dalalette düşmüş olur. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz" (İsrâ 17/15) Bu ayetten yola çıkarsak Allah'ın kullarını hidayette ve dalalette kılması kulların hidayeti ve dalaleti hak edecek bir şey yapması ile bağlantılıdır. İnsanlar kendi gayelerine ve hedeflerine doğru ilerlemektedir. Gayelerine yönelik tekvini ve teşrii hidayetler gerçekleştirmek amacıyla herkes kendi gaye ve hedefine yöneltilmiştir.¹⁶ Allah'ın insana tercih hakkı vermesi insanın sahip olduğu irade hürriyetini istediği yönde kullanarak tercih yapması Allah'ın dilemesinin dışında gerçekleşmez.

Kur'an kendisini yol gösterici olarak tanıtır ve insanı eğitmeyi hedef alır. Hidayet ve talim için öğretenin öğretmesi, öğreneninde öğrenmek için gayret sarf etmesi ve arayış içine girmesi gerekir. Allah hidayeti hakikate ulaşmayı hedefleyen niyet, azim ve gayret sarf eden insanı hidayete ulaştırır. İnsan hak yolunda yürümeyi kabul etmediği takdirde hidayet gerçekleşmez. Bu durumda ona hidayet verilmemiş olur.¹⁷ Allah'ın zalimlerden ve kâfirlerden esirgediğini belirttiği hidayet bu kısma girer. "Bu, onların dünya hayatını sevip ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu asla doğru yola iletmeyeceğindendir." (en-Nahl 16/107) Allah hidayetini

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Hidayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17: 473-477.

¹⁶ Muhammed Hüseyin Tabatabaî Allâme, *El-Mizan-Fî Tefsîr-il Kur'an* (İstanbul: Kevser Yayınları, 1999), 4: 116.

¹⁷ İsfehâni, "hdy", 1105.

kabul etmeyene, hidayet vermez. Hidayete erişmenin şartı imandır. İman Allah'ın hidayetinin neticesinde kulun yaptığı fiildir. Varlığından haberdar etme Allah'tan, O'nun varlığını bilme ve anlama kul tarafından, hidayet verme Allah'tan hidayeti isteme ve hidayete erme ise kul tarafından¹⁸. "Eğer onlar, böyle sizin gibi iman ederlerse muhakkak hidayete ererler." (el-Bakara 2/137) Allah'ın insanın hidayete erişmesi için verdiği nimet, ihsan ve ikramları kabul etmeyen insan hidayete ulaşamaz. "Binasını takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) ve O'nun rızasını kazanmak temeli üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını çökmeye yüz tutmuş bir yarın kenarına kurup, onunla birlikte kendisi de cehennem ateşine yuvarlanan kimse mi? Allah, zalimler topluluğunu doğru yola erdirmez." (Tevbe 9/109) Yani Allah hidayetini arayan, onu kabul eden ve gereğini yapan kişiye verir. İnsanın görevi doğru yolu göstermek hakikate davet etmektir. Kendisine fayda verecek hidayeti elde etmediği zaman bunun sonuçlarına da katlanmak zorundadır. "Semûd kavmine gelince, biz onlara doğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü hidayete tercih etmişler ve yaptıklarına karşılık, alçaltıcı azap yıldırımını onları çarpmıştı." (Fussilet 41/17)

İnsanın fitratının da olan hidayeti keşfedebilmesi için bazı evrelerden geçmesi gereklidir. Zaman zaman sorgulama, zaman zaman şüphe evreleri geçirilerek ulaşılan iman etme olayının üç boyutundan bahsedebiliriz. Bu boyutlar kabul ve tasdik, itaat ve teslimiyet, sevgi ve fedakârlıktır. Kabul ve tasdik zihinsel ve duygusal yollarla idrak etmekte zorlanacağımız bir bilgi ve haberin, söz veya ifadenin doğru bir şekilde benliğimize yerleşmesi ve onaylanmasıdır. İtaat ve teslimiyet, iradesiyle özgürlüğünü sınırlandıran insan böylece varlığının başlangıcını Allah'a dayandırmayı kabul etmektedir. Allah'ın tayin ve takdir ettiği bir gelecek üzere hayatını bağlamaya razı olarak iradesine hükmeden insan, mutlak irade tarafından sevk ve idare edilmesini kabul etmiş oluyor. Sevgi ve fedakârlık, benliğin bütünüyle kuşatılması ve imanın özümsemesi sonucu insan kendini aşarak kutsal varlıkla bütünleşir. Bu dünyaya ve insanlara sevgi ve fedakârlığı gerekli kılar ve bunu zevk ve arzulu hale dönüştürür.¹⁹ Allah gayret ve ihlasla hidayete yönelen insanı yarımsız bırakmaz.

3.2. Dalalet Kavramı

¹⁸ Meymun ibn Muhammed Nesefi, *Bahrü'l-Kelam Tercümesi Matüridi Akaidi*, trc. Ramazan Biçer, 1. Bs (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 22.

¹⁹ Mustafa Doğan Karacoşkun, "Dini İncanın Oluşum ve Gelişimi", *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, t.y.), 132-133.

“Dalalet” Doğru yoldan sapmak,²⁰ kaybolmak, telef olmak; şaşırarak, yanılmak, yitirmek, sağlam yolu kaybetmek, unutmak²¹ manalarına gelir; terim olarak haktan yüz çevirip batıla yönelme ilahi buyruklara aykırı davranma diye tanımlanır. Hidayetin zıttı,²² helak sebebi, yanlış yol, hidayeti kabul etmeyen,²³ sapmak, azmak gibi temel manalarda kullanıldığı gibi akla, duyulara ve gerçeğe aykırı ilkeleri benimsemek, maksada ulaştıracak yoldan sapmak gibi mecazî anlamlarda da kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerîm’de müştaklarıyla birlikte iki yüz on sekiz defa geçen dalâlet kavramı,²⁴ daha çok hidayetin zıddı olarak “küfür ve inkârı kapsayan sapıklık” anlamında kullanılmıştır.²⁵ İster kasıtlı ister gafletle olsun, ister az ister çok olsun her türlü sapmaya delalet denir.²⁶ Delalet nazari ilimlerde de (en-Nisa 4/136) Amelî ilimlerde de (en-Nisa 4/167, el-Mülk 67/9, el-Maide 5/77) meydana gelmiş olabilir. Batıla sapmanın nedenleri insana batılın süslü gösterilmesi olabilir. (en-Nisa 4/113, Yasin 36/62, en-Nisa 119, Sad 38/26) Kötü ahlak sahibi insan bir süre sonra yaptığı şeyden hoşlanır. “Allah ancak delalette olanı saptırır mümin olanı değil.” (et-Tevbe 9/115, el-Bakara 2/26, el-Mümin 40/74, el-Bakara 2/10) Hakkı benimsemek ve hidayetten ayrılmamak insanın selim yaratılışıyla bağdaşan bir davranış iken bunun yerine dalâleti tercih ederek kendilerini de başkalarını da saptıranlar zalimlerdir, Üstelik onları içinde bulundukları sapıklıklardan kurtarmak da mümkün değildir; zira onlar akıllarını kullanıp hakikatleri görecektir yerde sadece arzularına uyarlar. (en-Nisâ 4/44; el-Furkan 25/43-44; ez-Zuhruf 43/40)²⁷ Ayetler dalaleti tercih edenlerin fitratlarındaki temiz duyguları öldürenlerin kendi kendilerine zulmettiklerini Kur’an da ifade ediyor. “De ki Ey insanlar size Rabbinizden gerçek Kur’an” gelmiştir. Kim doğru yola girerse kendisi için girer. Kim de saparsa ancak kendi aleyhinde sapar. Ben sizden sorumlu değilim” (Yunus 10/108) İnsan fitratında

²⁰ İsfahani, “hdy”, 622.

²¹ Muhibbuddin Ebu’l-Feyz es-Seyyid Murteza ez-Zebidi, “dll”, *Tacü’l-arus cevahiri’l-kamus* (Beyrut: Darul Fikir, 1994), 15: 421.

²² Cemaleddin Ebü’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn İbn Manzur, “dll”, *Lisânü’l Arab* (Muessetul-e’alemi, 2005), 2: 2325.

²³ Firûzâbâdi, “dll”, 1324.

²⁴ Muhammed Fevâid Abdulkakî, “dll”, *el-Mu’cemü’l-müfrehes li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*, (Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.), 558-561.

²⁵ Cihat Tunç, “Dalâlet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 8:428.

²⁶ İsfahani “dll” 623.

²⁷ Ömer Faruk Harman, “Dalalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 428.

mevcut olan hakikati görmek yerine nefis, kibir, cehalet, taassup gibi aklını kullanmasını engelleyen sebepleri beslerse hak yoldan saparak dalaletе düşer.

Ehl-i sünnete göre dalaletin Allah’a izafesi yaratma insana izafesi ise seçme yönündedir. Dalalet sadece insana izafe edilmez çünkü gerçek anlam da tek yaratıcı Allah’tır.²⁸ Allah bütün insanlara doğru ile yanlış birbirinden ayıracak temyiz gücü vermiş, ayrıca özendirici ve uyarıcı olmakla görevlendirdiği peygamberler vasıtasıyla insanların yolunu aydınlatan kitaplar indirmiştir. Bu kitaplarda helâli haramı, faydalıyı zararlıyı, hayrı ve şerri açıklamış ve bundan dolayı insanları sorumlu tutmuştur. Bu sebeple insanın hidayete ulaşması da dalaletе sapması da kendi iradesinin kontrolü altındadır. Hidayetin ve dalaletin oluşumunda icbar ve ikrah söz konusu değildir. Allah’ın hidayeti bulmak için yerleştirdiği yol işaretlerini takip eden kurtuluşa erer. Şeytanın ve nefsani arzularının esiri olan doğru yoldan sapar. Sapmışlığının ve küfrünün esiri olur. İsyan ve inkâr çukuruna saplanır.

İnsan yaradılış gerçeğinin aksi istikametinde yol alırsa dalaletе doğru meyleder. Çünkü insan fitratı güzel ve doğru olan şeylerle mutlu olur. Kötü olan şeyler insanın hem kendisini hem de karşısındakini rahatsız eder. “Allah kimi hidayetіne erdirmek isterse onun göğsünü İslam’a açar gönlüne genişlik verir, kimi de dalalette bırakmak isterse onun da kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki, sanırsın öfkesinden göğе çıkacak. Allah iman etmeyenleri pislik içinde hep böyle bırakır.” (el-En’am 6/125) Hidayet ve dalaletin kulların hak etmelerine bağlı olduğunu daha önce söylemiştik. Hidayeti dileyen insanın göğsünü İslam’a açması; İslam’ı sevmesidir. Dalaleti tercih eden insanın göğsünü daraltması hidayetten uzaklaşan insanın bunalıma sürüklenmesidir. Göğsün açılması ve genişlemesi, hem rahat nefes almakla iç huzurunu, hem de kuvvetli ve dayanıklı olmayı ifade eder. İslam için göğsün açılması, insan nefsinin hakkı seve seve kabule hazır hale gelmesidir. İman eden kişinin içine huzur dolar, "iman ettim" diye sevinir. İlahi teklifleri yerine getirmek nefesine ağır gelmez. Bunları büyük bir zevkle yapar. Göğsün daralması da; insanın imandan, İslam’dan kaçmasıdır. Nasıl ki insan göğе doğru yükseldikçe basınç azalacağından nefes alması güçleşir, boğulacakmış gibi olur. Hatta yirmi bin metreyi geçince özel cihazlar olmadan nefes alamaz, çatlar, ölür. Bunun gibi, dalaletе düşen insan da imandan, İslam’dan sıkılır, daralır, çatlayacak patlayacak gibi olur. Genişlik ve ferahlığı, doğrulukta ve selamette değil, eğrilikte ve

²⁸ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam*, 3. Bs (Konya: Tekin Kitapevi, 1996), 259.

felakette arar.²⁹ Sen istediğin kadar doğru yolu göster onlar gittikleri yoldan geri dönmezler. ”İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar. (el-Bakara 2/171) Gerçeği görmek istemeyen insanların gerçeği görmesi imkânsızdır. Bu sebepten dolayıdır ki Allah insanın düşünerek tahkik ederek inanmasını istiyor. İnsanın düşünme melekesi insanı hayvandan ayıran özelliğidir. İnsan düşünerek hareket etmediği zaman iradesini kullanamaz. Kalplerini hakikate açmadıkları zaman kalpleri katılaştır. Kalpleri katılaştıran insanlar içlerini kemiren sıkıntı ve bunalımlarla karşı karşıya kalmış ve sürekli bir arayış içine girerek içlerinde ki huzursuzluğun kaynağını bulmaya çalışmışlardır. Bu sebeple mutsuz olmuşlardır. “Kim Allah’a şirk koşarsa o sanki gökten düşmüş de kendisini kuş kapıyor veya rüzgâr onu çok uzak bir yere sürüklüyor gibidir.” (el-Hacc 22/31) Bu ayet müşriklerin ruhi boşluklarını ve yalnızlıklarını en güzel şekilde açıklıyor. İşte bütün dinsizlerde bu bunaltıcı ruh halini görmek mümkündür.³⁰ Kalpleri İslam’la buluşanlarda ise huzur ve mutluluk hâkim olmuştur. Nasıl ki bedenın ilk yaratıldığı gibi sağlıklı kalabilmesi yediğine, içtiğine, soluduğu havaya dikkat etmesi gerekir. Bedenin görevlerini yapabilmesi için olumsuz dış etkenlerden korunması gerekir, fıtratında temiz ve saf halini koruması için de olumsuz dış etkenlerden korunması gerekir. İnsanın ruhunun tatmin olması için Allah sevgisiyle beslenmesi olumsuz duygulardan sıyrılması gerekir.

Allah hakikate gözlerini kapatarak dalalette ısrar edenleri kör, sağır, dilsiz diye niteliyor.“ “Sağırlara sen mi duyuracaksın? Yahut körleri ve apaçık bir sapıklık içinde olanları sen mi doğru yola ileteceksin.” (ez-Zuhruf 43/40) Bu insanlar kendileri gerçeği göremedikleri gibi çevresindekilerin de gerçeği görmelerini engelleyerek gerçeğin üstünü örterler. Kâfir kelimesinin anlamı örtmek anlamında olması hakikatin üzerini örtmeleri sebebiyledir. Hidayete erişememelerinin nedeni gözlerini, kulaklarını, kalplerini batıl ile iştigal etmeleridir. Bu insanlar dünyayı kazanmayı amaçladıkları için ahireti kaybeder. Ayette bu durumu edebi bir dille ne güzel açıklıyor.” Rablerini inkâr edenlerin durumu şudur: Onların işleri, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer. (Dünyada) kazandıkları hiçbir şeyin (ahirette) yararını görmezler. İşte bu, derin sapıklıktır.” (İbrahim 14/18) Allah insanları hidayete ulaştıracak vesileler vererek

²⁹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak dini Kuran dili* (İstanbul: Yenda Yayınları, 2000).

³⁰ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*, 379.

insanları hidayete erişmeye teşvik ettiği gibi dalaletе düşenleri korkutacak uyarılarda bulunarak hidayete yöneltmiştir. Dalaletе düşüren yolları haberdar etmek, dalaletе düşenlerin ruh halleri hakkında bilgi vermek, dalaletе düşenlerin çarptırılacağı ilahi cezayı bildirmek, Allah'ın insanları hidayete ulaştırma vasıtalarından biridir.

3.3. Fıtrat Kavramı

İnsanı tanıma ve onun özelliklerini ortaya koyma doğrultusunda birçok kavram dile getirilmiştir. Bu doğrultuda İslam âlimleri de insanı ve onun hususiyetlerini izah ederken özellikle Kur'an'da yer alan fıtrat kavramından yararlanmışlar ve bu kavram etrafında değişik yorumlarda bulunmuşlardır.³¹

Fıtrat kavramı; “yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek, buluş” manalarına gelen fatr kökünden isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılır. İlk yaratılış, bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması, hususi bir halde yaratılış³² Kur'ân-ı Kerîm'de on sekiz yerde fatr kökünden türemiş fiil ve isimler,³³ bir âyette de fıtrat kelimesi geçmektedir.(er-Rum 30/30) Buna göre fıtrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.³⁴ Fıtrat kavramı Allah'ın mahlûkatını kendisini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hal, bir kabiliyet üzere yaratması³⁵ anlamında da kullanılmaktadır.

“Her doğan fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”(Buhari, Tefsir (Rûm), 2) Burada fıtrat kelimesinin anlamı bütün insanlara has olan doğal dini eğilimdir. Burada ki “fıtrat” kavramını Mutezililer “İslam” manasında almıştır. Mutezililerin bu görüşü aklı merkeze almalarından dolayıdır. Çünkü onlara göre İslam evrensel aklın hakiki dinidir. Mâturîdîlere göre fıtratın iman ve küfür haline dönüşmesi çevresinin etkisiyle gerçekleşir. Ama bu iyi bir dini tabiattır. Fıtrat

³¹ Yaşar Kurt, “Kur'ân'da Fıtrat Kavramı” 5/2 (2005): 76.

³² Murtaza Mutahharî, *Fıtrat*, trc. Cafer Kırım (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014), 20; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.), 3: 457.

³³ Muhammed Fuad Abdulbakî, “ftr”, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfazi'l Kur'an'il-Kerim*, (Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.), 671.

³⁴ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 8: 47.

³⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, “ftr”, *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, t.y.), 55.

dışarının bir etkisi söz konusu olmadığı takdirde çocuğun doğal istidlal işlem ile yaratıcısının varlığını kabul emesine yol açacak olan iç vasıftır.³⁶

Fıtrat, Allah'ın insana verdiği bir tür eğilim ve kabiliyettir. Fıtrat insanın kendisine göre yaratıldığı ilk modeldir ve bu da insanın kapasitesini ve sınırlarını gösterir. Fıtratın izin verdiği kadarıyla her düzeydeki varlık hakkında bilgi edinilebilir. İnsanın varlıksal yapısı çevrelediği alanda iş görebilmesi bilişsel bir yapının zihinsel bir ön hazırlığın ve bilincin varlığıyla mümkündür.³⁷ İnsanın fıtratı (yaratılışı) insanın aslı itibarıyla fiillerini ve ahlakını düzeltebilme, bu özelliklerinin bozulmasının sebeplerini ayırt edebilme özelliği ile yaratılmıştır.³⁸ Din Kur'an'a göre fıtrattır, yoldur hakikattir.³⁹ Bu yolun sonu bütün dinlere değil evrensel din olan İslam'a çıkar. Yüce Allah şöyle buyuruyor: "O halde yüzünü hanif olarak, Ona yönelerek dine çevir. (Bu) Allah'ın insanları onun üzerine yarattığı fıtrattır. Allah'ın yaratmasında bir değişiklik yoktur. Bu dosdoğru sapasağlam bir dindir. Ancak insanların çoğu bunu bilmezler." (er-Rum 30/30) Kalpler fıtratın dinini karşılamaya hazır olarak yaratılmıştır. İnsan ruhunun tabiatıyla İslam dininin tabiatı aynı kökten beslendiği için amaçları ve gayeleri ortaktır. İnsan kalbini yaratan da, dini yaratan da Allah'tır. İnsanın fıtratı da din de sabittir. Fıtratın yolundan sapanları fıtratın yoluna çeviren de dindir.⁴⁰ Allah; fıtratullah kavramıyla, fıtratı kendisine izafe ederek onu yüceltmektedir. Peygamberinden de fıtratullahı uygun hareket etmesini istemektedir. Bu hususlar fıtratın İslam olduğu sonucuna götürmektedir.⁴¹ Ebu Hanife'ye göre Allah Âdem'in zürriyetini yaratmış onlara iman etmelerini emretmiş ve onları küfürden men etmiştir. Onlar da O'nun Rabliğini ikrar etmişlerdir. Bu onların imanı olmuştur. Bütün kullar bu fıtrat üzere doğarlar.⁴²

Allah kendi varlığından farklı olarak yeni bir varlık yaratmış ve bu varlığa bir varlık alanı tesis etmiştir. Kendini yarattıkları yoluyla ortaya koymayı tercih eden yaratıcıyı keşfetme ancak bu varlık alanı içinde mümkündür. İnsanın kendi varlık

³⁶ Toshiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz, 2. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, t.y.), 269.

³⁷ Şaban Eli Düzgün, "Varlık", *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 195.

³⁸ Kurt, "Kur'an'da Fıtrat Kavramı", 78.

³⁹ Mutahharî, *Fıtrat*, 23.

⁴⁰ Seyyit Kutup, *Fîzilâl-il-Kur'an* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1968), 11: 422.

⁴¹ Kurt, "Kur'an'da Fıtrat Kavramı", 77.

⁴² Numan b. Sabit Ebu Hanife, *Fıkhul-Ekber*, trc. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2016), 38.

alanını ve kendi dışındaki varlık alanını keşfedebilmesinin yolu hidayete erişebilmekten geçer. Allah ilahi irade ile yaratılanların ihtiyaçlarına uygun bir hayat tarzı yaşayabilmesi ve yolunda şaşmadan yürümeleri için doğal gerekçelerle kâinatı donatmıştır.⁴³ O, yaratıp şekillendiren, ahenk veren ve düzene koyandır. O, (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir.(Ala 87/2-3)

İnanç insanın fitratına uygun bir tutumdur. İnsan mutlaka bir şeye inanma ihtiyacı duyar ve inanır. Her çağda insanların büyük çoğunluğu bir yaratıcının var olduğuna inanmıştır. Bu da uluhiyyet fikrinin fitratın gereği olduğunu gösterir. Allah'ın varlığının bilinmeyeceğini söyleyen agnostikler ve Allah'ın varlığını inkâr eden ateistler fitrata aykırı hareket eden kimselerdir. Zorluk anında bir yaratıcıya sığınılması fitratta bu eğilimin var olduğunun delillerinden biridir. Bu durum Kur'an da şöyle ifade edilmektedir: “O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği, yolcuların da bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dini Allah'a has kılarak “Ant olsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız” diye Allah'a yalvarırlar.” (Yunus 10/22) Bu ayetin de işaret ettiği gibi sıkıntılı ve zor anlarda insanın kendi içinde bulunduğu çevrenin ve kültürel şartlarını etkisinden sıyrılarak içten gelen bir istekle adeta içgüdüsel olarak yüce bir kudrete yöneldiğini açıkça ortaya koymaktadır. İnsanı bu davranışı yapmaya yönlendiren, bilinç düzeyinde öğretilmiş bir inançla biçimlendirilen ve bu olumsuz çevre şartlarıyla bilinçaltına itilen ancak zor ve sıkıntılı anlarda kendiliğinden olarak bilinç düzeyine çıkan, doğuştan gelen yaratıcının varlık ve birliği bilinci, yani fitrattır.⁴⁴

Günümüzde bilgi ve bilim üst seviyelere çıkmış, insanın bütün ihtiyacını karşıladığı düşüncesi yerleşmiştir. Ancak insanın gerçek mutluluğu bulabilmesi için teknik gelişmeler ve maddi imkânlar yeterli değildir. İnsan yaradılış amacının aksine yol alırsa ruh tatmin olmaz. Güç ve kudret sahibi olan Allah insanı en güzel şekilde yaratmış insana sorumluluklar yüklemiştir. Allah kullarını kendisini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hal, bir kabiliyet üzere yaratmıştır. Allah fitrat itibarıyla insanı iyi bir

⁴³ Düzgün, “Varlık”, 197.

⁴⁴ Mustafa Akçay, “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fitrat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011): 150.

halde yaratmakla birlikte ona hem iyiyi hem de kötüyü yapabilme imkânı vermiştir. Kötü şeyler yaptığı zaman ruhu huzursuz ve mutsuz olur. İyi şeyler yaptığı zaman içi huzur dolar mutlu olur. Fıtrata uygun ahlaki davranışı keşfetmek ve onun doğru yol rehberliğinde yürümek bütün peygamberlerin davranış modelidir. “Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah’ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tespih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”(Âl-imrân 3/191) İnsanın yaradılış amacını bulabilmesi için düşünmesi ve etrafındaki güzel örnekleri incelemesi gerekir.

İnsan fıtratı, Kur’an/vahiy ile uyumlu hareket ederse hakikati bulmuş olur. Eğer insan fıtratı Kur’an/vahiy ile uyumlu hareket etmez ise o zaman doğru olandan sapmış olur.⁴⁵ “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sınıksız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler” (er- Rum 30/30) Dar görüşlü olan insan, sağlıklı düşünemez. Kendi düşünerek idrak edemediği için özgün karar veremez ve taklit içerisinde bir hayata yönelir. Bu sebeple İslam, insanların atalarının dini olduğu için inanmalarını değil akli melekelerini kullanarak inanmalarını ister. Aklını kullanarak düşünerek ve idrak ederek inanan insanın inancı sağlam temellere oturur. “Bu, Rabbinin dosdoğru yoludur. Öğüt alıp düşünmesini bilen bir topluluk için ayetleri böyle birer birer açıkladık.”(el-En’âm 6/126) ”Ant olsun Biz Kur’an’ı zikir (öğüt alıp düşünmek) için kolaylaştırdık. Fakat öğüt alıp-düşünen var mı?” (el-Kamer 54/22)

İslam dinine göre her insan kendinden sorumludur. Bir başkasının yaptığından dolayı cezalandırılmaz. İslam insanın temiz ve günahsız bir fıtrat üzere yaratıldığı düşüncesini temel alır. Hristiyanların asli günah anlayışını ve İsa’nın çarmıha gerilerek bu aslî suçun cezasını ödediği yolundaki anlayışı reddeder. “De ki: Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mı arayayım? Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabb’inizedir. O size, ihtilaf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir.” (el-Enam 6/164) “Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez. Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.” (en-Necm 53/38,39) İslam da diğer dinlerde olduğu gibi fıtrata ters olan her şey yasaklanmıştır. İslam aşırılıklardan uzak

⁴⁵ Ali Yücel, *Bana Göre İslam Dini Fıtratın Sesi* (Ankara: Belen Yayınları, 2010), 6.

durmayı itidal üzere kalmayı teşvik eder. İtikadi, ibadet ve sosyal ilişkilerde insana zarar veren aşırılıklardan uzak durmayı yasaklamıştır. Sürekli oruç tutmak, evlenmemek, çıplak gezmek, yıkanmamak gibi bazı dinlerde olan ritüeller yoktur. Budizm ve benzeri dinler gibi ne hayattan uzaklaştırır: ne de materyalist görüşler gibi hayatı maddeden ibaret sayar. Madde hayatın devamını sağlayan vasıtaadır. Hayatın amacı değildir. Maddeyi toplumun ve insanlığın hizmetinde kullanmak gerekir. İslam’a göre insanın vücudu Allah’ın emanetidir, korumak zorunludur. İslam da ideal olanla gerçek olan uzlaştıramayacak kadar zor değildir. İdeal olan gerçek olanı özümser onu kendi içinde eritmek ister. İslam ideal olanın gerçek olanla temasını kabul ederek madde dünyasına “evet” der ve hayatın gerçekçi bir surette düzenlenmesinin temelini keşfetmek maksadıyla ona hakim olmanın yolunu işaret eder.⁴⁶

İslam insana gerektiği kadar değer verilmesini öngörür. Peygamberi tanrılaştırmak veya yeteri kadar saygı duymamak İslamın emirlerine aykırıdır. Müslümanlar için bütün ırklarda ki insanlar aynı konumdadır. Allah’ın huzurunda yaratılış gayesine bağlılığı ölçüsünde değer kazanır.

İnsanı insan yapan ve diğer varlıklardan ayıran tüm özellikler insanın fitratıdır. Allah var olan her şeye kendine özgü bir biçim vermiş, sonra da her şeyi kendi doğasının yönelttiği yola yöneltmiştir. “...Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir” (Taha 20/50) Bu ayet din duygusunun insanın yaratılışında yani fitratında kodlanmış olduğunu, her insanın bu duyguya potansiyel olarak sahip olduğunu göstermektedir. Bu potansiyelin ortaya enerji olarak çıkması ise, ayetin sonunda işaret edildiği gibi bilmekle, bilinmesi gerekenin eğitimiyle mümkündür.⁴⁷

3.4. Din Kavramı

Din, bireysel ve toplumsal açıdan çok geniş bir çerçevede işlev gören, insanların iç dünyalarındaki ahenk ve davranışlarının şeklini ve yönünü belirlemedeki denge sağlayıcı rolü itibariyle, bir varoluşsal çözümleme ve hayatı anlamlandırma misyonuna

⁴⁶ Muhammed İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 40.

⁴⁷ Fatih Çınar - Nural Şener, “Erken Gelişim Çocukluk Dönemi Dîn Gelişim Özelliklerine uygun Ailede Din Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016): 611.

sahip güçlü bir olgudur.⁴⁸ Din, insanın kendini gerçekleştirebilmesi için bir araç niteliğindedir.⁴⁹ Din, kültürün ilk basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve millet gibi tabii birliklerle hep yakın ilişki içinde bulunmuştur. Dini inançlar, insan hayatının en etkili faktörüdür. İnsanlık tarihini incelediğimiz zaman insanın geçmişten günümüze toplum içinde yaşadığını görürüz. İnsanlarla dinin bu birlikteliği günümüze kadar çeşitli biçimlerde devam etmiş ve tarihin sonuna kadar da devam edeceğe benzemektedir. Her ne kadar Aydınlanma çağı filozofları tarafından, çocuklara dinden bahsedilmediğinde onların Tanrı'dan, dinden hatta ruhlarının varlığından bile haberdar olamayacakları iddia edilmiş olsa bile yapılan araştırmalar dinin insanların birbirini anlayabilmesi için temel iletişim kodlarını bünyesinde tutan uygarlığın mayası olduğunu göstermektedir. İnsanla çocukluk çağlarından itibaren dini duygulara sahip olmuşlardır.⁵⁰ Dinin bir inanç sistemi olduğunu düşünürsek felsefi akımların savundukları düşünceler de onların din duygusunu yansıtmaktadır. İnsanlar birbirleriyle ilişki kurarken birbirlerinin dini inançlarını göz önünde bulundurmamak zorundadır. Bu nedenle din insanı içten ve dıştan kuşatan, insanın düşünce ve davranışlarında kendini gösteren bir disiplindir.⁵¹ Din ahlaki olgunluktur. Toplum ve din arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Din, toplumun bütün alanları üzerinde etkili olduğu gibi toplum da aynı şekilde dini her yönüyle etkisi altına alır. İnsanın bulunduğu her yer ve zamanda var olagelmış bir kurum olan din, insanın ruhi yapısında var olan inanma arzusunun toplumsal yani sosyolojik yansımasıdır. İnanma bireysel, din ise toplumsal bir olgudur. Hem inanma duygusu hem de din kurumu insanla birlikte doğmuştur. Bu sebeple din toplum ilişkisi incelenmesi gereken önemli bir konu haline gelmiştir.

Din: “Adet, ceza, ibadet, İslam, itaat,⁵² borç, boyun eğmek, itaat, ceza,⁵³ hesap, hüküm, baş eğmek, baş eğdirmek, birine gerçekleştirdiği bir fiilin karşılığını vermek,⁵⁴

⁴⁸ M.Doğan Karacoşkun, “Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004): 23.

⁴⁹ Hasan Onat, “İslam’da Yeniden Yapılanma Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (1999): 9.

⁵⁰ Selman Yılmaz, *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili* (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2006).8

⁵¹ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.), 9: 317, A.

⁵² Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el- fir Fîrûzâbâdî, “dyn”, *el-Okyânûsü'l-Basît fî't-tercemetü'l-Kâmûsü'l-Muhît* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994), 1547.

⁵³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahanî, “dyn”, t.y., 393-394.

örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, ve ferman, makbul ibadet, millet, şariat⁵⁵ manalarında kullanılmıştır. Terim anlamıyla din; Allah tarafından peygamberlere vahiyle bildirilen, insanları dünya ve ahiret saadetine yönlendiren itikadi ve ameli meselelerle ilgili ilahi hükümlerdir.⁵⁶ Kur'an da din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç ayette de (et-Tevbe 9 / 29; es-Sâffât 37 / 53; el-Vâkıa 56 / 86) değişik türevleri yer almıştır. Din, terim olarak "akıl sahiplerini kendi irade ve tercihleriyle bizzat hayır olan ve peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere yönelten ilahi kanun" olarak tanımlanır. Kur'an'ın bazı ayetlerinde hidayet kavramı din anlamında kullanılmıştır. "Doğru yol ancak Allah'ın yoludur. (el-Bakara 2/120) "Sen Rabbine davet et. Zira sen hakikaten dosdoğru bir yoldasın." (el-Hac 22/67) Bu ayetlerde İslam dininin insanlar için hidayet olduğunu ona uyanları doğruya ve hakka ilettiği üzerinde durulmuştur.⁵⁷

Din hem ferdi hem de toplumu etkileyen sosyo-kültürel bir kurum insanın günlük hayatında ki davranışlarına yön veren bir faktördür. Çünkü din insanın düşünce, duygu, irade, vicdan, davranış kabiliyet ve eğilimlerine hitap eder.⁵⁸

İnsan, başına gelen veya çevresinde cereyan eden olayları, daha genel bir ifade ile hayatı ve evreni anlamlandırmak ister. Anlamlandırma çabası ile meydana gelen olayların neler ifade ettiği kavranır. Bunun neticesinde ise insan kendi hayatını kontrol etme, olaylara yön verme veya en azından olabilecekleri tahmin edebilme yetisi kazanır. Dini inançlar, inanan insana bir bakış açısı ve yaklaşım biçimi kazandırır. Bu bakış açısıyla kişi bilinmezliğin yol açtığı belirsizlikten kurtulur ve olayları çözümleyerek öz güvenini ve öz saygısını koruyarak, hayatını denetim altına alır.⁵⁹ Dinin temel gayesi insanın yaratılışına uygun kimlik kazandırmasıdır.⁶⁰ Din insanı hem içten hem de dıştan kuşatarak insanın ahlaki motivasyonunu gerçekleştirir. Din insanın iç denetimini sağlayarak karakter gelişimine yardımcı olur.

⁵⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, "dyn", *Lisânü'l Arab*, 2005, 1354.

⁵⁵ Mütercim Asım Efendi, "dyn", *el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, ed. Mustafa Koç - Eyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013).

⁵⁶ Hamdi Gündoğar, *İslam Akaid Esasları* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2014), 10.

⁵⁷ Bozkurt, *İslam da Hidayet (Mu'tezile - Ehli Sünnet Karşılaştırması)*, 20.

⁵⁸ Hüseyin Peker, "Suçlularda Dini Davranışlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1990): 94.

⁵⁹ Yılmaz, *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili*, 7.

⁶⁰ Gündoğar, *İslam Akaid Esasları*, 11.

Toplumların değer yargıları vardır. Bir toplumda insanın davranışını düzenleyen iki önemli husus vardır. Bunlar toplumdaki insanların davranışlarının yapısı ve topluluğun kültürüdür. Toplum üyelerini bir arada tutan inançları ve değer yargılarıdır. İnsanın kişiliğinin oluşmasında toplumsal ahlaki yapı büyük bir etkindir. Ahlakî anlayışın ve mantıklı karar vermenin ana kaynağı olan iyi karakter; çoğunlukla güzel örnek, eğitim, düzeltme ve alışkanlık sonucu oluşur. Dinin bireyi ve toplumu terbiye edici bir otorite olduğu tartışılmaz. Çünkü din insanları iyiye ve doğruya yönelterek insanın mutluluğa ulaştırmanın yollarını gösterirken yanlış ve çirkin olan her şeyden de uzaklaştırır.⁶¹ Dini hükümlerin konmasında asıl gaye; insanlar arası ilişkileri düzenlemek, aralarında adaleti sağlamak ve onların sıkıntılarına çözüm bulmaktır. İnsanlara fayda sağlamak, zararlardan korumaktır.⁶² Dinde mutlaka korunması gereken beş temel esas vardır. Bunlar; dinin korunması, canın korunması, aklın korunması, neslin korunması ve malın korunması şeklinde sıralanır. Bunlardan herhangi birinin sıkıntıya uğratılması, yeryüzünde bozgunculuk yapmak demektir.⁶³

Din bireye bir hayat tarzı model davranışlar ve sonucunda hesap verme şeklinde bir sistemi öngörür. Bireye yol gösterici davranış kurallarını sunar. Kişinin sonsuzluğa ait ilgi ve arzularına cevap olma niteliğini taşır.⁶⁴ Dini yaşayış ve dini terbiye aynı zamanda bir şahsiyet terbiyesidir. İnsan ancak bu şahsiyet terbiyesi ile yapıcı insandan düşünen insan seviyesine erişebilir.⁶⁵ Din, fertleri mukaddes duygu, ortak bilinç ve vicdan etrafında birleştiren bir unsur olduğu gibi toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din, aynı zamanda ahlaki bir kurum olarak insanlara yön veren, kişiyi içten kuşatan ve yönlendiren bir disiplindir. Dinin zayıflaması ahlaki ve hukuki suçların artmasına, kötülüklerin sıradanlaşmasına ahlakın çökmesine yol açar. Din ortadan kalkınca ahlak için yaptırım gücü kalmaz.⁶⁶ Din

⁶¹ Bünyamin Solmaz, "Eğitim ve Din", *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 357.

⁶² Hasan Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 14. Bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 174.

⁶³ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 351.

⁶⁴ M. Doğan Karacoşkun, "Din Psikolojisi Bilimi ve Türkiye'deki Gelişimi" *Din Psikolojisi*, (Ankara: 2012, Grafiker Yayınları), 63.

⁶⁵ Sinan Köseadağ, "Nurettin Topçu'da İnsan ve Şahsiyet", *Mavi Atlas* 1/5 (2017): 75.

⁶⁶ Selman Yılmaz, İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili: İstanbul – Bahçelievler Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 23

fitrattaki umumi selameti ortaya çıkarmak için gereklidir. Öyleyse dinin insan hayatı için vazgeçilmez değer olması dinin insan hayatındaki konumu ve insan seçimlerinin belirlenmesinde rolünün ne olduğu sorgulanmalıdır. Eğer din insan yaşamı için zaruri bir gereklilik olarak düşünülüyorsa dinin üzerinde durulacak anlam ve değeri yoktur. Ancak varlığımızın anlam kazanması din yoluyla oluyorsa, bu din ile insan hayatı arasında zorunlu bir bağ var demektir. İçinde bulunduğumuz evren, yaşadığımız hayat, hayatımızda olması gereken her şey Allah'ın varlığı ile anlam kazanır. Allah'ın tüm hak inançların merkezinde olması bu birliktelikten kaynaklanır. Din Allah ile kul arasındaki irtibatı sağlayan araçtır. Dinin insan hayatını sağlıklı devam etmesi için önemli bir ihtiyaç olduğu göz önündeyken ve insan bir yaradılış gayesiyle yaratılmışken dinin gönderilmediğini söylemek anlamsızdır. İnsanı dine muhtaç kılan fıtratla yaratan Allah'ın din göndermemiş olması anlamsızdır.⁶⁷

⁶⁷ Ersan Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 245.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİDAYETİN OLUŞUM SÜRECİ

1. HİDAYETE ERİŞMEDE İNSANA VERİLEN FITRİ DONANIMLAR

1.1. Duyular

İnsan çevresini kuşatan evren ve evrenin içindekilerle ilgili verileri duyu organları kanalıyla elde eder. Havas-ı hamse-i selime, etrafımızda bulunan nesneleri kendileriyle idrak ettiğimiz beş duyudur ki, bunlarda, işitmek, görmek, koklamak, tatmak ve dokunmadır. Bunlardan her biri ne için yaratılmış ise o alanda bilgi verir.⁶⁸ İşitme; kulağın içine döşenmiş sinirlere yerleştirilmiş bir kuvvettir. Görme; içleri oyuk olan ve insanın beyinde önce birleşip sonra gözlere doğru ayrılan iki sinirin içine yerleştirilmiş bir kuvvettir. Koklama; insan beyinin ön tarafında bulunan ve memeye benzeyen iki çıkıntının yerleştiği kuvvettir. Tatma dilin üzerine döşenmiş sinirlere yayılmış bir kuvvettir. Dokunma bedenin tamamına yayılmış bir kuvvettir. Bütün bu organları harekete geçiren etki meydana geldiği zaman idrak gerçekleşir.⁶⁹ Görme ve işitme duyularında Özne ile nesne arasındaki ilişkisini sağlayan üçüncü etken görme ve işitme organlarıdır. Yani görme ve işitme işlevinde zihin eşyanın aslını değil yansımaları algılar. Bu üçüncü etken görmede ışık dalgası, işitmede ise ses dalgasıdır. Duyu organları biyolojik yapılarının olanak tanıdığı oranda dalga boylarını algılayabilirler. Bu dalga boylarının alt ve üst eşiklerinden sonrası verilere ise ancak ışığa, sese ve sıcaklığa daha duyarlı araçlar sayesinde ulaşılabilir. Koklama ve tatma duyularında zihin varlığının yansımaları değil, ondan bir parçayı algılar. Dokunma duyusunda ise birebir varlığın kendisi algılanır. Bu şekilde varlığın kendisi, parçaları ve yansımaları hakkında duyular aracılığıyla en temel bilgileri öğrenebiliriz.⁷⁰ Apaçık olan ve inkârı mümkün olmayan bilgiler duyular yoluyla elde edilir. İdrak duyular yoluyla oluşur.⁷¹ Bu duyulardan birinin dahi eksik veya kusurlu olması halinde fiziki ve manevi hareket kabiliyetlerimiz azalmasına doğru bilgi elde etmemize engel olmaktadır. İnsan

⁶⁸ Mustafa Bozkurt, "Arapkirli Hüseyin Avnî'de Bilgi, Bilginin Kaynakları ve Değeri", *Kader* 16/1 (2018): 99.

⁶⁹ Sa'düddin et-Taftâzânî Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, trc. Talha Hakan Alp, 4. Bs (İstanbul: İfav, 2017), 66-67.

⁷⁰ Harun Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011): 247.

⁷¹ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 10.

duyuları vasıtası ile birçok maddi unsurun özelliklerine vakıf olup bunlar ile ilgili tecrübe sahibi olur. Duyu ve deneyim yoluyla elde edilen bilgiler, duyumlanabilir evrene ait bilgilerdir.⁷² Kâinattaki birçok oluşum gözlem ve deneyler ile ispatlanmış bilimsel gerçekleri değişik vasıtalarla duyularımız ile inceler ve gözlemleriz. Dış dünyanın varlığını idrak etmek için duyu organlarının elde ettiği verileri zihne aktarması gerekir.

Kelamcılara göre duyular ile elde edilen bilgiler zaruri bilgilerdir. Maturîdî duyu bilgisinin zaruri bilgi statüsünde olduğu görüşündedir. Mâtürîdî'ye göre, bilgi edinme yollarının en üstünü duyu idrakıdır. Duyu idraki zihnî fonksiyonların yardımıyla gerçekleşir. Fonksiyoner olmaları için insana verilen diğer organlar gibi aklın da kullanılması gerekir.⁷³ Eş'ari beş dış duyunun idraki onları taalluk ettiği şeylerin bilgisi demektir. Buna göre işitme gücüyle idrak işitilenlerin bilgisidir. Görme gücüyle idrak görülenlerin bilgisidir. Dolayısıyla bu duyular kendilerinin kullanımıyla meydana gelen bilgilerin vasıtalarıdır. Kelamcılar Eş'ariye muhalefet etmişlerdir. Onlara göre bir kokuyu bilme ile koklama arasında fark vardır. Oysa Eş'ari; “duyuların idraki duyulardan başka şeye dayanan tür ve hüviyet bakımından farklı bir bilgi olmasını engellemez.”⁷⁴ der.

Gerek fiziki tabiatı tanımak gerekse beşerî hayatı düzenlemek ve karmaşık olayların içinden çıkabilmek için duyulara başvurmak gerekir. Duyular olmadan akli delillendirme olan istidlale ve habere ulaşamaz. Akıl duyu organlarından gelen bilgileri süzgeçten geçirerek bilgiye dönüştürür. Duyuların bilgiyi elde etmedeki önemine dikkat çeken ayetler vardır. “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp bunların hepsi ondan sorumludur.”(el-İsra 17 /36) Ancak duyularla ilgili ayetler çoğunlukla kalbin görmesi kalbin işitmesi şeklinde gelir. “Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik.” (es-Secde 32/12) Maddi ve manevi varlık evreni hakkında değerlendirmelerde bulunmak için kalbin devreye girmesi gereklidir. Vahiy, insanları akla ve akli düşünceye davet ederken çoğunlukla duyuların algıladığı gerçeklere vurgu yapar. Bu açıdan Kur'an'da duyuların bilgi vermesini öne çıkarmıştır. Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok

⁷² Çağlayan, “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”, 247.

⁷³ Mâtürîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 10.

⁷⁴ Seyyid Şerif Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 408.

alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?”(ez-Zariyat 51/20-21) Kur’an’ın da belirttiği gibi âlemdeki düzen ve intizam duyular aracılığıyla keşfedilir. Duyuların götürdüğü gerçekler üzerinden insanların ortak bir noktada buluşmaları ve düşünmeleri istenir. Duyular hidayete ulaşmak için vasıta görevi görür. Hidayetin gerçekleşmesi için duyuların kalp ile işbirliği yapması gerekir. Nesne ve olayların meşru oluşu veya olmayışı kötü fiillerle iyi fiiller duyuların algılayışı ile bilinir.

Âlemi var kabul eden insan onu idrak edebilme yollarını kabul etmek zorundadırlar. Âlemde ki değişimleri ancak duyular aracılığı ile öğrenebiliriz. “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” (en-Nahl 16/78) Duyu organlarının verdiği bilgilerle akıl dış dünya hakkında bilgi verir. İnsan duyu organlarından edindiği verilerle düşünür ve yaşamına yön verir.

Duyuların algıladığı evrenin bilgileri akıl için yalnız fiziki bilgiler değil, aynı zamanda maddenin öncesinde ve sonrasındaki gerçekliğin bilgisini veren öncüllerdir. Duyular akıl için bilgi edinmenin ilk basamağı olduğu için vazgeçilmezdirler. Akıl bilgileri işleyebilmesi için duyuların bilgi vermesi gerekir. Modern bilimin temelinde de duyuların deney ve gözlem ile verdiği bilgiler vardır.⁷⁵

İnsan anne karnında iken duyu organlarını kullanmaya başlar. Dünyaya gelip elini ayağını kullanmaya başladığından itibaren araştırmaya ve duyu organlarını kullanarak keşfetmeye başlar. Duyu organlarımızla bilgi edinmeye çalışmak fitri eğilimlerimizden biridir. Duyu organlarımız yaratıcıya ulaşmak için bir vasıttır. Allah kendi varlığını bilgi elde etmenin en yüksek mercii olan duyu organlarıyla keşfetmemizi istiyor. "O yedi göğü birbiri üzerinde tabaka tabaka yarattı. Rahmanın yaratmasında bir aykırılık, uygunsuzluk görmezsin. Gözü (nü) döndür de bak, bir bozukluk görüyor musun? Sonra gözü(nü) iki kez daha döndür (bak). Göz (aradığı bozukluğu bulamaz,) hor hakir ve bitkin (bir bozukluk görmekten) ümidini kesmiş bir halde sana döner" (el-Mülk, 67/3-4) ayetten de anlaşıldığı gibi duyu organlarımız Allah’ın varlığının delillerindendir. Hidayete açılan kapılardır.

Allah taklit ederek inanmak yerine görerek idrak ederek iman etmemizi istiyor. Ve bu sebeple bizleri duyu organlarımızı kullanmaya teşvik ediyor. “O, sayelerinde,

⁷⁵ Çağlayan, “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”, 251.

kara ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Bilen bir toplum için ayetleri ayrı ayrı açıkladık.” (el-Enam 6/97) Yeryüzündeki düzen ve intizamı gördüğümüz zaman bu mükemmellikleri ancak olağan üstü gücün yarattığına iman etmemek için kör ve sağır olmak gerekir. Yeryüzündeki canlılardaki mükemmel renk uyumu, gökyüzündeki denge, denizlerin altındaki görkem insana bir yaratıcının olduğunu haykırıyor. Bu eşsiz sanatın duyu organlarıyla fark edilmemesi imkânsızdır. Düşünüp idrak eden insan duyuların algıladığı bu mükemmelliğin kör bir tesadüfün sonucu olmadığını bilir. Kur’an bize ancak bilen bir toplumun idrak edebileceğini ifade ediyor “O, gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, - hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: (Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı. Bunların meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman bakın. Şüphesiz bunda inanan bir topluluk (için) ibretler vardır.”(el-Enam 6/99) Bu ayetler ve yeryüzündeki kevnî ayetler insanın hidayete ulaşmasını sağlayan delillerdir.

Aynı yağmurla sulandığı halde sayılamayacak kadar çok çeşitli cinslerde bitkiler veren yeryüzündeki tabiat mucizelerini görmemek, herhangi bir iradesi olmayan şuursuz tabiatın, kör tesadüfün sonucu olduğunu iddia etmek, yüce kudretin eserlerini görmezden gelmek küfür üzere ısrarcı olmaktır. Fıtratın gösterdiği yolun aksine bir yol tutmak duyu organlarının gösterdiği hakikatleri görmezden gelmek insanı dalaletle sürükler. İnsanın dünyaya gönderilmesi hakikati keşfedebilmesi içindir. Nitekim Kur’an bu konuda şöyle buyuruyor. “O, sizi bir tek candan yaratandır. Sizin bir karar kılma yeriniz, bir de emanet bırakılma yeriniz var. Biz anlayan bir toplum için ayetleri ayrı ayrı açıklamışızdır.” (el-Enam 6/98) Yeryüzünün her tabakasındaki mucizeleri görmemek ancak gözünü, kulağını, aklını zincirlemiş insanın işidir. Gerçekleri görmek için fıtratın sesini dinlemek gerekir. Ruhun ihtiyacı olan huzur ancak insanın özüne dönmesiyle elde edilir.

1.2. Akıl

Akıl “tutmak, sınıksıkı kavramak, menetmek, bağlamak”⁷⁶ manasında master olarak kullanılırken “insanı diğer canlılardan ayıran ve sorumlu kılan temyiz gücü

⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, “akıl”, *Mufredâtu elfâzî'l-Kur'ân*, trc. Abdulbakî Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.), 716.

düşünme ve anlama melekesi”⁷⁷ diye tanımlanabilir. Akıl; Allah’ın insan bedenine bağlı yarattığı ruhani cevher, kalpte bulunan kendisi ile eşyanın hakikatinin akledildiği şey, hak ile batılı tefrik eden nur, vasıtalarla gaybı ve müşahade ile mahsusatı idrak eden mücerred cevher⁷⁸ ilmi kabul etmeye hazır olan güç,⁷⁹ Allah’ın insanların kalbine yerleştirdiği basiret nuru⁸⁰ gibi manalara gelir. Akıl “ilmi kabul etmeye hazır olan güç ” olarak da tanımlanmıştır. Akıllı insan nefsinin kontrol altına alan ve hevasına uymayanıdır.⁸¹ Kur’an’ı Kerim’de 49 yerde geçmiştir. Akıl insanı diğer varlıklardan ayıran bir nimet olup varlığın idrakı yanında, Allah-insan-âlem ilişkisini anlayan sorumluluğun temel şartı olan emir ve yasakları kavrayabilen önemli bir kuvvettir. Ruhi bir güç olan akıl, duyular ötesini duyulardan hareketle idrak eden veya duyuların elde edemediği bilgiyi bizzat keşfeden idrak aletidir.⁸² Akıl, bilgiye “nazar ve istidlal” adı verilen ve tûmdengelim, tûmevarım, ve kıyas metoduyla ulaştırır. Bu şekilde elde edilen bilgiye akli veya nazari bilgi denir. Bu yönüyle akıl mümkün olanları tasnif edip onlardan mantiki sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren önemli bir vasıttadır.⁸³

Akıl kimi kez sağlam ve açık ilkeler, kimi kez de bu ilkeleri ortaya koymada kullandığımız nedenlerdir.⁸⁴ Akıl yaratılışın ve yaratılmışların hangi gayeyle yaratıldığının, hangi amaca hizmet ettiklerini iyilik ve kötülüğün takdir edilmesindeki esas ölçüyü idrak edebilen ilahi teklifin temelidir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in çeşitli ayetlerinde aklın kullanılması gerektiğinden bahsedilmiş istidlâl ve tefekkürde bulunma teşvik edilmiş, bu yöntemin hidayete ulaştırdığı ifade edilmiştir. “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’an’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun...(Fussilet 41/53)

⁷⁷ İsfahani, “akl”, 716.

⁷⁸ Seyyit Şerif Cürcânî, “akl”, *Kitab et-tarifât* (Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 2002), 125.

⁷⁹ İsfahânî “akl”, 717.

⁸⁰ El-İbane an turukil’l Kâsidîn, İbni Fûrek, trc. Ahmet Yıldırım, Abdulgaffar Aslan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 288

⁸¹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, “akl”, *Lisânü’l Arab* (Beyrut: Muessetul-e’alemi, 2005), 3: 2711.

⁸² Çağlayan, “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”, 246.

⁸³ Temel Yeşilyurt, “Bilgi Kuramı”, *Kelâm El Kitabı*, thk. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) 310-311.

⁸⁴ John Locke, *İnsanın anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, trc. Meral Delikarar Topçu (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 454.

Akıl duyu ötesi varlığı vasıtalarla, duyularla bilinebilenleri ise deney ve gözlemle tespit eder.⁸⁵

Felsefecilere göre akıl varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan ama maddeye tesir eden bir cevherdir.⁸⁶ Farabi ilk neden, ilk akıl Allah'tır. Ona göre ilk akıl var olan diğer var olanların varlığının ilk nedenidir. O her şeye gücü yeten, yüce ve mükemmel varlık Allah'tır. Akıllarımız Onu tam anlamıyla kavrayamaz. Onu kavrayışımızda zorluk kavrayış kudretimizin onu tasavvur etmedeki yetersizliği sebebiyledir.⁸⁷ İnsan sadece akıl ile sonuca ulaşamaz. Aklın ispat edemeyeceği deliller olabilir. Bu akla ters olduklarından değil akıl üstü gerçekler olduklarından dolayıdır.⁸⁸ Akıl yürütme ile doğru sonuca ulaşabilmek için hangi yolu takip etmemiz gerektiğini, nelere yöneleceğimizi, nereden başlayacağımızı, zihinlerimizin kesin doğrulara ulaştığını nasıl ve nerden bileceğimizi, amacımıza ulaşabilmek için zihinlerimizi nasıl çalıştıracacağımızı mantık ilmi ile bilebiliriz. Ancak bu şekilde hakikate ulaştığımızı ve yanılmadığımızı anlarız. Mantık ise insanın fitraten sahip olduğu ruh kuvveti, ruhta bulunan söz, yani akıldır.⁸⁹ Aristotelese göre akıl nefsin gücünün, hiçbir kıyasa başvurmada, sadece doğuş ve yaradılıştan veya çocukluktan gelen ya da nereden ve nasıl meydana geldiği bilinmeyen, doğru, zorunlu ve külli önermelerin insana sağladığı kesin bilgidir. Düşünme gücü aklın insan nefsindeki yerini ifade etmektedir.⁹⁰ Aristotelese göre aklın faal olabilmesi için fiil gereklidir. Beden aklın belirleyici rol aldığı eylemleri yerine getirir. İnsanı değerli kılan şey düşünme ve akıldır. Her şey akıl için vardır. Algılama ve akıldan yoksun edilen insan bitki halini alır; sadece akıldan yoksun edilirse hayvana dönüşür.⁹¹ Kindi'ye göre akıl Varlığın hakikatini kavrayan basit bir cevherdir. Akıl insan nefsinin en temel fonksiyonu olarak duyu organlarına

⁸⁵ Osman Ural, "Mâturîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 141-142.

⁸⁶ Hümeysra Özturan, *Akıl ve Ahlak* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 37-44.

⁸⁷ Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-Fârâbî, *İdeal Devlet el Medinetü'l Fâzıla*, trc. Ahmet Arslan (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), 29-37.

⁸⁸ Paul Janet - Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezahib*, trc. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), 37.

⁸⁹ Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-Fârâbî, *İhsâü'l Ulûm*, trc. Cevher Caduk, 1. Bs (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2016), 43.

⁹⁰ Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-Fârâbî, "Risâle fî el-Akl", *Fârâbî Doğu Bilgeliğinin Kapısı* (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 306.

⁹¹ Aristoteles, "Felsefeye Çağrı (Protrepikos)", *Aristoteles*, trc. Ali İrgat, 1. Bs (İstanbul: Say Yayınları, t.y.), 33B28.

konu olmayan varlık alanlarının bilgisini verir.⁹² Filozoflar akıllı dört kısma ayırırlar. Birinci kısım maddi (heyûlani) akıl denilen ruhun bilme kapasitesine sahip olduğu halde bilme halidir. İkinci kısım meleke halindeki akıl adı verilen ruhta sadece görünen zaruri önermelerin olduğu haldir. Üçüncüsü faal akıl ruhun teorik önermeler barındırdığı halidir. Bu aklın gerçekleşmesi düşünüş gerektirir. Dördüncüsü edinilmiş (mustefad) bu akılda teorik önermeler vardır. İzutsu filozofların akıl teorisine karşı olarak şu teoriyi öne sürer. İnsanda ta baştan beri akıl geliştirme potansiyeli ve aklen kavranacak şeyleri kavrama eğilimi vardır. Bu potansiyele akıl bilkuvve veya akıl garîzî denir. Bu akıl kemale erişinceye kadar Allah'ın yaratıcı faaliyetiyle gelişir. Akıl insanın bilmesi gerekenleri edinmesini sağlayan alettir.⁹³

Kelamcılara göre akıl “maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren, kavramlar arası ilişki kurarak kıyas yapabilen ve hükümler çıkarabilen güçtür.”⁹⁴ Kelamcıların aklın mahiyeti konusunda benimsedikleri görüşler, onun maddeden arındırılmış bir cevher veya araz olduğu noktasında toplanmaktadır ki bunu kesin bir sonuca bağlamak zordur. Sünnî kelamcılar, her insandaki aklın ve dolayısıyla idrak kabiliyetinin değişik olduğu ve doğuştan farklı derecelerde yaratıldığı noktasında birleşmişlerdir. Kelamcıların çoğunluğu, akletmekle ilgili bazı ayetleri (el-Hacc 22/46) delil göstererek akılla kalp arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu, hatta aklın kalpte olduğu görüşünü savunur. Bazıları ise akılla beyin arasında ilgi kurarak aklı fonksiyonların beyin vasıtasıyla gerçekleştirildiğini savunur.⁹⁵ Akıl ile vahiy arasında denge kuran Mâturîdî ilahi gerçeklerin tam olarak kavranmasında aklın yeterli olmadığını aklın vahyin gerisinde bir konumda olduğunu düşünmektedir. Mâturîdî akla, dini dışlayan değil, tam aksine dinin daha iyi anlaşılmasını ve insanın her iki dünyada da mutlu olmasını öngören bir işlev yüklemektedir. Mâturîdî'ye göre evrenin bu amaç üzere varlığını devam ettirebilmesi için dinin varlığı zaruridir. İnsan akıl ile dinin gerekliliğini kavrar. Kullanılmayan ve harekete geçirilmeyen aklın bir değeri yoktur.⁹⁶ Akıl haber ve duyu kaynağıyla elde edilen bilginin doğruluğunun denetlenmesi

⁹² Mahmut Kaya, *Kindi Felsefi Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 33.

⁹³ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 136.

⁹⁴ Topaloğlu - Çelebi, *Kelami Kavramlar Sözlüğü*, 22.

⁹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:40.

⁹⁶ Hulusi Arslan, “Mâturîdî’de Aklın İşlevleri ve Çağdaş Sorunlarımız Açısından Tahlihi”, *Uluğ Bir Çınar İmam Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, thk. Kartal Ahmet (Eskişehir: Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014), 404.

konusunda başvurulabilecek yegâne kaynaktır. Allah'ı tanımak ancak tabiatın gözlemlemekle mümkündür. Duyulardan uzak olan veya algımıza gizli kalan nesnelerin bilinmesi, ayrıca bize ulaşan bazen çelişkili haberlerin değerlendirilmesi, peygamberlerin mucizeleriyle sihirbazların ve illüzyonistlerin göz bağıcılığının ayırt edilmesi akıl yürütmekle mümkündür.⁹⁷ Akıl bilginin zaruri kılınmasının şartıdır. Allah akıl olmadan hiçbir görevi zorunlu kılmaz. Akıl bilgiden sorumlu kılınma aletidir. Eş'arilere göre bu alet vahiydir. Vahyin duyulmadığı yerde insan Allah'ı bilmekle mükellef değildir. Mutezile ise akla tam yetki verip vahyin önünde bir konuma yerleştirmiştir. Mutezileye göre insanın akıllı olması onun Allah'ı bilmesini gerekli kılar.⁹⁸ Kadı Abdulcebbar Allah'ın kula vacip kıldığı ilk önemli görevin Allah'ı bilmeye (marifetullaha) ulaştıran akıl yürütme olduğunu Allah'ın ancak düşünme ve akıl yürütme ile bilinebileceğini söyler.⁹⁹ Mutezileye göre bilgiyi zorunlu kılacak güç akıldadır.¹⁰⁰

İbni Rüşd din ile aklın asla çelişmeyeceğini dinin zahirinde çelişki gibi görünen hususlar söz konusu olduğu zaman dinin zahirinin akla uygun olarak tevil edilmesi gerektiğini söyler. Gazali ve Kant gibi düşünürler aklın otorite olmasını eleştirmişlerdir. Gazali nakil ile akıl arasındaki ilişkiyi bina ile temel, göz ile ışık arasındaki ilişkiye benzetmekte ve şu şekilde açıklamaktadır. “Akıl ancak din ile doğru yolu bulabilir; din de ancak akıl ile açıklık kazanır. Akıl temeldir, din ise binadır. Bina olmadıkça temelin bir manası kalmaz, temel olmadıkça da bina ayakta duramaz.” Bunun gibi akıl göz ise, din görmeyi temin eden ışıktır” yahut “akıl kandil ise din de bu kandilin yağıdır, bunların hiç birisi bir diğeri olmayınca değer kazanmaz Meşşai filozofları ise akli otorite görseler de vahyi bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir. İbadetleri, helalleri ve haramları akli tevilin dışında tutmuşlardır. Kant Saf Aklın Eleştirisinde aklın, metafizik alanda “bilgi” üretemeyeceği ve bu alanda fikir yürütmesi halinde çelişkilerden kurtulmayacağını düşünür.¹⁰¹

Kuran'da düşünmeye ve ilme teşvik eden ayet sayısı yedi yüzden fazladır. Kuran aklın önemine en çok vurgu yapan dinsel metindir. Kuran ayetleri Allah'ın evrende

⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 13.

⁹⁸ Nesefî, *Bahrü'l- Kelam Tercümesi Matürîdî Akaidi*, 30.

⁹⁹ Kadı Abdulcebbar, *Usûli'l Hamse*, 63.

¹⁰⁰ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 139.

¹⁰¹ Din Felsefesi, Ferit Uslu “İman Akıl Ve Bilgi İlişkisi” thk.Recep Kılıç- Mehmet Sait Reçber, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 37.

yarattığı deliller üzerinde akıl yürütülmesine ve bu deliller hakkında derin derin düşünmeye teşvik eder. İnsan akıl yoluyla Allah'ın sıfatları, birliği, adaleti, bilgeliği ile sonuçlanacak düşünme, akletme ve idrak etme evresi insanı hidayete ulaştırır. Allah'ın indirdiği vahiy ile vahyi anlayıp kavramak üzere insanda yarattığı akıl arasında çatışma söz konusu olamaz. Allah insanı evrenin halifesi olarak yaratmış, işlerini görsün diye ona akıl vermiştir. Ayrıca bir de kitap göndermiştir. Akıl verdiği gibi, aklın da harekete geçebilmesi için, temel kaideler vermiştir. Bunlar arasında bağlantıyı kurmak için, akla düşünme görevini de yüklemiştir. İnsan aklını faaliyete geçirerek, bu ilkelerden ve aklın elde edeceği bilgilerden de yararlanarak hidayete ulaşabilecektir. “Biz size düşünebilenleri düşünmesine yetecek kadar uzun bir ömür bahşetmedik mi”(Fatır 35/37) Bu ayet yaratıcının varlığını ve kusursuzluğu bildiren vasıflarla iç içe olan ama bu konuda hiç tefekkür etmemiş ve akıl yürütmemiş insana verilen tepkiyi gösterir niteliktedir.

Vahiyde aklın üzerinde gerçekler vardır ancak bunlar akla aykırı değildir.¹⁰² Akıl dini hükümleri anlamak ve idrak edebilmek için gereklidir. “İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilginler düşünüp anlarlar.”(el-Ankebut 29/43) İnsan akli vahyi idrak edebilecek şekilde yaratılmıştır. İnsan aklını ve kalbini yaradılış gayesi doğrultusunda kullanırsa selim bir akla sahip olur. İnsanı hayvandan ayıran şey insandaki düşünme ve akletme becerisidir. Hayvan içgüdüleriyle hareket ederken insan düşünerek hareket eder. Çünkü Allah bireysel insan aklını içtihad yapabilecek yeni sorunlara çözüm üretecek şekilde yaratmıştır. Yarattığı insanın yeteneklerini ve niteliklerini herkesten daha iyi bilen Allah hayatın varoluşun ve yok oluşun en temel hakikatinin anlaşılabilmesi için akli ve tecrübeyi temel kıriter olarak buyruklarını ona göre temellendirmiştir. Allah'ın insanlara ”Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir”(el-Araf 7/172) hitabı evet deme potansiyeline dayanır. Akıl yürütme ahlakı insanın sonradan öğrendiği bir şey değil zaten doğuştan var olan bir şeydir. İslam dini diğer dinler gibi sorgulamadan kayıtsız şartsız iman etmeyi değil sorgulayıp akl ettikten sonra iman etmeyi emreder. Sadece ataları bir dine inanıyor diye inanmayı reddeder.

¹⁰² Emre Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 240.

İman körü körüne bir taklitle değil bilinçli olarak araştırarak gerçekleşmelidir. Bilerek inanma müminlerin imanını temelsiz boş ve kısa zamanda sonu gelen bayağı teslimiyetlerden ayırır. Akıllı insan nereden geldim nereye gideceğim diye düşünür. Din akıl dışı değil akıl üstü gerekçelerin var olduğunu kabul eder. “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.”(Âl-î İmran 3/190) Nitekim Kur’an birçok yerde imanî esaslar üzerinde düşünmeyi tefekkür etmeyi emretmektedir. İslam dini diğer dinler gibi imanî konuları sorgulamayı yasaklamaz. Kendi inançlarına güvenen insan hakikati araştırmaya yönelik sorgulayıcı bir tavırdan rahatsız olmaz. Nasıl ki küllerin arasındaki elması ortaya çıkarmak bir insanı mutlu eder bu da böyledir. Dininin doğruluğundan emin olmayan insan dinin irdelenmesinden rahatsız olur. Eleştirel düşünce ve sorgulayan aklın, imanî konuyu algılaması için ilk önce anlaması gerekir. Bir şeyi doğru anlamak için iki prensip vardır. Bunların biri açık zihinli olmak diğeri doğru bilgilenmektir. “Taassup sahibi olan insanların inandıkları düşünce dışına çıkmaları çok zordur. Bu nedenle imanî konularla ilgili araştırmada öncelikli olan peşin hüküm değil bilgidir: yüzeysellik değil, hakikate yönelik açıklıktır, ön yargılarımızı korumak değil eleştirel düşünceye açık olmaktır.”¹⁰³

Akliliğin çoğunlukla kabul gören iki ölçütü vardır. Bunlardan birincisi bir şeyin akli olabilmesi için tutarlı olması, ikincisi yeterli delille destekleniyor olmasıdır. İman bilgi ilişkisinin nasıl belirleneceği konusu, iman akıl ilişkisinin nasıl kurulacağı ile yakından ilişkilidir.¹⁰⁴ İnançlarımız arasında açık veya gizli tutarsızlıklar bulunmamalıdır. Dinin sağlam temellere dayanması gerekir. Temellendirme “delile dayandırma “doğruluğunu değerlendirme” faaliyetidir.¹⁰⁵ İmanın akli ve bilgisel temelini incelersek iman sadece bilgidir ibaret değildir. İman bilgiyle ilişkili ancak bilgiyi aşabilen ve yalnız bilgiye indirgenmesi söz konusu olmayan bir görünmeyen ve bilinmeyi onaylama ve bunu ifade etmedir.”¹⁰⁶

Akıl insanı diğer varlıklardan ayıran bir lütuf, varlığın idrakı yanında Allah–Âlem–İnsan ilişkisini anlayan sorumluluğun temel şartı olan emir ve yasakları kavrayan

¹⁰³ Ferit Uslu, “İman Akıl ve Bilgi İlişkisi”, *Din Felsefesi*, thk. Recep Kılıç ve Mehmet Sait Rençber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 52.

¹⁰⁴ Uslu, “İman Akıl ve Bilgi İlişkisi”, 38.

¹⁰⁵ Uslu, “İman Akıl ve Bilgi İlişkisi” 53.

¹⁰⁶ Karacoşkun, “Dini İnanç” 131.

önemli yetidir. Onunla din ve dünya işlerini idare ettiğimiz gibi yaradılışın inceliklerini anlar emir ve yasaklardaki hikmeti kavrar ve iman ederiz.¹⁰⁷ Akıl verdiği hükümlerde çelişki olmaz çelişki ifade etme yöntemi, düşünme ve akıl yürütme kurallarına uymama sonucunda gerçekleşir. Beşer ilminin, beşer düşüncesinin, beşer felsefesinin değer kazanmasının yolu düşünmenin ilk prensiplerinin fitri olduğunu kabul etmektir. İnsanın mükellef oluşu, yani sorumlu tutulmuş olması, kendisine bahşedilmiş olan akıl nimetinden dolayıdır. Sorgulanmak, dinin içeriği hakkında olamaz. Olması gereken sorgulama; Yaratıcı var mı? İnandığım din hak din mi? İnsanoğlunun yaratılmasının bir gayesi var mı? İnsanın yaptıklarını karşılığını göreceği başka bir hayat var mı? Gibi soruların cevabını aramaktır. Bu sorular sadece inanç arayışı içindeki insanların sormaları gereken sorular değil, kendi sorumluluklarının bilincini kavramak isteyen herkesin sorması gereken sorulardır. Burada şu hususu önemle belirtmek gerekir ki, akıl insanı insan yapan unsurların başında gelir. Ancak İslam akıl dini değil, akılcı bir din, yani esasları akla aykırı olmayan bir dindir. Eğer İslam'ın akıl dini olduğu tezi kabul edilecek olursa, ilahi vahyin inkârına veya toplumsal hayattan uzaklaştırılmasına götüren bir yol açılmasına sebep olmuş oluruz.¹⁰⁸ Akıl; vahyin ve duyuların verilerine dayanmak suretiyle; Allah, âlem, insan, din, hayat ve toplum hakkındaki gerçekleri anlamamıza ve anlatmamıza yarayan en önemli vasıtaadır. İnsan aklını bilgisini ve iradesini kullanırsa ancak hidayete erişebilir ve yaratılanların en yücresi olabilir. İnsan akılla birlikte, akıllı doğru yola ileten vahye uyarsa ancak o zaman kurtuluşa erer.

1.3. Basiret

İnsanın saygın bir varlık olması, Yaratıcının varlığı karşısındaki konumu, ilâhî cevheri içinde barındırıyor olmasındandır. Bu ilahi nurun vermiş olduğu his ile insan hakikatin ışığını yüreğinde hisseder.

“Görme, idrak etme, bilinçli, denetleyici, aydınlatan, göstermek, açıklamak, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, ibretlik şey, sezgi”¹⁰⁹ gibi manalara gelir. Basiret kalbin anlamayı sağlayan kuvvetidir.

¹⁰⁷ Yeşilyurt “Bilgi Kuramı” 311.

¹⁰⁸ Vecihi Sönmez, “Nübüvvete Yapıları İtirazlar Bağlamında İbnü’r- Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 286.

¹⁰⁹ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, “bsr”, trc. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 134.

Âlimler basireti nazari akıl ve kutsi kuvvet olarak isimlendirir.¹¹⁰ Basiret; Kur'an'da hakikati keşfedebilme (el-Ankebut 29/38) bakan göz,(en-Neml 27/13) bilinçli, (Yusuf 12/108) şahit olma, (el-Kıyamet 75/14) görme,(es-Secde 32/12) gönül gözünü açmak, idrak,(Kaf 7-8) bir şeyin iç yüzüne vakıf olma, (Taha 96) aydınlık, (el-İsra 17/12) açık, (el-İsra 17/59) kalpleri aydınlatan, (el-Kasas 28/43) manalarına gelir. Allah'ın sıfatlarının kullardaki tecellisi olan basiret türevleriyle birlikte Kur'an'da yirmi iki yerde geçer.¹¹¹ İnsanoğlunun asırlar boyunca Yüce Allah'ın peygamberler vasıtasıyla gönderdiği din ve şeriatlere muhatap oluşu da yine basireti, iradesi ve akli sayesinde. Peygamberler de bilerek araştırarak inanmışlar sonra bilinçli bir şekilde tebliğ etmişlerdir. “De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben bilinçli bir şekilde Allah'a çağırırım. Bana uyanlar da böyle yapar.” (Yusuf 12/108) Basiret hidayetin kalbe işlemesini sağlar. Çünkü basiret sahibi insan bilerek idrak ederek inanır. Evrenin yaratılışı ile ilgili bilgilerimizi iç duyularımız ve doğuştan gelen sezgi gücümüzle birleştirdiğimiz zaman mükemmel bir imana sahip olabiliriz.¹¹² Allah basireti müminlerin imanlarında ki sebatlarına karşılık mükâfat olarak verir. İlahi hidayet in gerçekleşmesinde kulun gayret ve ihlasla Allah'a yönelmesiyle gerçekleşir.

Allah bütün insanların ruhuna varlığını şahit tutturmuştur. ”Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.” (Araf 7/172) Allah insanın hidayete ulaşabilmesi için kâinatı varlığının delilleriyle donatmıştır. Yaklaşık on altı yaşına kadar mağarada yaşamış ve süreçte insanlarla muhatap olmamış olan Hz İbrahim'in bozulmamış fitratıyla hakikate ulaşması bize basiret sahibi herkesin hakikate ulaşabileceğinin belgesidir. Bazı cahil insanların bu kadar açık olan Allah'ın varlığını korkuya veya cehalete bağlaması ne kadar anlamsızdır.¹¹³

Kur'an basiretli düşünemeyen insanları “körler,” (el-Bakara 2/18) “kalpleri olup da bununla idrak edemeyenler,” (el-Araf 7/179) “bakar körler” (el-Araf 7/197) diye bize

¹¹⁰ Seyyid Şerif Cürçani, “bsr”, *Kitab et-tarifât*, 1593 (Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 1423).

¹¹¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, “bsr”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, trc. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 147.

¹¹² John Clover Monsma, *Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, trc. İbrahim Sıtkı Eröz, 3. Bs (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977), 1: 92.

¹¹³ Mutahharî, *Fıtrat*, 140.

tanıtır. İnananları basiretli, inkârcıları kör sayar. İnsanlar küfür, nifak, hırs, kin gibi şeytani telkinlere uyarak kalp gözlerini kapatarak gerçeğin üzerini örterler. İnsan fitratındaki temizliğe tekrar kavuşabilmesi için kalbini istenmeyen düşüncelerden uzak tutarak basiretli davranmalıdır. İnandığı hakikatin kalbine yerleşip yerleşmediğini ancak kendi bilir. Çünkü insan mazeretler öne sürse bile yaptıklarının en iyi şahidi yine kendi nefsidir. Kur'an da bu konuda şöyle buyuruyor. "Aslında insan kendi kendinin denetleyicisidir." (Kıyamet 75/14) İnsan kendisini inkâra sürükleyen sebeplerin akıntısına sürüklenmek yerine yaradılış gerçeğini idrak ederek hayatını yönlendirmelidir. Ancak hidayete ulaşmak isteyen hidayete ulaşabilir. İnsan fitratının iki boyutu vardır. Fitratın birinci boyutu idrakle ilgilidir. "Din fitridir" yani idraki açıdan fitridir. İkincisi ise hissi fitrattır, sezgiyle anlama yeteneğidir. Bu Allah'a onun rızasına ve onun emirlerine eğilim duyulmasına sebep olan duygudur. Allah'ın varlığını bilmek fitri idrakın onun sevgisini ve rızasını kazanmak da fitri sezginin ürünüdür.¹¹⁴ Allah basireti isteyenlere hidayet nasip edeceğini Kur'an da şu ayetle belirtiyor. "Onlar isteselerdi gerçeği görebilirlerdi" (Ankebut 29/38) Şeytan insanın yaptıklarını güzel göstererek insanın kalbinin hidayete ulaşmasını engeller. İnsan şeytanın aldatmalarına kandığı için Allah yolundaki faaliyetleri engellemeye çalışır. Oysa insana, hakkı bâtıldan ayırıp görebilecek, anlayabilecek basiret verilmiştir. Basiret hem göze hem düşünmeye hem de anlamaya işaretir. Basiret kalbin hakikati görmesini sağlayan gözüdür.¹¹⁵ Bu nedenle hidayetin gerçekleşmesini sağlayan önemli bir donanımdır.

1.4. Hikmet

Hikmet; bir şeyi alıkoymak, engellemek, yargıda bulunmak, kontrol altında tutmak,¹¹⁶ hükmetmek,¹¹⁷ sağlam olmak manalarında kullanılır. Hikmet insanı iyi olana yönlendirmek kötü olandan menetmek, ilim ve akılla hakka isabet etmektir. Bu kelime olgun, tecrübeli manasında kullanıldığı gibi beşeri hikmetin tecrübi bilgisine de işaret eder.¹¹⁸ Hikmet, bir şeyi yaradılışının yerine koymaktır, yaradılış amacını bilmek ve yerinde görmektir. Hikmet bir şeyin fitratına saygılı olmaktır. Hikmet varlıkların

¹¹⁴ Mutahharî, *Fitrat*, 192.

¹¹⁵ İsfehani, "bsr", 134.

¹¹⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, "hkm", *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, trc. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 300.

¹¹⁷ "hkm", *Lisanul Arap*, t.y., 901.

¹¹⁸ Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn İbn Manzur, "hkm", *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005), 205.

yaratılış sebep ve amaçlarıyla hem de sebep ve amaçların sonunda meydana gelecek sonuçlarla bağlantılıdır.¹¹⁹

İnsanın hikmeti varlıkları tanımak ve hayırlı şeyleri yapmaktır. Yaratılan varlıklar arasında insan ayrıcalıklı farklı bir konuma sahiptir. Melekler sadece akıl ve hikmete, hayvanlar tabiat ve şehvete sahipken, bitkiler ne akla, ne hikmete, ne tabiat ve ne de şehvete sahiptir. İnsanlar, bu varlık kategorileri içerisinde akla, hikmete, tabiat ve şehvete bir bütün olarak sahip kılınmışlardır.¹²⁰ “Ant olsun ki biz, insanoğlunu üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır. Onları karada ve denizde taşıtlara yükledik ve temiz yiyeceklerle onları rızıklandırdık. Onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.” (İsra 17/70) ayeti, insanın evrende var olan bütün yaratıklardan üstün niteliklerle yaratıldığının ve her şeyin insanın hizmetine verildiğinin delilidir. İnsana verilen hikmetin hedefi insanda hakikati aramak, gerçekleri olduğu gibi keşfetmek, eşyanın hakikatini olduğu gibi idrak etmek, insanın ve âlemin varlığını olduğu gibi anlamaktır. İnsanın bir şeyin hikmetini bilmesi için yapılan işin hangi gayeyle yapıldığının bilmesi gerekir. Din âlimleri âlemin yaratılışını idrak etme noktasında, ahlak varlık ve hadiselerin sebeplerini ve hikmetlerini araştırmıştır. Çünkü ahlak ve sorumluluk alanında yüksek idealler ve gayeler belirlemek insanın fitri ihtiyacıdır.¹²¹ Bu nedenle insanın fillerinde gaye ve hikmetin olmayışı insanda psikolojik ve ruhsal problemlerin oluşmasına neden olur

İslam âlimleri güzel ahlakın şartları olarak dört büyük fazileti sıralar. “Hikmet, şecaat, iffet ve adalet ”Nefsin mutluluğa ulaşmasının yolunun nefsi ahlâkî fiillere alıştırmak ve faziletleri meleke haline getirmekle mümkün olabileceğini söylerler.¹²²

Çocuklar küçük yaşlardan itibaren yaradılış hikmetini sorgulamaya başlar. Çocuk evreni tanımak için sürekli soru sorar. Hatta çocuklar arayış ve öğrenme duygusundan dolayı etrafı karıştırır. Büyükler bunu yaramazlık olarak nitelendirse de bu içteki arayışın dışa yansımasıdır. Bu insanın hakikati bilmeye eğilimli olduğunun kanıtıdır. İnsanın kâinatı anlaması, âlemi idrak etmesi öğrenme eğilimini ne kadar eğittiği ve çevresindeki insanların yönlendirmeleri ile ilişkilidir.¹²³ Hz. Lokmanın

¹¹⁹ Hulusi Arslan, *Mâturîdî’de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 1. Bs (Malatya: Mengüceli Yayınları, 2013), 17.

¹²⁰ Mehmet Kubat, “İslam Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu”, *Milel ve Nihal* 8/1 (2011): 72.

¹²¹ Arslan, *Mâturîdî’de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 26.

¹²² İbn Sina, *En-Necât*, çev. Kübra Şenel, (İstanbul: 2013, Kbalcı Yayınevi) 246.

¹²³ Mutahharî, *Fitrat*, 60-62.

kendisi ile nitelendirildiği vasıf da budur. ”Andolsun, biz Lokmân’a “Allah’a şükret” diye hikmet verdik. Kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse, bilsin ki Allah her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye lâyıktır.” (Lokman 31/12)” Kur’an-ı Kerimin hikmetle nitelendirilmesi onun içerdiği anlamdan dolayıdır. “Elif, Lâm, Râ. Bunlar hikmet dolu Kitab’ın âyetleridir.” (Yunus 10/1) “Andolsun, onlara içinde caydırıcı tehditlerin bulunduğu haberler geldi. Bu haberler, zirveye ulaşmış birer hikmettir! Fakat uyarılar fayda vermiyor!” (el-Kamer 54/4-5) Kur’an’ın hidayet kaynağı oluşunu vurgulamıştır.

Hikmeti ilahi hükümleri bilmek ve bunların delalet ettiği diğer hükümleri kavramak olarak alabiliriz. Bir başka deyişle Allah’ın verdiği hükümleri bilmektir. Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et” (en-Nahl 16/125) mealinde ki ayette geçen hikmetin “gerçeği açıklayan, şüpheyi gideren delil, sahih ve muhkem söz” yani Kur’an olduğu anlaşılmaktadır.

Kindî felsefeyi “hikmet sevgisi” olarak tanımlamakta ve filozoflar için “hükemâ” tabirine yer vermekte ayrıca hikmeti dört temel faziletin ilki olarak göstermektedir. Bu sebeple felsefenin en üst seviyesi olan metafiziği “hikmetler hikmeti” olarak adlandırmıştır. Fârâbî, Allah’ın hem âlim hem hakîm olduğunu belirtirken hikmeti “en üstün ilimle en yüce şeyleri akletmek” şeklinde tanımlamıştır. İbn Sînâ, hikmetin tanımlarından yola çıkarak hikmetin daha önceki düşünürlerce ifade edilmiş olan “en üstün mâlûmun en üstün bilgisi”, “en doğru ve en kesin bilgi”, “varlıkların ilk sebeplerinin bilgisi” tanımlarından yola çıkarak metafizik olarak nitelendirmişlerdir. İbn Miskeveyh’e göre kâinata dağılmış olan hikmetlerin peygamberler ve filozoflar tarafından bilinmesidir. İsfahânî, varlıkların hakikatini bilme hikmetin amele ilişkin olan tanımı “tutkuları gerektiği şekilde öldürmek”, felsefenin tanımını andıran üçüncü tanımı ise “beşerin gücü el verdiği nispette takip edilecek siyaset bakımından yaratıcıyı taklit etmek”tir. Bu da ilmi cehalete, adaleti zulme, cömertliği cimriliğe, yumuşaklığı sefihliğe üstün tutmakla olur.¹²⁴ Yaradılışın hikmeti hakkında bilgi sahibi olmak insanın niçin yaratıldığı hakkında bilgi sahibi olmasına ve hikmetin üzerine sirayet etmesine neden olur. Bu da insanı erdem sahibi kılarak dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırır.

¹²⁴ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17: 503-508.

İslam filozoflarına göre vacibu'l-vücut'un bir işi illetten dolayı yapması mümkün değildir. Çünkü Tanrı'nın iradesi dış etkenlerden etkilenmez.¹²⁵

Kelamcılar, dil âlimlerinin hikmeti “hem bilgide hem fiil ve davranışta mükemmellik ve kusursuzluk” şeklinde açıklamalarından da hareketle bu konuyu Allah'ın ilminde ve fiillerinde olmak üzere iki yönüyle ele almışlar ve bunu nazari ve ameli hikmet olarak vurgulamışlardır. Mâtürîdî'ye göre her zerresinde mükemmellik olan bu kâinatın ortaya çıkması için ilim ve hikmet gereklidir. Bu da ancak Allah'ın bilgisi ve iradesiyle mümkündür. Hikmet işlerin düzen ve inceliklerini, ayrıca onlardan beklenenin gerçekleşmesi için nasıl olmaları gerektiğini ihata etmek ve bütün yönleriyle bilmektir. Mâtürîdî'ye göre ilahi fiillerin hür seçimle gerçekleştiğinin delili yaratıkların farklı mahiyetlerde varlık alanına çıkması, hikmete bağlı olması ve Allah'ın birliğine kılavuzluk etmesidir. Hikmetleri idrak ile yaratıcıya iman etmek akıl sahibi her insanın kulluk görevidir.¹²⁶ Mutezileye göre Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete dayanmaktadır, dolayısıyla Allah'ın bütün işleri iyidir. Allah'ın mahlukâtı yaratmasında ki illet yaratmanın Allah için iyi ve güzel olmasını sağlayan yönüdür. Allah'ın yaratmasında illetin varlığı ahlaki bir gerekliliktir. Ancak kulların fiilleri böyle değildir. Kulların fiilleri her zaman iyi olmaz. Bu sebeple insanların fiillerinin Allah'a izafe edilmesi doğru değildir. İnsan fiillerinin güzel olması için hikmet ve doğruluk çerçevesinde olması gerekir. Fiillerin hikmet, gaye ve amaçtan yoksun olması saçmalık ve anlamsızlığa götürür.¹²⁷ Eş'ari kelamcıları yaratmanın sebebi olan illet kavramını reddederler. İletin beraberinde zorunluluk getirdiğini bu nedenle Allah için geçerli olmayacağını söylerler. Allah zâtıyla hâlik olup O'nun herhangi bir şeye muhtaç olan varlık konumuna düşmesi ya da başka türlü yapmaktan âciz kalması söz konusu değildir. Bu nedenle ilahi hikmet sorgulanamaz.¹²⁸ Allah'ın hakîm, fiillerinin de hikmetli olduğu, her fiilinde bir anlam ve amacın bulunduğu, bundan dolayı yaptıklarında herhangi bir zulüm veya cehaletin söz konusu olamayacağı hususu bütün kelamcılarının ortak görüşüdür. Allah'ın fiillerindeki hikmet onun kullarını bağlar. Onun kudreti sonsuzdur.

¹²⁵ Arslan, *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 46.

¹²⁶ Ural, “Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti”, 141.

¹²⁷ Arslan, *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 51.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 79-80.

İslam dışı açık bir dindir. İslam hikmetin vatanına ve üreticisine bakmadan almayı teşvik etmiştir. İslam tarihinde ekonomik, sosyal, dini felsefi ilimler alanında üretilen bilgilerin hepsi İslam uygarlığının akılcı gelişimi ve bilime verdiği önemle ilgilidir.¹²⁹

Hikmeti felsefi ve kelami yönden incelediğimiz zaman hikmetin sadece yaratıcının yarattıklarını incelemekten ibaret olmadığını görürüz. Çünkü tabiatı incelemiş ama yaratıcının güç ve kudretinin varlığının farkına erişememiş insan için hikmetten söz edilemez. İslam'ın ilk dönemde ki coşkusuna kavuşması ilme Allah'ın hikmetinin araştırılması gözüyle bakmak gerekir. Böylelikle insanın fitratı yaradılış gerçeğini anlayacak, idrak edebilecek niteliğe sahip olacaktır. Bu hikmetin hidayete kaynaklık etmesini sağlayacaktır..

1.5. İrade

İnsan, var olduğunu özgürlüğünü ilan eden eylemleriyle ortaya koyar. İnsan içine doğduğu dünyayı bir imkân ve hareket sahası bilerek var olma iradesi ile kendi varoluşunu ve şahsiyetini kurar. Müslümanların gerek kendi içlerinde gerekse de karşılaştıkları farklı inanç sistemleriyle olan fikri tartışmalarında en fazla sözü edilen kavramlardan bir tanesi de irade kavramıdır. İnsan irade hürriyetiyle diğer varlıklar arasından ayrılarak âlemin en üst basamağına kadar yükselebilir. Sözlükte “istemek, dilemek” anlamına gelen irade; terim olarak “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi”¹³⁰ istemek, dilemek¹³¹ veya “canlıyı, kendisinden değişik mahiyetteki fiillerin doğmasını sağlayacak bir duruma getiren nitelik” yahut “bir fayda elde etme inancının ardından doğan eğilim” gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır.¹³² İrade Kur'an da “hükmetmek,” (Ahzab,33/17) “kastetmek,” (el-Bakara,2/26) “ihtiyar,” (İsra,17/19) “emir,” (Bakara, 2/185) “talep etmek,” (Al-i imran, 3/108) “yaratmak,” (Yasin, 36/82) “Allah'ın dilemesi kendi fiiliyle ilgili ise mecbur olmadan yaratması,” (eş-Şura, 42/49) “başkasının fiiliyle ilgili ise

¹²⁹ Ramazan Altıntaş, “Sistematik Dönem Kelam Okulları”, *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 72.

¹³⁰ Cürçani, “İrade”, *Kitab et-tarifât* (Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 2002), 21.

¹³¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Âlî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn İbn Manzur, “İrade”, *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, 2005), 2: 1625.

¹³² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfehani, “rvd”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, trc. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 448.

emretmesi” anlamlarına gelir. (el-Kasas, 28/68) İrade kavramı türevleriyle birlikte yüz otuz dokuz yerde geçmektedir.¹³³

Allah Kur’an’da dilediğini kesinlikle yapan bir varlık olarak tanıtılır. (el-Buruç 85/16) Allah’ın iradesi, O’nun her şeye kadir olduğunu, (el-Maide, 5/17). Dilediği şeyi çevirmeye kimsenin gücünün yetmeyeceği, (er-Ra’d 13/11) Allah’ın ceza verme yönünde tecelli eden iradesinden kimsenin korunamayacağı, (el-Ahzab, 33/17) Allah’ın kurduğu düzenin gereği bir şeyin olmasına "ol" demesinin yeteceği, (Yasin, 36/82) Allah’ın insanlara zarar vermeyi veya fayda sağlamayı istemesi halinde, kimsenin karşı çıkmaya güç yetiremeyeceği, (el-Feth, 48/11) O’nun iradesinin dilediği vakit gerçekleşeceği (en-Nahl 16/61) ifade edilir. İrade, Allah’ın yaratma, bilme ve kudretinin insanın fiillerine karşı konumunu ifade etmekte, insanın fiillerindeki sorumluluğundan kâinata cereyan eden kötü fiillerin nedenlerine kadar birçok konuda anahtar kavram konumunda olmaktadır. Farklı inanç sistemlerinin Allah tasavvurları onların Allah’ın ve insanın iradesini nasıl anladıkları üzerinden anlaşılabilir. Kur’an’ın içerisinde irade kelimesinin manalarını doğru tespit için Allah’ın kâinat üzerindeki tasarrufunu ifade eden iradesi ile emir, nehiy ve haber ifade eden iradesini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Kur’an da ki irade kavramını anlayabilmek için ayetin diğer ayetlerle arasındaki irtibat incelenmeli, Arap toplumunun o kelimeyi nasıl kullandığı irdelenmeli, etkileşimde olduğu anlamlarla karıştırılmamalıdır.¹³⁴

Allah’ın iradesinin rızasını da kapsayıp kapsamadığı, zulmün Allah’ın iradesinin sınırları içerisinde nerede durduğu, insanın itaat ve isyanının kaynağının ne olduğu gibi sorulara verilecek cevaplar irade kelimesinin anlam genişliği kullanıldığında çok daha kolay ve Kur’an bütünselliği açısından da daha doğru olacaktır. Kur’an’daki ayetleri anlayabilmek için bir ayetin nüzul sebebi siyakı ve sibakı bilinmelidir. Kur’an’ın irade kelimesini farklı anlamlarda kullandığını ve farklı kullanım alanlarının Allah’ın iradesinin söz konusu edildiği ayetlerde daha çok karşımıza çıkmaktadır. Allah kendisinden vücut bulacak her işi işlemekte ihtiyar ve iradeye sahiptir. Kur’an’da insanın iradesiyle koyduğu tasarrufların Allah’ın mutlak iradesine bağlı olduğu ve

¹³³ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 196.

¹³⁴ Salih Öğretici, “İrade Kavramı Üzerine Semantik Bir Tahlil”, *ERUİFD* 2/17 (2013): 74.

insanın mukayyed iradeye sahip olduğu belirtilir.¹³⁵ İnsanın kendi hür iradesiyle tercih etmesi iradesini istediği yönde kullanması Allah'ın iradesi dahilindedir. İnsanın seçtiğini yaratma gücü Allah'a aittir. İnsanda bulunan mukayyed iradenin harekete geçmesi için mutlak iradenin gücüne ihtiyacı vardır.

Evreni yaratan, yöneten ve eksiksiz olan Allah, kelim ve irade sıfatlarının tecellisi ve rahmet ve hikmetinin gereği olarak insanı yeryüzüne halife kılmıştır. Yeryüzünün halifesi olan insanın konumunu koruması için duyu organları, akıl, irade ve idrak edebilme yetilerini bahşetmiştir. İnsan akıl ve irade ile kemal derecesine ulaşabilir. Özgürlük insani bir tavır olmakla beraber aklın tamamen dışında bir tavır değildir.¹³⁶ İnsan doğuştan sahip olduğu bu yetileri dilediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Allah insana hidayetin neden ibaret olduğunu, dininin mahiyetini temel varlığının neye bağlı olduğunu bildirerek hidayeti veya dalaleti seçme konusunda özgür bırakmıştır. İnsanın inandiğı dini seçmesi iradesinin tercihine bağlı bir unsurdur. “Allah insanı iradesinde hür kıldığını Kuran'da açıkça ifade etmektedir: “De ki: hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Biz zalimlere öyle bir ateş hazırladık ki, onun alevden duvarları kendilerini çepeçevre kuşatmıştır. (Kehf 18/29) “Ayetlerimiz konusunda doğruluktan sapanlar bize gizli kalmaz. O hâlde kıyamet gününde ateşe atılan mı, yoksa güven içinde olan kimse mi daha iyidir? Dilediğinizi yapın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.” (Fussilet 41/40) İrade insanın hidayeti elde edebilmesi için verilen bir vasıtaadır. İradenin gerçekleşmesi için iki temel şart gerekir. Birincisi o emri yapıp yapmamakta hür ve özgür olmak ikincisi onu yapabilecek güç ve yetenekte olmak. Bu iki şart bir araya gelmezse irade gerçekleşmez.¹³⁷ İnsanın bir hareketi yapıp yapmamakta serbest olması, hareketlerine istediği yönü verebilmesi ve iradesini kullanarak hidayete erişebilmesi mümkündür.

Allah'ın varlığına vakıf olmanın, O'na ve onun elçilerine iman etmenin yolu fikri çaba ve akli istidlalden geçer.¹³⁸ İman akıl, düşünce, bilgi temeli olmayan, Allah'ın salt hidayetiyle gerçekleşen bir şey değildir. Aksine o insan kalbinin özgür iradesiyle

¹³⁵ Hamdi Gündoğar, “Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Filleri Problemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004): 1223.

¹³⁶ Cafer Genç, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 81.

¹³⁷ Nurullah Kayışoğlu, “Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (2010): 85.

¹³⁸ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 369.

gerçekleşir. Bir haberin sorgusuz, sualsiz kabul edilmesi iman değildir. Salt keşif ve ilhamla gerçekleşen batını bir teslimiyet değil; inanılacak şeyin muhtevasının saf bir niyet, zihni bir burhan ve vicdani bir tecrübeyle şuurlu olarak kabul edilmesidir. İman zihin ve iradenin harekete geçmesidir.¹³⁹ Hidayetin gerçekleşebilmesi için iradenin harekete geçmesi gerekir.

Ehl-i Sünnete göre insan, belli ölçülere göre hareket eden hür bir varlıktır. O, işlerini kendi irade ve ihtiyariyle yapar. Zorunlu fiiller dışında kendi isteğine bağlı olarak yaptığı işlerin emir olanlarından mükâfat, yasak olanlarından ceza görecektir.¹⁴⁰ “Allah, her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekildir.” (ez-Zümer 39/62) Allah’ın iradesi ezeli, zatî ve mutlaklıdır. Hayır olsun, şer olsun, meydana gelen her şey Allah’ın iradesi ve ilmiyledir. Allah’ın fiili olan her şey aynı zamanda onun muradıdır.¹⁴¹

İnsanda yaratma sıfatı yoktur, tercih etme hakkı vardır. İnsan kendi iradesi ve isteği doğrultusunda yaptığı işlerden sorumludur. Her ne kadar insanın doğası temiz olsa da insan fitratı hırslı, menfaatçi özellikler gösterir. İmtihanın önemi bu noktada devreye giriyor. Pek çok kimse bu gibi hususlarda dengeyi kuramamakta ölçünün dışına çıkabilmektedir. Allah dileseydi herkesi iman etmek zorunda bırakırdı yahut dileseydi herkesi sapıklığa düşürürdü. Ancak Allah emirlerini ve yasaklarını insanlara bildirmiş insanlara seçim hakkı vermiştir. Kur’an bunu şöyle ifade ediyor; “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?” (Yunus 10/99) Allah hidayeti isteyene hidayet delaleti isteyene delalet verir. İnsan iradesini hidayetten yana kullanırsa Allah ona hidayet kapılarını açar dalaletten yana kullanırsa dalalet kapılarını açar. Kur’an bu konuyu edebi sanat tarzıyla şöyle açıklıyor; “Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğsü çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.” (En’am 6/125) Allah isteseydi yarattığı her varlığı hidayet üzere kıları. Ancak Allah insana seçim hakkı tanımış, hidayeti dileyene vermiştir. Bununla beraber hidayete ulaşanların ruhunu sekinete erdirdiği gibi Allah insanların hak yolda yürümesini ister. İnsanlar yanlış yola sapanları ise sıkıntıya sokar kalbini daraltır. İnsan yanlış işi yapınca iç sıkıntısı çeker. “Sonra ona (nefse) fücürünü ve takvasını ilham etti.

¹³⁹ İlhami Güler, “İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslamiyat* 1/1 (1998): 17.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 366.

¹⁴¹ Hamdi Gündoğar, *İslam İtikadında Sünnet* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2006), 123.

Kim onu (nefsini) tezkiye etmişse felâha (kurtuluşa) ermiştir. Ve kim, onun (nefsinin) kusurlarını örtmeye çalıştıysa (nefsini tezkiye etmemiş ise) hüsrana uğramıştır.”(eş-Şems 91/8-10) İnsan yanlışta ısrar edenler ise kalbini daraltır.

Cebriyye mezhebine göre, insanın iradesini kullanabilme gücü ve ihtiyari fiilleri yoktur. Bu fiiller kulun kudret ve tercihi olmaksızın yalnız Allah’ın dileme ve kudreti ile meydana gelmektedir. Allah’tan başka fiili sahibi yoktur. Kul kendi fiillerini işlemeye mecburdur. Allah kulun fiillerini diğer cansız varlıklarda ki hareketleri yarattığı gibi yaratır.¹⁴²

Mutezile, insanın irade yeteneğinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder. Ancak iradenin hangi seçeneğe sevk edileceği, irade gücünün tasarrufunu Allah, insana bırakmıştır.¹⁴³ Allah irade ettiği zaman mürid olur. Allah sonradan gelen bir irade ile diler.¹⁴⁴ İnsan irade ve güç sahibidir kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Onlara göre insan, kendi fiillerini yaratırsa ancak hür ve sorumlu olur, ceza ve mükâfat ancak böyle tahakkuk eder. Allah yapılmasını emrettiği her iyiliğin dostudur yasakladığı her kötülükten de uzaktır. Herkesi gücü ölçüsünde sorumlu tutar. Kullar her bir şeyi ancak Allah’ın verdiği güç ile gerçekleştirebilirler. Gücün kullanılması hususunda insan özgürdür.¹⁴⁵ Cebriyenin görüşü de Mutezilenin görüşü de iki uç noktayı temsil eder. Cebriyenin görüşü vahyin gerekliliğini açıklayamazken Mutezilenin görüşü de insanın irade dışı fiillerini açıklayamaz. Allah’ın gerçekleşmesini istediği şeyin olmaması ya da gerçekleşmemesini istediği şeyin olması, Allah’ın güç ve kudret sahibi olduğu ilkesiyle çelişir.¹⁴⁶ Gerçekte insan cüz’i bir irade sahibidir. Allah’ın bahşettiği bir kudretle fiillerini yapar; ama fiilin yaratıcısı değildir, insan dilediğini seçme ve yapma hakkına sahiptir. Tercihlerini kendi iradesiyle gerçekleştirir. Ama mutlak irade ve mutlak güç sahibi ancak Allah’tır. Allah insanı imtihan etmek için yaratmıştır. Mâturîdîye göre Allah insana hidayetin neden ibaret olduğunu ve dinin mahiyetini ve varlığının neye bağlı olduğunu bildirmiştir. Allah’ın birliğine vakıf olma O’na ve elçilerine iman

¹⁴² Ali Sami en-Neşşar, *İslam da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2: 107.

¹⁴³ Recep Ardoğan, “Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.), 167.

¹⁴⁴ Gündoğar, *İslam İtikadında Sünnet*, 124.

¹⁴⁵ Neşşar, *İslam da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 2: 257.

¹⁴⁶ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 370-373.

etmenin yolu fikri çaba ve akli istidlalden geçer.¹⁴⁷ İnsanın özgür kılınması imtihanı başarı ile geçmenin vasıtası olarak insana bahşedilmiştir.¹⁴⁸ Allah hidayet vasıtalarını ve vesilelerini insana vererek insanın hidayete ulaşmasını kolaylaştırmıştır.

Allah hak ile batılı ayırmıştır. “Doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri kendilerine apaçık bildirmediğçe, Allah bir toplumu saptıracak değildir. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”(Tevbe 9/115) Ayetlerde belirtildiğine göre Allah bir şeyi dilediğinde ona “ol!” diyerek iradesini gerçekleştirir. Dilerse kullarını hidayete erdirir, dilerse saptırır. Kullarına zulmetmeyi ve zorluk çıkarmayı değil kolaylığı ister. Allah dilemedikçe insanlar dileyemez. O kullarından dilediğine azap eder, dilediğini bağışlar. İnsan kendi yaptıklarından dolayı azabı hak eder. Allah insanlara gönderdiği kitapları ve peygamberleriyle desteklediği sıratı müstakim yolunu tercih eden kurtuluşa erer. Hayatını Allah’ın rızası doğrultusunda yaşayan insanın cennetle mükâfatlandırılması ve dünyada milyonlarca hidayet vesilesi varken, hidayeti kabul etmeyen, iradelerini batıl yönden kullanan, insanların azabı hak etmesi Allah’ın adaletinin tecellisidir.

Yüce Allah, insanların irade sahibi, dilediğini yapabilir bir varlık olmasını irade ve takdir buyurmuş ve onları bu güç ve kudrette yaratmıştır. Bu sebeple insanlar kendi istek ve iradeleriyle bir şey yapıp yapmamak gücündedirler, iki yönden birini tercih edip seçebilirler. İnsanın sevabı ve cezayı hak etmesi, belli işlerden sorumlu olması bu hür iradesi sebebiyledir. Fiilin meydana gelişinde kulun hür iradesinin etkisi vardır. “Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zalimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar.”(İbrahim 14/28) İnsanın irade ettiklerinin gerçekleşmesi için Allah’ın kudretine ihtiyaç vardır. Allah kulların iradeli fiillerini, onların iradeleri doğrultusunda yaratır. Kulların fiillerini yaratması onun için zorunluluk değildir. Bu durumda fiili tercih ve seçmek (kesb) kuldan, yaratmak (halk) Allah'tandır. Kul iyi veya kötü yönden hangisini seçer ve iradesini hangisine yöneltirse Allah onu yaratır. “Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik, ister şükredici olsun, ister nankör.” (el-İnsan 76/3) Fiilde seçme serbestisi olduğu için de kul sorumludur. Hayır işlemişse mükafatını, şer işlemişse cezasını görecektir.” “Kim iyi bir iş yaparsa lehine, kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara asla zulmedici değildir.”(Fussilet 41/46) Allah insanın nefesine kabiliyetler vermiştir. İnsan bu kabiliyetleri kullanırken hürdür.

¹⁴⁷ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 375.

¹⁴⁸ Arslan, *Mâturîdî’de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 136.

Bu kabiliyetleri zararlı işlerde kullanması kendi zararına faydalı işlerde kullanması kendi yararınadır. Allah insanın doğru yörüngede gitmesi için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu bize Allah'ın yarattığı kulunun doğru yolda gitmesini istediğini gösterir. Allah'ın insanın hür iradesini kullanarak doğru yolu bulması karşısında ödülleri vaad etmiştir.” Doğrusu Allah, inananları ve yararlı işler işleyenleri, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyar. Allah, şüphesiz, istediğini yapar. (el-Hacc 22/14)

İnsan hiçbir yol gösterici ile karşılaşmasa bile yaratılıştaki akıl, mantık ve irade ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulma kapasitesine sahiptir. Kur'an'daki Hz İbrahim örneği bunun açık bir delilidir. Çevresinde ki ilah vasfı verilen objeleri incelemiş genç kavminin içerisinde bulunduğu küfür ve şirki analiz ederek yanlış olduğunu tespit etmiştir. Hz İbrahim bir taraftan yoluyla yaptığı mukayeselerde bulurken diğer taraftan da bu yaşamın ve kâinatın bir yaratıcısının olduğunu ve bunun da kendisinde hiçbir noksanlık bulunmayan mükemmel bir ilah olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Yaratılan insanların, kâinatın, evrenin ve âlemlerin tesadüfi olamayacağını, akıl sahibi herkesin anlaması gerektiğini anlatmaya çalışarak kavmini Hak olan tevhîd dinine çağırmıştır. İşte bu noktada aklın ve mantığın yaratılıştan gelen bir özellik olması, ayrıca üstün bir güce inanmanın da insanın doğasında var oluşu delillendirilmek istenmiştir¹⁴⁹

Allah'ın, kulun iradesi ile ilgili ayetlerini incelediğimiz zaman Allah'ın, hidayeti dileyene hidayeti, delaleti dileyene de delaleti vereceğini görürüz. “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (İbrahim 14/4) Bu buna benzer ayetlerde anlaşılması gereken Allah kim doğruyu dilerse onu doğruya kim yanlış dilerse onu yanlışla götürür. Allah herkesi hidayete erdirmeye muktedir olsa da bunu yapmamış, insana seçme hakkı vermiştir. Eğer Allah insana seçme hakkı vermeseydi yaptıklarının sonucunda ceza ve mükâfat gerekmezdi. İnsanın imtihanda olması iradenin varlığını zorunlu kılar. Bize ne olacağına Allah karar verir ancak dünya ile imtihanımızda vereceğimiz yanıt ve doğru yolu seçmek bizim elimizdedir.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Ferhat Ağırman - Fatma Ruveyda Özdemir, “İslam Düşüncesinde İrade Problemi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2012): 19.

¹⁵⁰ Omer Kaplan, “Yusuf İslamla röportaj”, *Shovcase Spesial* (Trt World, 2017).

1.6. İstîtâat

Sözlükte “boyun eğmek, itaat etmek” mânasına gelen tav‘ kökünden türemiş olup “muktedir olmak, güç yetirmek,¹⁵¹ istemek, teşvik etmek¹⁵² demektir. Terim olarak “kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç” diye tanımlanabilir. Belli bir işi veya daha fazlasını gerçekleştirecek güce kudret denir.¹⁵³ İstîtâatın oluşabilmesi için dört temel unsurun oluşması gerekir. Bunlar; faile ait bünye, fiilin tasavvuru, fiilden etkilenmeye elverişli madde ve kullanılması gerekiyorsa alet. Bu dört şey maddede bulunmadığı takdirde istîtâatın gerçekleşmeyeceğini ve acziyete düşer.¹⁵⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de istîtâat kavramı fiil kalıbında kırk iki yerde geçmektedir.¹⁵⁵ İnsan, iyi ve hayırlı bir fiile yönelirse, Allah Teâlâ iyi ve hayırlı fiilin kudretini; şer ve kötü fiile yönelirse, şer ve kötü fiilin kudretini yaratır.

Ebu Hanife’ye göre Allah yaratıklarını iman ve küfürden bağımsız yaratmıştır. Sonra onlara hitap etmiş iman ve itaat etmelerini emretmiş, küfür ve isyandan men etmiştir. Kâfir olanın küfrü kendi seçtiği fiiliyledir, Allah bunu gerçekleştirmesine fırsat vermiştir. İman edenin imanı da kendi serbest iradesi ikrarı tasdiki ve Allah’ın yardımıyla sonuca ulaşmasıdır. İman’ı Azam’a göre Allah yaratıkların hiçbirini ne küfre ne de imana zorlamış değildir. İman ve küfür kulların işidir. İman eden Allah’a vermiş olduğu sözü tutmuş olur. Kâfir olan da sözünden dönmüş olur. İman eden Allah’ın emirlerini tasdik ederse fitrî imanının üzerinde durmuş olur.¹⁵⁶

İstîtâat meselesinin kelam açısından değerlendirilmesinin en önemli sebebi insan fiilleri üzerinde ilahî ve beşerî gücün etkinliğini belirlemek ve bu etkinliği hürriyet ve

¹⁵¹ Cemaleddin Ebü’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn İbn Manzur, “tva”, *Lisânü’l Arab* (Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005), 3: 2429.

¹⁵² el-İsfahani, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp, “tva”, *Mufredâtu elfâzi’l-Kur’ân* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 609.

¹⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, “İstîtâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.), 399.

¹⁵⁴ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el İsfahani, “tva”, *Mufredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, trc. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.), 646.

¹⁵⁵ Muhammed Fuad Abdülhakî, “tva”, *el-Mu’cemü’l-müfrehes li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*, (Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.), 569.

¹⁵⁶ Ebu Hanife, *Fıkhu’l-Ekber*, 38-40.

sorumluluk açısından tutarlı bir şekilde izah etmektir.¹⁵⁷ İnsan yapıp etmelerinde seçme hakkına sahip ve fiil gerçekleştirme potansiyeline sahiptir.

Mutezileye göre fiilin gerçekleşmesine neden olan kudret Allah'ın kudreti değildir. Allah kulların fiillerini yaratmamıştır.¹⁵⁸ İnsanın yapıp ettiklerinde Allah'ın takdirinden veya yaratmasından söz edilemez.¹⁵⁹ Kudret fiilden önce gelir. Güç yetirebilmek için kudretin insanda daha önce var olmuş olması gerekir. Eğer kudret fiille beraber olsaydı bir fiili yaparken başka bir fiille sorumlu tutulamazdı.¹⁶⁰ Fiili yapmaya kadir olan yapmamaya da kadirdir.¹⁶¹ İnsana verilen seçme hakkı bunun göstergesidir. Çünkü insan bazen başladığı fiili gerçekleştirmek istese de gerçekleştiremez. Bu durumda kudret Allah'ın kudreti olsaydı o iş mutlaka gerçekleşmiş olurdu. Çünkü Allah sınırsız güç ve kudret sahibidir.¹⁶² Mutezileye göre insanın fiilleri arasında zulüm, yalan ve küfür mevcuttur. Eğer Allah insanların fiillerinin yaratıcısı olsaydı o zaman bu çirkin şeylerin de yaratıcısı olurdu. Fiileri yaratıp sonrada o fiillerden dolayı cezalandırması Allah'ın adalet ilkesine sığmazdı. Mutezileye göre insanın fiilleri işlerken kasıtlı olması insanın fiillerinin kadiri olduğunun delillerindendir. İnsanı fiillerinin kadiri olmasaydı, onu sorumlu tutacak ve hidayete yönlendirecek peygamber gönderilmezdi. Allah ve Resulünün iyiliği emretmesi, kötülükten sakındırması, herkesin yaptığı amelin karşılığının verilmesi ancak insanın fiillerinin kadiri olmasıyla anlam kazanır.¹⁶³

Eşariye göre istitâat mal ve bedenî iyiliklere mükafat verilmesi, kötülöklere cezanın bildirilmesi, hem fiilden önce hem fiille beraber hem de fiilden sonra olur. Bedenî kudret anlamındaki istitâat fiilden önce gerçekleşmez. Eşariye göre bir iş yapanın istitâatı eylem anında gerçekleşir.¹⁶⁴ Eşari kudretin tek fiil için geçerli olduğunu düşünür. Eğer kudret iki şeye kadir olsaydı iki zıttın bir arada gerçekleşmesi gerekirdi. Bir kudretin gerçekleşmemesinin nedeni onun zıttı ile meşgul olunmasıdır. İnsanın

¹⁵⁷ Arslan - Bozkurt, *SistematiK Kelam*, 206.

¹⁵⁸ Ebu Manur Abdul kaahir el-Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l Fırak*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 85.

¹⁵⁹ Ahmet el Esedabadi Kadi Abdölcebbar, *el Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, 1963, 8: 178.

¹⁶⁰ Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 454.

¹⁶¹ Ebu'l- Hüseyin Abdurrahim b.Muhammed b. Osman el-Hayyat, *El-İntisar ve'r Reddi alâ Ibn er-Ravendi el-Mulhid* (Beyrut, 1957), 17.

¹⁶² Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 330.

¹⁶³ Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", 209.

¹⁶⁴ Mehmet Keskin, *İmam Eşari ve Eşarilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 273.

fiillerinde hem Allah'ın ezeli kudreti hem de insan için yaratılmış hadis kudretinin etkisi vardır.¹⁶⁵ Mâturîdî'ye göre kudretin gerçekleşmesi için sebeplerin ve vasıtaların sıhhatli olması gerekir. Allah bu kudreti dilediğine verir ve verdiği ölçüde sorumlu tutar. Sebepler ve vasıtalar gerçekleştikten sonra fiil kudretle beraber oluşur. Fiilin meydana gelmesi için gereken bu kudret insanın o fiile yönelik tercihinin bağlı olarak fiille beraber oluşur.¹⁶⁶ Nesefî'ye göre insan eylemi yapar, Allah da onun eserini yaratır. İnsan eylemi yapmakta hür ve serbesttir.¹⁶⁷

İnsana verilen istitâat farklılık arzeder. Bazı ayetlerde ilahi emirleri yerine getirmek için insanın gücünü sarfetmesi gerektiğinden bahsedilmiş. (Tevbe 9/42) İnsan iyi ya da kötü fiillerini kendisine verilen bu güç ve irade ile gerçekleştirir. Bazı fiiller insanın beşeri sınırlarını aşabilir. Allah bu durumda ki insana beşeri sınırları dahilinde görevler yüklemiştir. Misal oruç tutmaya gücü yetmeyen insanın yoksul doyurmakla sorumlu olması gibi. (El-Mücadele 58/4) Yüce Allah insana fiillerini gerçekleştirecek gücü verdiği takdir o fiilleri yapmakla insanı sorumlu tutar. İnsan kendisine verilen istitâatle hidâyete erişebilme imkânına sahiptir.

Bütün bu değerlendirmelere dayanarak İslam inancına göre her fert hak yolu bulabilecek istitâat ve kabiliyette yaratılmıştır. İnsana düşen bunu ilahi lütuf olarak görmesi hakikati keşfetme ve idrak etme yolunda adım atmasıdır.

2. FITRATI HİDAYETE GÖTÜREN SEBEPLER

2.1. Tevhide ve Yaratılış Gayesine Olan Fitrî Eğilim

İnsan, varoluşunun başlangıcından itibaren yaratılışının sebebini ve amacını sorgulamış, bunun yanında kendi iç dünyasına da derin bir ilgi duymuş, varlığının yapısını keşfetme çabası içine girmiştir. Sözlükte “tek ve bir olmak” anlamındaki vahd (vahdet, vühûd) kökünden türeyen tevhid “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” demektir. Vahidin anlamı var olan ve hakkında bölünme ve çeşitlilik düşünülmemen, eşsiz demektir. “De ki: O tek Allah'tır.” (el-İhlas 112/1) Ve: "Bir muvahhid (hanif) olarak yüzünü dine doğru yönelt ve sakın müşriklerden olma" (Yunus 10/105) Hanif hakka, hakikate, Allah'a ve tevhide yönelen kimse demektir. İnsanın fıtratında tevhit

¹⁶⁵ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 211.

¹⁶⁶ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 328.

¹⁶⁷ Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l Edille Fî Usûli'd-din*, trc. Hüseyin Atay, 1. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.), 1: 37.

inancı vardır.¹⁶⁸ Tevhit kulluğu sadece Allah için yapmaktır. İslam'ın en temel özelliği tevhit eksenli olmasıdır. Tevhit eksenli olmayan tüm inanç sistemleri de batıldır. Allah bunu Kur'an da şöyle açıklıyor; “Kendisine ortak koşmaksızın Allah'ın hanifleri olun. Kim Allah'a ortak koşarsa sanki o gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış, yahut rüzgar onu uzak bir yere sürüklemiş gibidir.” (el-Hacc 22/31) Tevhit ilkesinden ayrılanlar çölün ortasında yolunu kaybeden kimse gibidir. Kendi çevresinde döner durur. Tevhide aykırı olan her türlü inanç ve yaşantı insanın fitratına aykırı olduğundan kişiyi kendi benliğinde uzaklaştırır, ruhunu tatmin etmez ve kendine yabancılaştırır. İnsanın fitratında hakka hakikate yöneliş vardır. İnsan ruhunun derinliklerinde kendisinin ve evrenin güçlü bir yaratıcısının olması gerektiğinin sezgisindedir. Ters yöne doğru istikamet aldığı anda hakikatle zıtlaşmış olur.

Tabiatın tevhide ve ilahi sıfatlara göndermelerle dolu anlam yüklü bir alan olduğu görüşü İslam'ın temel görüşüdür. Allah'ın birliği hususunda Kuran-ı Kerim'in kullandığı üslup ve deliller fitratı bozulmamış insanlar tarafından tabii olarak bilinip benimseyeceği şekildedir. İnsanın iç dünyası, ruh yapısı, organik teşekkülü, kâinattaki muazzam denge, eşsiz sanat eserleri Allah'ın birliğinin delilleridir. İslam kelimcileri Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlamak için sistemlerinde tabiata ağırlık vermişlerdir. Allah'ın tasavvur alanı olarak görülen tabiat aynı zamanda dini düşüncenin dayandığı objektif bilgi düzlemidir.¹⁶⁹ İnsan aklına dayalı tecrübe alanı olan tabiattan, yola çıkarak Allah'ın varlığını ve sıfatlarını keşfeder. İman; aklın, Allah'ın birliği ilkesinin doğruluğuna tanıklık edilmesinin adıdır. Ayrıca yaratmanın ve yaratıklara hükmetmenin Allah'a ait olup bu konuda ortağının bulunmadığına tanıklık edilmesidir.¹⁷⁰ Yaratıcı ve yaratıklarını koruyup gözetken Allah hakkında fikir veren, Allah'ın varlığı hakkında düşünmeye sevk ettiren en temel vahiy alanı tabiattır. Yaratıcı kudret tecrübe alanındaki bütün varlık tarzlarını ayet/işaret/sembol olarak kendine şahit kılmıştır. Bu düzene eşlik eden ve tabiatın parçası olan insan tabiatı algılama ve sembollerle donatılmış tabiat harikasını çözebilme yeteneğiyle donatılmıştır. İnsanla tabiat arasındaki iletişim insana ve tabiata yüklenen anlamlarla mümkündür. Çünkü yaratıcı olmadan yaratma, düzenleyici olmadan düzenleme tasarımcı olmadan tasarım ayarlayıcı olmadan ayarlama, kurucu

¹⁶⁸ Mutahharî, *Fıtrat*, 26.

¹⁶⁹ Mehmet Evkuran, “Çevre Ahlâkı ve Ekoloji”, *Kelam El Kitabı*, thk. Şaban Eli Düzgün (Ankara, 2012), 651.

¹⁷⁰ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 513.

olmadan kurulmuş bir sistemden söz edilemez.¹⁷¹ Her eserin varlığı onu yapan ustaya delalet eder.¹⁷² Bütün bitkiler ve canlı varlıklar, Onun bir sanat eseridir. Onun kudretinin, hikmetinin, ilminin, şefkatinin, sıfatlarının sonsuzluğunu gösteren delilleridir. Bu deliller hidayete ulaştıran vasıtalaradır.

Allah mekanik olarak sadece evrenle değil evrenin içindeki bireyle de sıkı ilişki içindedir. Allah'ın bireyin ve toplumun hayatında yer etmesi ahlaka kaynaklık etmesini öngörür.¹⁷³ Tabiattaki varlıkların, Allah'ın hatırlatıcıları olduğunun tekrar tekrar göz önüne serilmesiyle buralardaki mesajın özüne ulaşan bir zihin, elbette sorumluluk duygusuyla bütünleşebilecek ve hidayeti bulabilecektir.¹⁷⁴

Hususi karakterler bakımından insanlar madenler gibi farklı yapılara sahip olsalar da genel yapı bakımından aynı fitrata sahiptirler. İnsanın tevhit akaidine göre inancını şekillendirmesi, fitratına uygun olanı seçmesidir. Ancak bu durum fitratın batıl inançlara ve inkâra kapalı olduğu anlamına gelmez.¹⁷⁵ Öyle olunca insan fitratı, imanı ve küfrü kabul etmede aynı seviyededir. Birinin diğerine galip gelmesi, değişik sebeplerle gerçekleşir. Allah'a inanma ve O'nun rızasına göre yaşama kabiliyetiyle yaratılan insanın bu potansiyeli açığa çıkarması ve kendini bu yönde geliştirebilmesi için desteğe ihtiyacı vardır. İnsanın fitratında tevhit inancının olması insanın hakikati zaten bildiği uyarılmaya ihtiyacı olmadığı anlamına gelmez. “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” (en-Nahl 16/78) Kur'an'ın sözünü ettiği fitri özelliklerin manası insanda hakikati anlama yeteneğinin bulunmasıdır. Hakikati anlama yetisinin çocukta var olması hiçbir yönlendirmeye mazur kalmamış çocuğun hakikati tasavvur edecek çağa geldiğinde hakikati keşfedebileceğini söyler. Tezekkür ve hatırlatma hakikate erişebilmek için yeterlidir.¹⁷⁶ Aklını ve iradesini kullanarak doğruyu bulması için Allah dini var etmiş peygamberlerini ve kitaplarını rehber olarak göndermiştir.

¹⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kur'an ve Sünnette Vahiy”, *Vahiy ve Peygamberlik*, 1. Bs (İstanbul: Kuramer, t.y.), 229.

¹⁷² Nesefi, *Bahrü'l- Kelam Tercümesi Matüridi Akaidi*, 32.

¹⁷³ Şaban Ali Düzgün, “Tabiat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39: 327.

¹⁷⁴ Kayışoğlu, “Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri”, 76.

¹⁷⁵ İbrahim Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 44.

¹⁷⁶ Mutahharî, *Fitrat*, 45.

Peygamberlere gönderilen Tevhit dininin değer yargıları tarih boyunca gözle görülebilecek ölçüde kesin gerçekler olmalarına rağmen insanlardan ayrı olgulardır. İnsandan daha yüce bir hakikat olduklarından beşeri bir çalışmanın mahsulü olarak algılanamazlar. İnsanın fitratı tevhit inancına yatkındır. Ancak sorumluluk bilincinin oluşması için aklın devreye girmesi gerekir. Peygamberlerin tarihin bozuk düzene başkaldıran devrimciler olması sorumluluk bilincinin hislerine, düşüncelerine ve duygularına egemen olmasından kaynaklanmıştır.¹⁷⁷ İşte bu sorumluluk bilinci insanı hidayete götüren olgudur. Tıpkı Hz. İbrahim (as) gibi. Nitekim bir zamanlar putlara tapan kavminin inançlarını ve yaşantısını benimseyemeyen Hz. İbrahim (as), kendine bile faydası olmayan putlardan yüz çevirmiş ve bir arayış içerisine girmiştir. O özünde var olan inanma ihtiyacını karşılayabilecek gerçek bir ilah olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Yaşadığı toplumda gök cisimlerinin insan hayatında etkin rolü olduğu inancı hâkimdi. Kabilesinin ilah olarak gördüğü gök cisimlerini inceledi. Halkının ilah vasfını yüklediği gök cisimlerinin sadece birer mahlûk olduğunu, eşsiz ve yüce bir yaratıcının eseri olduğunu anladı. Fıtratının sesini dinleyerek bir ve benzersiz olan yaratıcıyı buldu. Arayışları onun hidayet yolunu bulmasını sağlamıştır. Kâinatı yaratan yarattıklarıyla beraber olan Rabbi onu batıl inançlardan sıyrıp doğru yola iletmış ve onu diğer insanlara rehber ve yol gösterici kılmıştır. Hz. İbrahim sonunda; “şüphesiz ben, tüm benliğimle, gökleri ve yeri yaratan Allah’a yöneldim ve müşriklerden değilim.” (el-En’am, 6/79) diyerek fıtratında var olan Tevhit inancına ulaşmıştır. Bu insan fıtratının bir Allah’a iman ve ibadet ile yoğrulduğunun en güzel bir ifadesidir. Evet, yaratılıştan Allah’ı tanımaya eğilimli, hak dini benimsemeye yatkın olan insan için İslam, fıtratın dinidir.¹⁷⁸ Sonradan ihtida eden Yusuf İslâm, önce Kur’an’ı önyargılı bir şekilde okuduğunu ama okurken zihninde dolaşan sorulara cevap bulduğunu söyler. O Kur’an okurken kendisini en çok etkileyen ayetlerin Allah’ın birliğine ve evreni kontrol ettiğine işaret eden ayetler olduğuna dikkat çeker. Kâinatta birden fazla Allah’ın olması akıl bakımından mümkün değildir. Çünkü birden fazla Allah’ın olması Yunan mitolojisinde olduğu gibi ilahlar arası çekişmeye neden olurdu oysa kâinatta birlik ve düzen hâkimdir. Bu birlik ve düzen Allah’ın birliğinin delili ve hidayete ulaşabilmenin vesilesidir.

¹⁷⁷ Muhammed Bağır es-Sadr, *Kur’an Okulu*, 2. Bs (Ankara: Fecr, 1995), 182.

¹⁷⁸ Kayışoğlu, “Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri”, 57.

Kur'an'ı Kerim, ilâhlık vasfının en önemli özelliğinin yaratma olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷⁹ Aslında temel mesele evren ve insanın yaratılışı, bu yaratılışın gayesi ve insanın bu âlemdeki konumuyla ilgilidir. Evrenin ve evrenin her biriminin yaratılışında belli gayeler vardır; yani âlemin yaratılışı, gayeli bir yaratılıştır. Bu bize gösterir ki âlemde rastlantı ve anlamsızlık yoktur. Her varlığın kendi içinde ferdî ve bütün âlem içinde belli anlam ve gayeleri vardır. Kâinata her şey birbiriyle bağlantılıdır. Var olmak ve sistemli bulunmak bizatihi maksat ve gayeyi zorunlu kılacağı için mükemmel sistemler bütünü olan âlemin yaratılmasında cüzî ve küllî gayelerin olmaması düşünülemez.¹⁸⁰ Kur'an'da evrenin bir varlık türü olan insanın gayeli yaratılışı konusunda şöyle buyrulmaktadır: “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi zannediyorsunuz?”(el-Mu'minin 23/115), “O, hanginizin daha güzel amel işleyeceğini sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. (el Mulk 67/12) Bu âyetler Kur'an'da insanın belli gayeler doğrultusunda yaratıldığını net olarak ortaya koymaktadır. İnsanın fitratında niçin yaratıldığı sorusunun cevabı vardır. Fitratında var olan bu cevabı bulabilmesi bir arayış içindedir. Bu nedenle insan, yaratılan her şeyin yaratılış amacını ve gayesini sorgular. Bu sorgulama insanı hidayete ulaştırır.

Allah, insanın yaratılış gayesini bulması için mükemmel denge ve nizam içinde yarattığı delillere dikkatli bir şekilde bakmamızı ve bu delillerin sebepsiz yaratılmadığının fark ederek hidayete erişmemizi ister. Kur'an'ı Kerim bu konuda şöyle buyuruyor. ”Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.” (Bakara 2/164) Allah'ın kendisine tahsis etmiş olduğu aklını kullanmak suretiyle bu işaretleri keşfeden veya keşfetme eğiliminde olan insan önce kendisini sonra Allah'ı bilir.¹⁸¹ Fitratında var olan tevhit inancının açığa çıkması için Allah varlığının delillerini bütün âleme yaymıştır. Yeryüzündeki ve gökyüzündeki bu düzen ve intizam varlığının ve birliğinin delilidir. “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun gerçek

¹⁷⁹ Kurt, “Kur'an'da Fitrat Kavramı”, 74.

¹⁸⁰ Akçay, “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fitrat”, 145.

¹⁸¹ Çağfer Karadaş, “İnsana Tanınan Üç İlâhi İmkân Fitrat-İşaret-Hidayet” 18/2 (2009): 85.

olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?” (Fussilet, 41/53) ayeti esas alınarak Allah’ın varlığı hakkındaki Kur’anî deliller, “âfâkî ve enfüsî deliller” diye iki kısma ayrılmıştır.¹⁸² İnsanın iç dünyasındaki ve varlık âlemindeki bu delillerin yeryüzüne serpilmesinin gayesi dikkatleri ilahi hikmetin tecellilerine çekmek ve zihnimizi bu hikmetin sırlarını keşfetmeye ve onun harikalarını hayranlıkla seyretmeye sevk etmektir.¹⁸³ Kâinatın planındaki birlik öyle ince ve muazzamdır ki idrak etmek için karşısına geçenleri birliğine şahit tutar ve hidayete ulaştırır.

Allah, evrendeki yarattığı her varlığa yapacağı işe uygun yapı, biçim, özellik ve yetenek vermiş; boş ve yersiz hiçbir şey yaratmamıştır. Yaratılan her şeyin bir işlevi ve görevi vardır. Bu konuda Yüce Allah Kur’an’da şöyle buyurmaktadır “Güneşi ışıkl, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için aya evreler koyan Allah’tır. Allah, bunları boş yere yaratmamıştır O, ayetlerini düşünen bir toplum için ayrıntılı olarak açıklıyor.”(Yunus 10/5) Kur’an işte bu ve bunun gibi birçok ayette kâinatın yaratılmasındaki düzene dikkat çekmiş ve bunu düşünen insanın fitratında var olan yaratıcıyı bulabileceğini vurgulamıştır. Kur’an’da aklın kullanılmasına ısrarla yer verilmesi, insanın kâinatla yaratıcısı arasında irtibat kurmasını kolaylaştırmak ve onun hidayetine yol açmak içindir. Allah varlığını ve birliğini bulmak isteyen kişinin çok büyük delillere ihtiyacı yoktur. Küçük bir sinek bile hakikatin ortaya çıkması için yeterli sebeptir. Bu konuda Yüce Allah Kur’an’da şöyle buyurmaktadır. “Ey insanlar! (Size) bir misal verildi; şimdi onu dinleyin: Allah’ı bırakıp da yalvardıklarınız (taptıklarınız) bunun için bir araya gelseler bile bir sineği dahi yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa, bunu ondan geri de alamazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de!” (el-Hacc 22/73) Doğada ki her şey bir amaca hizmet ediyor. İnsan zanaatlerinin de bir amaca yönelik olması doğayı taklit ettiğini gösterir. Eğer bir şey doğal sürecinde meydana gelmişse güzeldir. Doğasına aykırı bir halde oluşmuşsa kötüdür. Bu nedenle doğaya uygun oluşum bir amaç için olmalıdır. Amaca ulaşmak iyiye daha iyiye ulaşmaktır. İnsanın amaca ulaşması yavaş yavaş olgunlaşarak gerçekleşir. İnsan bilmek, düşünmek, idrak etmek için Allah tarafından yaratılmıştır.

¹⁸² Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 127.

¹⁸³ Roger Garaudy, *İslam’ın Yükselişi ve Çöküşleri*, trc. Cemal Aydın, 1. Bs (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017), 117.

Düşünmek insana verilen en yüce şeydir.¹⁸⁴ İnsan kendini tamamlamak için uğraşması erdemli olmasını sağlar. Erdemli olmak hidayete ulaşabilmenin vesilesidir.

Etrafımızda ibret alınacak o kadar şey var ki, belki de bu çokluk ve bu eşsiz sanatla sürekli yüz yüze bulunuyor olmak bizi yanıltarak etrafımızdaki bu mükemmelliği görmemizi engelliyor. Her şeyi sıradan basit görmemize neden oluyor. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor: "Göklerde ve yerde (birliğimizi ve kudretimizi gösteren) nice deliller vardır ki, her gün onların yanından geçiyorlar, fakat hiç ibret almadan yüz çevirip gidiyorlar." (Yusuf 12/105) İnsan kâinattaki mucizelerin keşfi için yola çıkarsa üzerine bastığı sıradan bir taşta mükemmel bir işçilik görebilir. Kur'an varlığının delillerinin farkına varmayanlar için şöyle buyuruyor. "De ki: "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" "Allah'tır" de. De ki: "O'nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?" De ki: "Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah'ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?" De ki: "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir." (er-Ra'd 13/16) Allah'ın yarattığı her şey varlığının ve birliğinin delilidir, fitratındaki gerçeklere ulaşmasını sağlayan yol levhalarıdır. Astronomiyle alanında büyük buluşlara imza atan el-Bettani'nin şu sözleri dikkat çekicidir. "Yıldızların ilmiyle insan, Allah'ın birliğinin kesin deliline ve yarattıklarında ki derin hikmetin bilgisine erer."¹⁸⁵ Zerreden kürreye, en küçük organizmadan uydulara, gezegenlere, yıldızlara, galaksilere varıncaya kadar bütün evren Allah'ın birliğini haykıran birer ayettir. Meşhur fakih İmam Şafi'ye sormuşlar" Allah'ın varlığının delili nedir?"

Cevabı şu olmuş: "Dut ağacının yaprağı rengi, kokusu, tadı ve ondaki her şey size hep aynıymış gibi gelir. Fakat bir tırtıl yediğinde mükemmel bir ipek sicim olur. Bir arı onunla beslendiğinde bal olur. Bir koyun onu yediğinde pislik olur. Ceylanlar onu çiğnediğinde misk kokusu çıkarır." Aynı cins yapraktan bu kadar farklı şeyi kim yapıyor." Bu Allah'ın isimlerinden "Fâtır" isminin en güzel tecellisidir. Her şeyi belli bir özen ve düzenle yaratan Allah bir şeyi yaratırken tasarımına, planlamasına, ölçümlemesine, zamanlamasına, sıralamasını mükemmel bir şekilde ortaya koymuştur. Göklerin ve yerin Fâtır'ının Allah olduğunu ve onları fitrat üzere yaratmış olduğunu düşünürsek; elbette ki, O insanlardan fitratlarına uygun yaratılış görevlerini, yerine

¹⁸⁴ Aristoteles, "Felsefeye Çağrı (Protreptikos)", 30 B14-B21.

¹⁸⁵ Garaudy, *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*, 54.

getirmelerini ister.¹⁸⁶ İnsanın bu hayattaki sınavı, kendisini en güzel ve değerli surette yaratan Rabbinin kendisine verdiği tertemiz fitratı koruyarak geliştirmek ve yaratıcısına kâmil bir mümin olarak dönmeyi başarabilmektir. Allah- insan-evren ilişkisinde, tevhit bilincine ulaşip bunu hayatta sürekli canlı tutabilmek, elbette akıllı, vahyi ve duyuları en verimli şekilde kullanmakla mümkündür. İslam'ın fitrat dini olması yaratılış programına kayıtsız şartsız uyum zorunluluğunu da beraberinde getirir.¹⁸⁷ İşte Allah gökleri ve yeri hangi gaye uğruna, hangi işlevi yerine getirmek için programlayarak yaratmış ise, o yaratılmış olanların da o gayenin dışına çıkan işleri yapması fitratlarını bozmalarına neden olur. Tevhit dini insanın bayağı değer yargılarıyla olan bağını koparmaktadır. Tevhid dini bayağı değer yargılarını kaldırarak yerine bütün gayeleri, bütün hedefleri ve coşkuları bir tek değer yargısı olan Allah'ta toplayan değer yargılarıdır.¹⁸⁸

Peygamberimiz bir hadisi şerifinde “Allah'ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabını umup sırtımı sana dayadım. Sen'den (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu, ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin kitabına ve gönderdiğin Nebi'ye inandım. Beni öldürürsen (bozulmamış) fitrat üzere öldür. Bu kelimeleri son sözlerim eyle.” (Buhari, Deavat, 6.) diye dua etmiş ve böyle dua edilmesini tavsiye etmiştir. İnsanın dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşması ancak hidayete ermesi ile mümkündür. İnsan ancak bir olan Allah'a kulluk ederek nefsinin zincirlerinden kurtulur.

2.2. Vahye Olan Fitri Eğilim

Genel anlamda Tanrı'nın insanlarla bağlantıya geçmesini ifade eden vahiy, Tanrı veya ilâhlık kavramlarına sahip hemen her dinde başlangıç noktasını ve temel doktrinlerin kaynağını oluşturmaktadır.¹⁸⁹ tapmıştır. Allah bütün insanlara akıl vermiştir. Fıtrattan kaynaklanan bu akıl evrensel Tarih boyunca dili, ırkı, kültürü birbirlerinden ne kadar farklı olursa olsun her millet, bir yaratıcıya olup insan olmakla içkindir. İnsan bunsuz düşünülemez. İnsanın mükellef bir varlık olarak kabul edilmesi için akıllı olması şarttır. Ancak akıl ile yaratılan varlık arasında bağlantı kurmak gerekir. Bağlantı kurabilmesi için varlıklar hakkında bilgi sahibi olunması gerekir. Bağlantı doğru

¹⁸⁶ Ahmet Hulûsi, *Hız Muhammed Neyi Oku'du* (İstanbul: Kısas, 2005), 11.

¹⁸⁷ Kayışoğlu, “Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri”, 69.

¹⁸⁸ Sadr, *Kur'an Okulu*, 188-186.

¹⁸⁹ Muhammet Tarakçı, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 443.

kurulduğunda amaca ulaşılır; ancak bağlantı yanlış kurulduğunda problem ortaya çıkar. Bağlantının kurulabilmesi için varlıklar hakkında bilgi sahibi olunması gerekir. Bu noktada akıl bağlantı kurmak için fitri bilgilere ihtiyaç duymaktadır. Akıl fitri bilgilerden hareket ederek düşüncede bütünselliği sağlar. Ancak varlıkların ilk halleri ile ilgili sağlam bilgilere sahip olmadan sağlam hareket noktası seçilemeyeceğinden vahyi bilgiye ihtiyaç vardır.¹⁹⁰ İnsan fitri özellikleri bakımından; üreten, araştıran, idare eden, bilgi elde eden ve çevresinde olup-biteni kontrol edebilen bir varlık olarak yaratılmıştır. İnsanın sadece duyuşsal ve rasyonel bilgiler üreterek varlığa, hayata ve geleceğe dair gerçekleri bilmesi ve duyu ötesi varlık alanını keşfetmesi mümkün değildir.¹⁹¹ İnsan sahip olduğu bilgi ile kendisinin, hayatının ve içinde yaşadığı evrenin önemini ve anlamını sorguladığında varlık ve gücünün dayandığı sınırın ötesine dair bir takım sınırsız ve sonsuz âlemin ve varlığın olduğu düşüncesine erişir. İnsanın sonsuz âlem ve varlık arasında bağlantı kurabilmesi için vahyi bilgiye ihtiyacı vardır.¹⁹²

Vahiy; sözlükte “hızlı gösterilen işaret, gizli söylenen söz, ilham etmek”¹⁹³ anlamlarına gelir. Vahiy terim olarak “Allah’ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi” demektir.¹⁹⁴ Vahiy kavramı Kur’an-ı Kerim’de yetmiş yerde fiil kalıplarıyla, altı yerde de “vahiy” şeklinde geçer ve bu ayetlerin çoğunda Allah’a, bunun dışında şeytana ve yardımcılara nispet edilir.¹⁹⁵ İnsanoğlu için Rabbini tanıttak için iki ana husus vardır. Birincisi; Yaratılışında var olan fitratı ve doğru düşünebilme yeteneği, ikincisi; Peygamber dediğimiz en geri çağlarda bile insanları aydınlatan kemale ermiş rehber konumundaki insanların varlığıdır.¹⁹⁶

Ezeli varlığın insanlarla iletişime geçmesi vahiy ile mümkün olmuştur. İslâm âlimlerinin geneli vahyin aklen mümkün ve gerekli olduğu hususunda görüş bildirmişlerdir. Zira Allah’tan vahiy aldıklarını söyleyen peygamberler iddialarını kanıtlamak için sadece O’nun yaratmasıyla gerçekleşebilen mucizeler göstermiştir.

¹⁹⁰ Genç, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması”, 80-81.

¹⁹¹ Yavuz, “Kur’an ve Sünnette Vahiy”, 229.

¹⁹² Özten, “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç”, 245.

¹⁹³ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahani, “vhy”, *Mufredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, trc. Mehmet Yolcu - Abdulbaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.), 1140.

¹⁹⁴ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn İbn Manzur, “vhy”, *Lisânü’l Arab* (Beyrut: Muessetul-e’alemi, 2001), 4: 3852.

¹⁹⁵ Muhammed Fuad Abdulbakî, “vhy”, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*, (Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.), 890.

¹⁹⁶ Mutahharî, *Fitrat*, 141.

Bunun yanında aklî deliller de ileri sürülmüştür. Vahiy ürünü bilgilerin insan ve evren için gönülleri ve zihinleri tatmin eden bir yorum içermesi, düzenli ve temiz bir yaşayışı amaçlayan hidayet verici nitelikler taşıması, vahiyden yoksun olan toplumların insanları bunalımdan kurtaracak bir sistem ortaya koymaktan âciz kalması bu bilgilerin bir temele dayandığına işaret etmektedir.¹⁹⁷ Kur'an ayetlerinin sağlam bilginin vasıtası olduğuna dair Kur'an şöyle buyuruyor; "Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından indirilseydi, mutlaka onda birçok çelişki bulunurdu. (Nisa 4/82) Bir haberin bilgi ifade etmesi ya da güvenilirliği gerçeğe uygun olmasına bağlıdır. Duyularımız ve aklımızın anlama ve algılama alanlarındaki sınırlılıkları dikkate alındığında vahiy vazgeçilmesi imkânsız, temel bilgi kaynağı ve hidayet vasıtası haline gelmiştir. Kur'an'ın üslup ve konusu insan cinsini dikkate alan genel tespitler ve tavsiyelerin yanı sıra toplumun düzenini sağlayan kurallara da sahiptir. Vahiyle insan şimdiki zamana mahkûm olmaktan kurtulmuş geçmişle arasında maddi ve manevi bağ kesilmemiştir. Birey ve toplumların hidayetine vesile olan vahiy, ilk insan olan Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar devam etmiş ve birbirini doğrulayarak varlığını sürdürmüştür.

İnsanda nedenleri keşfetme ve bunların kökenine ulaşma gayreti vardır. İnsanın karşılaştığı durumlarla hayvanlarda karşılaşır Ama hayvanlar neden aramaz. İnsanı neden aramaya sevk eden şey insanoğlunun yaradılışında var olan "Her varlığın bir yaratıcıya muhtaç olduğu hissidir. Bu varlık başka bir varlığa muhtaç ise o da başka bir varlığa muhtaçtır. O halde bütün varlıkların nedeni tek bir nedenden mi kaynaklanıyor. İşte bu Allah arayışının dıştan gelen bir etkiyle değil fitri (içten)gelen bir etkiyle var olduğunu gösterir. Fıtrat insanda potansiyel özellik olarak vardır ancak aktifleşebilmesi için vahye ihtiyaç duymaktadır.¹⁹⁸ Peygamberler Allah ile insan arasındaki ahdi onlara hatırlatmak ve onlardan ahitlerini yerine getirmelerini istemek için gönderilmiştir. Allah insana fevkaalede kıymet vermekte ve onun görüldüğünden daha çok değerli bir kimliğe sahip olduğunu söylemektedir. Vahiy Allah ile insan arasında ki ilişkinin dışı yansımasıdır. Allah'tan insana doğru bir harekettir. Tıpkı namazın insandan Allah'a doğru bir hareket olması gibi...¹⁹⁹

¹⁹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 441.

¹⁹⁸ Genç, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması", 77.

¹⁹⁹ Garaudy, *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*, 139.

Vahiy bilgi kaynağı ve hidayet rehberi olma niteliği taşır. İnsanın fitratının bozulmaması için gerekli kaynağı sağlar. İnsanları küfürden imana, batıl itikattan, hak itikada, dünyaya bağlayan işlerden ahirete bağlayan amellere davet eden güçlü karakterli, kâmil insana ihtiyaç vardır.²⁰⁰ Allah, yaratmış olduğu kulları arasından bazı kullarını seçerek peygamber kılmakta ve onlar vasıtasıyla vahyini insanlara ulaştırmaktadır. Akıl bazı şeyleri iyi ve kötü olarak tespit etse de, onları yerine getirmek için zorlayıcı bir sebebin bulunmaması ve nefsanî arzuların engellemesi sebebiyle kötülöklere yönelebilir. İşte vahyin ve peygamberliğin asıl fonksiyonu burada devreye girer. Peygamberler yaradılıştaki fitri eğilimin harekete geçirilmesini sağlayarak insanları hidayete yönlendirir. İnsanı noksanlık makamından olgunluk makamına taşır. İnsanoğlunun yaradılışı gereğince aradığı ve arayacağı her şeyi peygamberler sunmuşlardır.²⁰¹

Vahiy, başlangıcı ve sonu belli olmayan bir evrenin içerisinde bireyin konumunu belirler. Akıl ise vahyin ortaya koyduğu ilkeleri inceler ve onu onaylar. Akıl, duyu ve tecrübe alanına giren olayları bilir. Ancak gayb âlemiyle ilgili hükümlerde yanılabilirliği için bu alanda vahye gereksinim duyar.²⁰² Allah'ın indirdiği vahiy ile vahyi anlayıp kavramak üzere insanda yarattığı akıl arasında çatışma söz konusu olamaz. Vahyde aklın üzerinde gerçekler vardır ancak bunlar akla aykırı değildir.²⁰³ İnsanın maddi ve manevi dünyasında ideal bir mutluluğu yakalaması tek başına akıl ile mümkün değildir. İnsan fitratı iyi ve kötü davranışları içinde barındıran bir yapıya sahiptir. Güzeli ve çirkinini ayırt etmek de insanın fitratının gereğidir. Akıl yaradılışı gereği güzelliğe meyyal, çirkinliklerden nefret eden bir yapıdadır. Ancak güzel ve çirkinini ayrıntılarına girmeden bilebilir. Halbuki bir şeyin üstün olması ve yegane ölçü kabul edilmesi o şeyin eşyanın zatında mevcut olan iyilik ve kötülüğü ayrıntılarıyla bilmesine bağlıdır. Bu ayrıntıları bilse dahi her akıl sahibi insan bir davranışı farklı bir şekilde algılayabilmekte ve yorumlayabilmektedir. Herkes için geçerli olabilecek bir

²⁰⁰ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebir Metatihü' Gayb* (Ankara: Akçağ, 1988), 408.

²⁰¹ Mutahharî, *Fıtrat*, 179.

²⁰² Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", 244.

²⁰³ Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 240.

değer insan aklı tarafından inşa edilememektedir. Bunun için aklın üstünde, her kişinin saygı göstereceği bir merciinin olması gerekir. Bu merci ilahi vahiydir, peygamberdir.²⁰⁴

İnsanlık ve Felsefe tarihine baktığımız zaman insanların içinde bulunduğu farklı şartlar gereği hep kavga ve rekabet ortamları oluşmuştur. İnsanları içinde bulundukları bu durumdan kurtarmak, hidayete yönlendirmek, onlara birlik beraberlik ve huzur ortamı sağlamak için peygamberler gönderilmiştir. Peygamberler hak/doğru yoldan ayrılmış fert ve toplulukları fitrat çizgisinde buluşturmak için gönderilmiştir. Bütün peygamberlerin emirleri fitri duyguyu uyandırmaya, eğitmeye ve geliştirmeye yöneliktir. Peygamberlerin tebliğ ettiği kaideler insan fitratının istediği şeylerdir. Bütün peygamberlerin tebliğ ettiği din İslam'dır. Bu sebeple fitratın istediği din sadece İslam dinidir.²⁰⁵ Kur'an-ı Kerimde bu konuda şöyle buyuruyor: "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır."Âl-i İmran 3/85) Toplumun huzurunun ve bütünlüğünün sağlanması bütün insanların tek ve değişmeyecek din olan İslam dininin merkezinde birleşmeleriyle mümkündür.

Din, bilim ve felsefe bir anlamda vahiy, evren ve insan demektir. Hem evreni hem de kendisi ile birlikte tüm canlıları Allah'ın yarattığına inanan bir insan vahye, evrene ve kendisine karşı duyarsız kalamaz. Gerçek anlamda huzura kavuşabilmek için iman etmek ve gerektiğinde en güzel şekilde savunulabilir sağlam bir inanca sahip olmak gerekir. . Sağlam inanca sahip olmanın en öncelikli gereklerinden biri düşünmektir. Düşünerek insan hakikate ulaşabilir. Vahiy, düşünmeye, akletmeye ve idrak etmeye davet eder. Hidayete erişebilmek Allah'ın vahiy ayetlerine, evrendeki ayetlerine ve benliğimizde yaratmış olduğu ayetlere karşı duyarlı olmakla mümkündür.²⁰⁶

2.3. Ahlaki Prensiplere Olan Fitrî Eğilim

İnsanda ahlaki prensiplere meyletmeye karşı fitri eğilim söz konusudur. İnsan faziletli olmaya, doğruluğa, iyilik yapmaya eğilimlidir. İnsan çıkarları söz konusu olmasa da, faziletli olmayı ve faziletli insanlarla birlikte olmayı ister. Fazilet ve ahlaka

²⁰⁴ Hamdi Gündoğar, "Deizm Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 40.

²⁰⁵ Mutahharî, *Fitrat*, 24.

²⁰⁶ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi", 239.

eğilim taşıyan duygular insanoğlunun yapısında mevcuttur.²⁰⁷ İnsanın inanç ve düşünce sistemi ahlakla beslenir. İnsanları bir arada tutan maddi bağlar değil manevi bağlardır. Ahlaki değerler manevî değerlerin en önemlileri olduğu için daima ön planda tutulmuştur. Manevî sistemlerin en ilerisi olan dinler de büyük ölçüde birer ahlak sistemidirler. İnsanoğlu ilimde, fende, teknikte ve tabiatla mücadelede belli bir olgunluğa erişmiş büyük bir mesafe katetmiştir.²⁰⁸ Ancak insan, insani doğrultuda istenilen olgunluğa kavuşamamış değer kaybetmiştir.

Din ahlaki ilişkilerde mesafe katedebilmenin en önemli etkenidir. Sabit ve mutlak olan ahlaki prensipler kaynağını dini emirlerden alır. Ahlakın sırf teorik değil, pratik yönünün de bulunduğu dikkate alınmalıdır. "Doğru nedir?" sorusu kadar, "Neden doğruyu yapmalıyım?" sorusu da önemlidir. Hırsızlığın, adam öldürmenin ya da zayıfları ezmenin kötü olduğunu fıtrattan kaynaklanan bir bilgi olarak söyleyebiliriz ancak bu söylem sadece ahlak ile ilgili doğru bir teori oluşturmamızı mümkün kılar. İşin pratik boyutu ise farklı bir alan açmaktadır: "Neden içi para dolu bir çanta bulduğumda onu sahibine vermeliyim?" Ya da "Güçlü olmama ve karşı tarafı yok ettiğimde zarara uğramayacak olmama rağmen neden öldürmemeliyim?" şeklindeki sorulara verilecek cevapların rasyonel temelini olabilmesi için din ve ahiret inancı gerekir.²⁰⁹

Dünya ve ahiret saadetini elde edebilmek için dinin ahlaki boyutunu dikkate almak gerekir. Kant ahlakı Allah'ın varlığının delillerinden saymıştır. Kantın görüşü şu minvaldedir. İyi ahlaklı olmak tasavvuru saadet tasavvurundan koparılamaz. Ahlak kanununun özü "seni saadete ehil kılabilcek ne ise onu işle" demektir. Saadete ulaştıracak işler Allah'ın iradesi dâhilindedir. Çünkü âlemde ki mükemmel ahengi sonsuz derece yüksek bir varlık kurabilir. Nazari aklın bize ilham edemediğini ameli akıl ilham edebilir.²¹⁰ Din insanın iyi ahlaki özellikleri kazanmasını, kötü ahlaki özelliklerden arınmasını sağlar. İslam dini, gerek inanç, ibadet ve ahlak ilkelerindeki evrensel boyutla; gerekse insanın yapısal özellikleriyle bire bir örtüşmesi sebebiyle, bu ihtiyaca en iyi şekilde cevap verebilecek bir din olması İslam dininin tercih edilme sebebidir.²¹¹ Kur'an'ın Yüce Allah'ı insanla ve yeryüzü sorunlarıyla ilgili aktif olarak

²⁰⁷ Mutahharî, *Fıtrat*, 64.

²⁰⁸ Mutahharî, *Fıtrat*, 100-112.

²⁰⁹ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi", 231.

²¹⁰ Janet - Seailles, *Metalib ve Mezahib*, 329.

²¹¹ Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 56.

tanıtması, bu ihtiyaca cevap vermesinden kaynaklanır. Zira Kur'an'ın temel amacı bilgilendirmek değil insanda ahlakî dönüşümü sağlamaktır.²¹² Bu bağlamda dinin ahlaki kaynaklığından çok din ve ahlak birlikteliği söz konusudur.²¹³ Dünya da ki nizamın sebebi kim ise Allah'ın yeryüzünde ki halifesi de odur. Zira onun vasıtasıyla dünya ve ahiret menfaatlerine yönelme tamamlanmaktadır.²¹⁴ Peygamberler yeryüzünde ki ahlaki düzeni sağlayan hidayet rehberleridir.

İnsan kendi vicdanının derinliklerinde hayır ve iyilik olarak gördüğü şeyin peşine düştüğü zaman hidayeti bulur. Rasûlullah (sav) iyilik ve kötülüğün ne olduğunu soran Vâbısa bin Ma'bed adlı sahabiye, “İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir” (Darimi, Büyü, 2) sözleriyle cevap vermiştir. Vicdan insanı erdemli olmaya teşvik eder. Fitri olarak kendi hayrına olacak hayırların peşine düşer. Hayırlı olan şeylerde insanı ve toplumu manevi olgunluğa eristirecek etkenlerdir.²¹⁵ İyi ve kötü konusunda ahlakla eğitim bir araya gelir. Hangi davranışın iyi, hangisinin kötü olduğu da eğitimle öğrenilir. Ahlak eğitiminin amacı, bireyi ve toplumu kötü ahlaktan korumak ve kurtarmak, bunun yanında iyi ahlakla donatmak ve devamını sağlamaktır. İnsan fitratını bozmamış ise onu kötülük yapmaktan alıkoyacak bir iç sesi vardır. Vicdan dediğimiz bu ses fitratın gereği olarak insana iyi eylemlerde bulunmasını telkin edecektir. İnsan fitratını bozmamış ise kötülük yapmaya yeltendiği zaman bu ses onu rahatsız edecektir.²¹⁶ Kur'an ahlaki değerlerin fitri olduğu hususunda şöyle buyuruyor. “Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran (tezkiye eden) kurtuluşa ermiş, onu kötülöklere gömen de ziyan etmiştir.” (eş-Şems, 7-10) İnsani asaletler ancak fitri özellikler olduğu ve insanın fitratından kaynaklandığı zaman mana kazanır. İnsan manevi hakikatlere yöneldiği ölçüde kemale erişebilir.

Ahlaklı olmanın yolu nefis muhasebesinde geçer. Müslüman insanın hayat programını oluşturan kaideler halis niyet, tövbe, kulluk bilinci, beden ve ruh temizliği, ibadet, kul haklarına saygı, mazlumlara yardım, haksızlarla mücadele, çevre duyarlılığı,

²¹² Mehmet Evkuran, “İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru”, *İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2007): 57.

²¹³ Hümeysra Özturan, *Akıl ve Ahlak*, 216.

²¹⁴ Ebu Hamid el-Gazâlî, *Makasid El-Felasife*, trc. Cemaleddin Erdemci, 2. Bs (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 305.

²¹⁵ Mutahharî, *Fitrat*, 118.

²¹⁶ Mutahharî, *Fitrat*, 31.

sosyal iletişim, selamlaşma, sılai rahim, gûnahtan uzak durma, doğruluk, dürüstlük, dostluk, sevgi gibi ahlaki ve dini davranışlardan oluşur. Bunun yolu da hak din üzere bir hayat yaşamaktır. Kısaca din ve güzel ahlak üzere olmaktır. Müslüman güzel ahlak sahibi olmak ve Allah'ın sevgisini kazanmak için güzel işler yapmaya gayret eder. Allah'ın rızasını kazanmak için fitratını bozacak her türlü kötü davranıştan Allah için uzaklaşır. İslam'ın sevgi temeli üzerinde kurulmuş olması girdiği gönüllerde sevgi tohumlarını ekmiş olması hidayete erişen insanın gönlüne huzur dolmasının sebebidir. Müslüman yaptığı işleri Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığından dolayı işlerinin en güzelini, toplumun menfaatini düşünerek, çıkar ilişkisi olmadan yapar. Kendinin menfaatlerini koruduğu gibi diğer insanların da menfaatlerini korur. Bütün canlılara Allah'ın yeryüzünde ki nimetleri gözüyle bakarak sevgi ve muhabbet besler.

Allah insanın bilgisine, makamına, şöhretine göre değer vermez yaptığı iyi davranışlara ve samimiyetine göre değer verir. İslam'a göre insan güzel ahlak sahibi olmakla değer kazanır. Bilgili olmayan ama güzel ahlak sahibi olan insan, bilgi sahibi kötü ahlaklı insandan daha değerlidir. İlim sahibi olmak şüphesiz çok önemli ve değerli olmakla birlikte ahlaki güzelliğin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Zira ilim sahibi olduğu halde ahlaklı davranamayan etrafımızda pek çok örnek mevcuttur. Yine çok bilgisi(alim) olmadığı halde ahlaklı olan kimselerde yine yaşadığımız toplumda mevcuttur. İslam'ın emrettiği ahlaki ilkelere göz attığımız zaman bunların evrensel ahlaki ilkeler olduğunu görürüz. Toplumun düzeninin sağlanmasında büyük öneme sahip olan güzel ahlakın sağlanması imanın eseri olarak karşımıza çıkar. İmanı kalp toprağına atılan bir tohum olarak nitelersek güzel ahlak ve iyi davranışlar onun yeşermesini ve devamlılığını sağlayan vasıtalardır.²¹⁷ Hz Muhammed (s.a.s) "Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim" Peygamberin insan olarak gönderilmesi de fitrata uygun bir metottur. İnsan kendi cinsinden birini örnek alır. Aksi olduğu zaman şartlar eşit olmaz inanmamak için bahane bulunurdu. İşte tüm bu anlattıklarımızdan hareketle diyebiliriz ki; İnsan fitraten İslam dini ve İslam ahlakını yaratılış itibarıyla kolay kabul edebilecek şekilde yaratılmış ve bu ilkeleri yaşamaya meyyal olarak yaratılmıştır. Bu fitrat insanı dine ve ahlaka yöneltmektedir. Din ve ahlak ise insanın hidayetine vasıta olmaktadır. Bu nedenle inanmaya olan fitrî eğilimimiz bizi hidayete götüren sebeplerden biri olmaktadır.

²¹⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 47.

İslam insana insan olduğu için değer verir. İnsanın yaratılış gayesinin imtihan olduğunu dikkate alırsak insan kendisine, çevresindekilere ve Allah'a karşı görevleri vardır. Bu sebeple insanın malı, makamı, bilgisi imtihan vesilesidir. İslam'ın ahlaki prensipleri insanın fıtratına uygun kişisel gelişimine katkı sağladığı için hidayetini oluşum sürecini hızlandırır. Ahlaki prensiplerde ki sorumluluk bilinci İslam dininde insanın yaratılış gayesidir. Sürekli bir oluş ve bozuluş dünyasında olan insan bozulmaktan kurtulmuş elmas ve yakut gibi değerli olmak istiyorsa gök cisimleri gibi dengeli olması gerekir. İnsan içinde tatmin edilmeyi bekleyen kulluk bilincini Allah'ı sürekli müşahade ederek onun emirlerine boyun eğerek O'nun istekleri doğrultusunda yaşayarak tatmin edebilir. Bu insan fıtratında ki temizliğe ve saflığa kavuşmasının yöntemidir.²¹⁸ İslam'ın aile hukukundan ticaret hukukuna kadar her konuda ahlaki prensipler oluşturması insanın insanca yaşayabilmesinin yoludur. İslam'ın kurallarının fıtratın ihtiyacı olması hidayetini oluşumuna katkı sağlamıştır. Gündelik hayatı düzene sokan bu uygulamalar fıtrata ters düşmemiş aksine fıtrattaki meydana çıkarılması gereken uygulamalar olmuştur. Fıtratın bu uygulamalara ve düzene ihtiyacı vardır.

İbadetler insanın fıtratının ihtiyaçlarıdır. İbadetler sayesinde insan ahlaki olgunluğa ulaşabilir. Bütün ibadetlerin gayesinin temelinde insan davranışlarını güzelleştirmek var. İnsanın fıtratındaki güzel hasletlerin çoğalmasına kötü hasletlerin yok olmasına katkı sağlar. İbadetler Allah'ın insanı terbiye metodudur. İnsan kulluk ederek güç ve kudret sahibi olan yaratıcının önünde eğilerek kendisi gibi aciz olan insana kulluk etmekten kurtulur ve hakettiği makama kavuşur. Allah insanı yaptığı iyi ve kötü amellerinden dolayı sorumlu tutmuştur. İslam dininin insanı sürekli denetleyici bilinçsizce tüketilen hayatı daha kullanılır hale getirmiştir. Ayetlerde dünya ve ahiret saadeti için salih amel işlenmesini insanın işlediği her amelin karşılığı olduğunu vurgular.(et-Tevbe 94,105; Yâsîn 54 ez-Zilzâl 7-8, el-Asr 103/1-3) İnsan hidayeti gönlüne yerleştirmez ise ziyana uğrar. İnsanın fıtratında inandığı gibi yaşaması gerektiği vardır. Aksi takdirde söylediği şey farklı, yaptığı şey farklı olacağından tutarsızlık meydana gelir. İnandığı gibi yaşamak insanı özünde ve sözünde güvenilir kılar. Hidayete erişen İslam'ın güzelliğini bütün hareketlerinde hisseder.

2.4. Güven Arayışı Ve Sığınma Duygusu

²¹⁸ Ebu Ali el-Hüseyin ibni Abdullah İbn-i Sina, *Hay bin Yakzan*, ed. N.Ahmet Özalp, trc. M. Şerefeddin Yaltkaya - Babanzade Reşid, 5. Bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 132-136.

İnsanoğlu yaradılışı gereği sığınacağı güven duyacağı onun yanında emniyette hissedeceği bir sonsuz ve eşsiz bir kuvvet arayışı vardır. Bazen insan büyük bunalımlar, yalnızlıklar ve çaresizlikler yaşar. Bu bunalımları ve çaresizliği çözmek için maddi imkânları kullansa da her zaman başarılı olamaz. Çünkü bu imkânlar geçici ve yetersizdir. İşte bu durumda insanlar metafizik bir güce doğuştan gelen bir güvenme bağlanma sığınma eğilimi gösterir. Bu eğilim insanı hidayet yoluna sevk edecek arayışların içine sokar. İnsanlardaki bu davranış özelliği pek çok bilim adamının dikkatini çekmiş ve bu eğilim, dinî inanışın kökeni olarak kabul edilmiştir.²¹⁹ Dinî inancın insanlardaki altyapısına gelince, genellikle insanların inanmaya ruhen yetenekli, yatkın ve elverişli oldukları kabul edilir. Latent(uyur) haldeki bu yatkınlık, çocuğun ruhundaki sınır tanımayan arayışla, dinî inancı kabule yönelir. Güvenme temeli üzerine kurulu olan bu süreçte, güvenmenin en üst sınırı asıl güveni veren varlığa dayanma ve bağlanmadır. Çünkü dinî inanç, esaslı bir güven kaynağı olma özelliğinden dolayı, insanın ihtiyaç duyduğu güvende olmayı sağlar.²²⁰ İnsanın ihtiyaç duyduğu bu güveni sağlayacak olan tek mercii sonsuz güvence sahibi Allah'tır.

Dini inancın fitri olduğunu düşünen düşünürler olduğu gibi dinî eğiliminin korku ve çaresizlik duygularından kaynaklandığını savunan düşünürlerde vardır. Bu düşünürler arasında Freud, Bergson, David Hume, Bertrand Russel, Max Müller, Feuerbach, Engels, Voltaire, Malinovski ve Will Durant'ı sayabiliriz. Freud, din ihtiyacının kökeninde insanın zayıflığı ve çaresizliği etkeninin bulunduğunu ileri sürmüştür. Baba kompleksi ile insanın çaresizliği ve korunma ihtiyacı arasında ilişki kurmuştur. Freud'a göre insanın çocukluğunda yaşadığı çaresizlik ve korkular tanrı inancının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Çocukluktaki yaşanan çaresizliğin giderilmesinde ki korunma daha sevgi yoluyla korunma gereksinimine yol açmış ve bu duygu hayat boyu bir korunma ihtiyacı haline dönüşmüştür.²²¹ İnsan çocukken kendisini babasının korumasında görür. Freud'a göre din çocuklukta yaşanan bu deneyimin yetişkinlikte de hatırlanmasından ibarettir. Çocuk kutsal kabul ettiği varlığa baba karakteri yükler. Tabiat karşısındaki çaresizlikler karşısında

²¹⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, "İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı", *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005): 61.

²²⁰ Karacoşkun, "Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar", 27.

²²¹ Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Gerçeği Bilim ve İman*, trc. H.Zafer Kars, 2. Bs (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994), 39.

çocukluğundaki baba korumasını Tanrıya devreder.²²² Freud, insanın dini inanma gereksinimini tamamıyla baba çocuk ilişkisine bağlayarak²²³ bir tek unsurdan hareketle bütün bir dini kurmaya kalkışmaktadır. Sıkıntı halindeki insanların pek çoğunda görülen ilâhî bir güce sığınmanın kendiliğinden gerçekleşmesi, din olayının sadece bir yönünü açıklamaktadır. İnsanın sıkıntılar karşısında tanrı inancının belirginleştiği ve insanın samimi duygularla O'na yönelmeye başladığı, bunun insanın güven gereksinmesini karşıladığı bir gerçektir. Ancak insan güven içerisinde bulunduğu rahatlık anlarında da dinden kopuk değildir.²²⁴ Tanrı ve baba kavramı arasındaki ilişki Hristiyan kültüründe söz konusudur. Bu düşünceyi bütün dinler için uyarlamak doğru değildir. Freud'un bu görüşü dinin kullanılarak insanların ezilmesine ve bilimin önüne engel olunmasına başkaldırı niteliğindedir. İnsanın hayatında Allah inancını söküp atarak insanı yalnızlaştırmak insanın başıboş ve amaçsız varlık haline gelmesine neden olur. İnsanın güven duyduğu varlıktan soyutlanması çaresizlik, umutsuzluk, korku duygusuna kapılmasına neden olur. Bu da yaşadığı bunalımın artmasına neden olur. İslam dini için bu görüşlerin hiçbir geçerliliği yoktur. İnsan her şeye gücü yeten Allah'a güvenir. Bu nedenle yalnız olmadığını bilir.

İnsanın bir yaratıcıya inanma gerekçelerinden biri olan vâ'd ve güven duygusu mekanik olarak değil, bilinçli bir inanma akdi olmasını zorunlu kılar. Rahatlık ve gaflet anlarında her şeyi başaracağına inanan insan kendini veya çevresindeki insanları yegane güç kaynağı olarak görür. Her şeye gücü yetmeyen insanın bazen ümit beklediği kişiler de beklentilerini karşılayamaz. Bu durum onu çözüm arayışına sürükler. Bu arayış aslında hidayete yöneliştir. Kur'an, çaresizlik ve kriz halini yaşayan insanların Allah arayışından bahsederek bu durumu yaşayanların duygularının, yönelimlerinin insanın benliğinde harekete geçen Allah inancının doğal dinî kabiliyet (fitrat) olduğundan bahseder. İnsanlar bir sıkıntıyla karşılaştığı zaman insan fitratındaki Allah'a inanma ve sığınma içgüdüleri devreye girer. Gafil ve cahil olan insanın üzerinden gaflet perdesi kalkar. Biricik güç kaynağı olan Allah'a sığınır yalvararak yardım ister. Bu sıkıntı karşısındaki sığınma duygusu hidayete götüren bir eylem olur. Kur'an insanın özünde bulunan sığınma ihtiyacını şöyle açıklar: "Onları, (denizde) bir dalga gölgelikler gibi

²²² Hasan Atsız, "Psikanaliz Penceresinden Tanrı Ve Uygarlık İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/1 (2003): 137.

²²³ Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri*, trc. Ayşen Tekşen Kapkın (İstanbul: Payel Yayınevi, 2002), 207.

²²⁴ Kasapoğlu, "İnsanın Çaresizliği ve Fitratın Uyanışı", 65.

kapladığında, dini Allah’a has kılarak O’na yalvarırlar. Allah, onları kurtarıp karaya çıkarınca, onlardan bir kısmı orta yolu tutar. Bizim ayetlerimizi ise ancak son derece kaypak, son derece nankör olanlar inkâr eder.” (Lokman 31/32) Allah’ı inkâr eden bile zor durumda kaldığı zaman gayri iradi hareketlerin zorlamasıyla İslam inancını ifade eden kelimelerle tepkide bulunur. Çünkü insanın fitratında inkâr duygusu değil ikrar duygusu yatar.²²⁵ Ünlü müzisyen Cat Stevens pasifik okyanusunda Kalifornia sahilinde yüzerken akıntıya kapılarak yaşadığı ölüm duygusu ile Allah’a samimi bir şekilde dua ettiğini bu olayın hidayetine vesile olduğunu söyler.²²⁶ Daha sonra Yusuf İslam ismini alan müzisyen kendisini hidayete erdiren vesilenin içgüdüleri olduğunu ifade eder.²²⁷ Müslüman olduktan sonra her şeyi kontrol eden Allah’a kul olduğunu ve özgürleştiğini söyler.

Müslüman insan sıkıntıdayken de feraha kavuşmuşken de her zaman Allah’ı anar Allah’a güvendiği zaman yalnız olmadığını güvende ve esenlikte olacağını bilir. İnsan, Allah’a olan inancından kaynaklanan bir teslimiyet içinde olduğunda, aklen ve ruhen son derece sağlıklı ve dengeli olur. En olumsuz koşullarda bile yine bu teslimiyetçi ruh haliyle bütün bunların Allah’tan geldiğini ve kendisinin sınıandığını bilir. Olumsuzluklardan etkilenmez, ümitsizliğe ve kaygıya kapılmaz. İnancından kaynaklanan bu ruhsal dinginlik fiziki hayatına da etki eder.²²⁸ Bu gün depresyon denilen insanları ruhsal ve fiziksel olarak kaosa sürükleyen hastalığın çaresi fitratına (yaradılışına) uygun dine dönmesi ve ona uygun yaşamasıdır. İnsan inancı sayesinde pek çok şeyi öğrenmek, öğrendiklerini düşünüp değerlendirmek ve böylece hayatını düzene sokmak durumundadır. İyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkini inancı sayesinde ayırt edebilir. İnancı insana zor durumda olana yardım etmek gerektiğini, birbirleriyle kardeşlik bağı kurmalarını gerektiğinin bilincini aşıladığı için insanlar içinde de güvende ve esenlikte hisseder. Sağlam dostluklar ve arkadaşlıklar edinirler. Müslüman zihninde önemli olan sonsuz ahiret mükâfatını kazanmaktır. Yaptığı her işi Allah rızası için yaptığı için dünyalık karşılık ve menfaat beklemez. Müslümanların dostluğu çıkar ilişkisine dayalı değil karşılıklı güven ve sevgi esasına dayalıdır.

²²⁵ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*, 41.

²²⁶ Kaplan, “Yusuf İslamla röportaj”.

²²⁷ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*, 42.

²²⁸ Ali Rıza Aydın, “İnanma İhtiyacı Ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8 (2009): 92.

İnsan Allah'ı hayatının merkezine alır hayatını o yörüngede devam ettirirse evrenin halifesi olur. Yarattıklarının hakimi olan Allah'ın gözetiminde olur. Bu nedenle kendisine zarar verecek olan bütün yaratıkların gazabından emin olur. Fıtrat delili denilen inanma yeteneğini kullanmaz gerçeklerin üzerini örterse kendi değerini kaybederek hayvanlardan bile alt bir seviyeye düşer, akletmeyen ve düşünmeyen varlıkların seviyesine inerek konumunu kaybeder. Allah'ın kendisini selamete çıkaracak ayetlerini görmezden gelerek yörüngesinin dışına çıkar. Bu nedenle sürekli bir arayış içine girer. Sığınacak limanı doğru seçmediği için tatmin olmaz ve mutsuz olur ve memnuniyetsizlik hisseder. Manevî kalp hastalığına düşer. Kalp hastalığı bir başka yönüyle nefis hastalığı hakikatten bir uzaklaşmasına sebep olur. Kişinin duyguları işlevselliğini kaybettiği gibi irade devre dışında kalır.²²⁹ Duygu ve iradenin kaybolduğu bir insan acı ve sıkıntılara düşer.

2.5. Dua Etme İhtiyacı

Dua kelimesi, “çağırma, bağırma,²³⁰ yakarma, seslenmek, istemek; yardım talep etmek”²³¹ manasındaki davet ve dava kelimeleri gibi mastar olup, “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vaki olan talep ve niyaz” anlamında isim olarak da kullanılır.²³² Terim olarak ise, kişinin Allah'a sığınma ve yakarışını, Allah'ın yüceliği karşısında güçsüzlüğünü itiraf etmesini ifade eder.

Dua, bütün dinlerde ortak bir ibadet şeklidir. Yahudilik' de Tanrı'ya yaklaşma vesilesi olarak kabul edilirken, Hristiyanlık da Tanrı'ya ulaşma, O'nu tanıma ve vicdanın sesi olarak nitelendirilmektedir.²³³ Duanın insanın bütün psikolojik mekanizmaları, ruh ve beden sağlığı üzerinde etkili olduğunu gözlem ve araştırmalar göstermektedir.

²²⁹ Müfit Selim Saruhan, “İslam Ahlakında İsrâf ve Cimriliğin Tedavisi”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi*, t.y., 4.

²³⁰ Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, “dav”, *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Muessetul-e'alemi, t.y.), 2: 1281.

²³¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahani, “dav”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 384.

²³² Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 529.

²³³ Cilacı, “Dua”, 9: 530.

Bir durumu düzeltmek için kişinin faaliyetlerini organize eden ihtiyaçlar zamanla isteklere dönüşür. İstek ise bireyin bilinçli olarak amaca ulaşmak için gösterdiği içsel çabadır. İnsan yaşamı boyunca maddi veya manevi birçok istekte bulunur. Bu ihtiyaç ve istekler sürekli olarak karşılanmazsa bireyde baskı yapar. İnsan donanımlarını kullanarak kendini güçlü göstermeye çalışır, hedefe ulaşma arzusuyla engelleri aşmanın yollarını arar çözüme ulaşamaz ise bu ihtiyaç ve istekler organizmada ruhsal ve bedeni rahatsızlıkların ortaya çıkmasına neden olur.²³⁴ Karşısına çıkan engellere mantıklı çözüm bulamayacağını, gücünün ve imkânlarının buna yetmeyeceğini hisseden insan Allah'a yönelmekten başka çare bulamaz. Bu durum hidayet oluşumunu hızlandırır. İstek ve arzularının, korku ve endişelerinin giderilmesi ancak kendisinden güçlü kudreti bol bir yaratıcı sayesinde gerçekleşebilir. İnsanın kendisinden güçlü varlığa sığınma ihtiyacı fıtratında var olan bir duygudur. Bu sığınma ihtiyacı dua yoluyla dile getirilir. Dua sadece Allah'a inanan insanların başvurduğu yol değil inanan inanmayan herkesin zor duruma düştüğünde başvurduğu bir eylemdir. Dua kişinin yaratıcıyla bağ kurması ve etkileşimde bulunmasıdır. Kişi yaratıcıyla dua sayesinde irtibata geçer. Nasıl ki ağacın yeşerebilmesi için toprağa sınıksız sarılması ve kök salması gerekiyorsa insanın da ruhunun huzur bulması için dua aracılığı ile Allah ile irtibata geçmesi gerekir. Dua Allah ile kul arasında ki iletişim köprüsü insanın yaratılış amacı doğrultusunda hidayete ulaşmasını sağlayan yoldur.

Allah her insanın fıtratına iyileştirme gücü koymuştur. İnsan bu gücü keşfetmediği zaman iç dünyasında bocalamalar yaşar. İyileştirme gücünün harekete geçmesini sağlayan yöntem duadır. Dua ederek insan kendi iç dünyasında yaşadığı sıkıntıları ve sevinçleri dışa aktarır. Allah kuluna cevap vermek için onun her ne vesilesiyle olursa olsun kendisine başvurmasını istemektedir. Bu vesileler, hayranlık, hamd, şükür olabileceği gibi, ihtiyaç, korkulardan kurtulma ve yapılan hataların bağışlanması isteği de olabilir. “Eğer kullarım sana benim hakkımda sorular sorarlarsa (bilsinler ki) ben çok yakınlım, dua edenin yakarışına her zaman karşılık veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.” (el-Bakara, 2/186) İnsan bazen yaşadığı üzüntü ve acılara katlanabilmek için dua etme ihtiyacı hisseder. “Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır.” (Yusuf 12/18) Dua bunalım anlarında içimizde

²³⁴ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitapevi, 2017), 132.

sığınabileceğimiz bir dayanak görevi üstlenir. İnsan bazen dertlerinden ve hastalıklarından kurtulmak için dua etme ihtiyacı hisseder. Bu insanın ruhunun huzur bulmasına ve üzerinde ki yükün azalmasına fayda sağlar. “Eyüp’ü de hatırla. Hani o Rabbine, “Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin” diye niyaz etmişti.” (el-Enbiyâ 21/83) İnsan daha birçok sebepten dolayı dua etmek ister. Zengin olmak için, emniyette olmak için, şan ve şöhrat elde etmek için, başarılı olmak için, huzurlu olmak için, şükretmek için, yanlışla sapmamak için, hata yapmamak için bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dua insanın hedefine ulaşması yolunda destekçisidir. Ancak dua fiil ile birlikte gerçekleşmelidir. İnsan duanın gerçekleşmesi için harekete geçmeli gücünü ve imkânını seferber etmelidir. Dua insanın yalnız olmadığını gösteren, hidayete ulaşmasını sağlayan yol işaretleridir.

İnsanın sıkıntıya düştüğünde dua etmesi fitratında var olan bir duygudur. Kur’an da birçok ayet buna işaret etmiştir. ”İnsana bir zarar/zorluk dokununca dua eder” (el-Bakara 2/23) Bu insan ruhunun duaya ihtiyacı olduğunun delilidir. İnsanın istenmeyen şeylerden uzak durmak istemesi güzel şeyleri elde edebilme arzusu doğal bir ihtiyaç ve içgüdüsel bir dürtüdür.²³⁵ Meşhur bilgin Heiler duaların ihtiyaçlarla ilişkisini şu ifadelerle ortaya koymaktadır. ”İhtiyaçlar insana dua etmeyi öğretir.” ”Dua hakikati istemektir çünkü dua adını ondan alır.” İnsanın kendisini aşan konularda başkasından yardım istemesi tabiatında var olan bir durumdur. İnsanın isteklerinin karşılanacağını bilmesi insanı huzura ve mutluluğa sevk eder. İnsanın güç ve kudreti sonsuz yaratıcının karşısında aciz olması dua ile eksikliklerinin giderilmesini istemesi insanı ruhen rahatlatır. Dua ve ibadetler bireyi alçak gönüllü olmaya, huşu içerisinde ilahi olanı, sonsuzu duyumsamaya, kendi sınırlarının farkında olmaya ve kendinin en derin yönlerini keşfetmeye, benlik bilincini güçlendirmeye ve böylelikle hidayetin oluşmasına yol açar.²³⁶ İnsan dua sayesinde yüce bir varlığa inanıp güvenmenin mutluluğunu yaşar. İnsan dua ederek yücelir ve kendini değerli hisseder.

Duanın kaygı, stres, anlamsızlık, boşluk ve yalnızlık gibi çağımızın önemli ruhsal hastalıklarına karşı ruh sağlığını olumlu şekilde etkilediği ve kişiliği geliştirdiği önemle vurgulanmaktadır. Bazı hastanelerde hastaların duayla yaşama daha çok

²³⁵ Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*, 139.

²³⁶ Akif Hayta, “U.Ü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Udağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000): 495.

bağlandıkları hastalığı yenmek için daha çok çaba harcadıkları yapılan araştırmalarda izlenmiştir.²³⁷ Kişinin zihninde dua etme isteği uyandığında, kişide aynı zamanda bir umut da belirmiş demektir. Böylece kişi dua ederken de, ettikten sonra da tam bir güven içinde olduğunu hisseder.²³⁸ Başına gelen sıkıntıyı Allah'ın izniyle atlatacağını bilir. Güvendiği dayanağın her şeye gücünün yettiğini bilmesi rahatlamasına ve huzur duymasını sağlar. Allah onu rahatlatarak göğsüne genişlik gelir. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor. "İnsanın başına bir sıkıntı gelince yatarken de oturup kalkarken de Bize yalvarıp yakarır." (ez-Zümer 39/8) Ayrıca, dua kişiye zorluklara güç yetirme, her türlü olumsuzluklarla başa çıkabilme, hayata pozitif bakabilme ve başarıya doğru yönelme-arzu duyma gücü vermektedir.²³⁹ Dua, insanın duygularını, algılarını, davranışlarını, ruhi ve bedeni sağlığını, hatta maddi olayları değişikliğe uğratan etkiler yapabilmektedir. Ancak, dua eden kimsenin elde edeceği psikolojik değerlerin, bütünüyle o kişinin inancına bağlı bulunmakta olduğu da bir gerçektir. Samimi inanç bulunduğu sürece duanın etkisi kesin ve mutlakdır.²⁴⁰ İnsanın dua ederken ki samimiyeti içtenliği sürekliliği duanın tesirini etkiler. Samimi dua, anlam duygusu ve zorluklara göğüs germek için ihtiyaç duyulan cesareti aşılır ve bizim ki olduğumuzu ortaya koyar.²⁴¹

Dindarlıkla ruh sağlığı arasında sıkı bir ilişki vardır. Samimi bir şekilde Allah'a bağlanan ve O'nun varlığını iç dünyalarında canlı bir şekilde hissedenlerin maruz kaldıkları stresle başa çıkma hususunda avantajlı olduğu yapılan anketlerle desteklenmiştir.²⁴² Allah'ın varlığını iç dünyalarında her zaman ve kuvvetlice hissedenlerin depresyon düzeyinde azalma olduğu görülür. Yalnız olmadığını hisseden insan, depresyonun oluşturduğu gerginlik, karamsarlık, endişe hali, dalgınlık, unutkanlık ve yoğunlaşma güçlüğünden büyük oranda korunur. Çünkü dua eden bireyin gelecekle ilgili kaygıları azalır, hayata olumsuz bakmaz; iyi, güzel beklentiler içerisinde olur. Sık sık tövbe ve dua edenlerin umutsuzluk düzeyinin düşük olması dinsel hayatın

²³⁷ Osman Müftüoğlu, "Dua İyileştirir mi", *Hürriyet.com.tr*, 2008, 2.

²³⁸ Feim Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/25 (2016): 5.

²³⁹ Hayta, "U.Ü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", 498.

²⁴⁰ Hayati Hökelekli, "Din psikolojisi", *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 213.

²⁴¹ Ali Rıza Aydın, "Din ve Psikoloji İlişkisi Üzerine", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1/15 (2004): 28.

²⁴² Asım Yapıcı, *Ruh sağlığı ve Din* (Adana: Karahan Yayınları, 2007), 213.

umutsuzluğu azalttığı şeklinde değerlendirilir. Dua bireyde sükûnet ve huzur oluşturur, sinirlerini yatıştırır. Sıkıntılı ve gergin durumda ise onda hafiflik ve rahatlık meydana getirir. Allah bu konuda şöyle buyuruyor. “Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.” (er-Ra'd 13/28) Duanın insanın ruhuna güç ve canlılık vermesi ve dua ederek iç huzuru elde etmesi insanın fitratı gereği dua etme ihtiyacının olduğunu gösterir. İnsanı dua etmeye yönlendiren eğilim aynı zamanda hidayete ulaşabilmesinin vasıtasıdır.

Dua vasıtasıyla Allah'la kurulan ilişki ve iletişim sayesinde ilahi enerjinin etkisi, ruhun ihtiyaçlarını karşılamaya, korkularını yatıştırmaya ve bu yolla dış dünyayı değiştirmeye koyulmaktadır. İnanan birey dualarıyla inancını gerçekçi ve içten bir hal ile ortaya koymakta ve bu yolla güç ve isteklerin sahibi olan Allah'a ulaşabilmektedir. Dua insanın hidayetine vesile olarak kişinin gücünü artırmakta, şuur düzeyinin yükselmesine ve idrak kapasitesinin keskinleşmesine imkân vermekte, olağanüstü işler başaracak güç ve kuvvet kazandırmaktadır. Dua sayesinde insan, hayatının akışını değiştirerek kendisine ve çevresine büyük katkılar sağlar. İnsan Allah ile arasında ki sevgi ve muhabbeti kaybetmemek için daha çok sağduyulu olur ve vicdanının sesini dinler. Bu davranış da onu, şüphesiz hidayete götürür.

2.6. Ümit ve Korku Duygusu

Ümit, elde edilmek istenilen şeye karşı kalbin ilgisidir. Korku ise insanın başına gelmesini istemediği bir şeye karşı duyduğu endişe, arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı diye tanımlanabilir. İnsan bazı olaylar karşısında bunalır, ümitsizliğe kapılır ve zaman zaman ölçüsünü ve dengesini kaybeder, ruhuna bir destek, bir sığınak, bir teselli kaynağı arar.

İnsanoğlunun çocukluğundan itibaren içinde bulunduğu korku ortamından kurtaracak, yalnızlık hissinden sıyrarak bir yaratıcı arayışı vardır. İnsanı ümitsizlikten kurtaracak kendine karşı barış ve özgüven duymasını sağlayacak, korkularından emin kılacak bir yaratıcı olması onu feraha kavuşturacaktır. Din insanın korku ve kriz anlarında yatıştırıcı bir rol üstlenir. İnsanın korku kriz alanlarında insanların dine

yöneldikleri, ayrıca dinin korku ve stres durumlarında bir güvenlik üssü olarak fonksiyon gördüğünü gösteren birçok araştırma da bulunmaktadır.²⁴³

Ümit var olmak karamsar ve kötümser duyguların gitmesine iyimser olmamıza katkı sağlar. Ümitsizlik insanın ruhunu karartan, onun gücünü ve aktivitesini azaltan, onu yıkan bir duygudur. Ümitsizlik benliğin çöküşü, iradenin felç oluşu ve insanın iç dinamizminin boşalıp gitmesine yol açar. Ümitsizlik insanın pes etmesine ve yenilmişlik ruh halinin içine girer. Ümit binayı ayakta tutan kolon gibidir o yıkıldığında binanın temeli sarsılır.²⁴⁴ Zor duruma düşen insanın kendisini bu zor durumdan kurtaracak bir destekçiyi araması fitratın ihtiyacıdır. Bu desteği ancak insanı en iyi tanıyan Allah gerçekleştirebilir. İnsanın fitratının sesi böyle bir kurtarıcının var olduğunu insana hissettirir. Müminler Allah'tan korkmakta oldukları kadar O'ndan umut kesmemekle de yükümlüdürler: "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin" (ez-Zümer, 39/53). Çünkü ümitsizlik insanı, kendini düzeltme, arındırma çabalarından yoksun bırakır, yanlış yapmasına neden olarak hidayetden uzaklaştırır. Ümitsiz insanın içi yalnızlıkla doludur. Ruhundaki boşluk doldurulmayınca hayatında lezzet alamaz, bunaltıcı ruh haline kapılır. İnsanın ümitsizlik duygusundan kurtulması, yaşama enerjisini elde etmesi, Allah'tan manevi güç alması ile gerçekleşir. Bu durum insanın hidayetine vesile olur. Kur'an, müminin her durumda ümit içinde olmasını gerektirecek müjdelerle doludur: "Şüphesiz Rabbin onların zulümlerine karşı mağfîret sahibidir"(er-Ra'd, 13/6). "Rabbimiz bol rahmet sahibidir" (el-En'am, 6/147). Allah'ın rahmeti, merhameti ve sevgisi gönülleri kuşatacak niteliktedir. Ancak insanın ne olursa olsun, Allah'ın kendisini affedeceğini düşünmesi insanın üzerine bir rehavet çökmesine neden olacaktır. İnsan korku ile ümit arasında olmalıdır. Korku ile yapacaklarını dizginlemeli ümit ile hayata tutunmalıdır. Bu konuyu şu söz daha iyi açıklar. "Ümit güzel bir sabah kahvaltısı kötü bir akşam yemeğidir." Korku ve ümit hidayetin oluşmasında belirleyici bir rol oynar. Bu rol insanın geleceğinin belirlenmesine yöneliktir. İnsanın tutum ve davranışlarına yön verir. Böylece insan bu duygularla kendisini hidayete götüren davranışlar sergiler.

2.7. Adalet Duygusu Ve İlahi Adaletin Gerçekleşeceği Duygusu

²⁴³ Muharrem Cufta, "Stres ve Dini İnanç", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (1016):

52.

²⁴⁴ Cufta, "Stres ve Dini İnanç", 69.

Adalet devlet işlerinin yanı sıra kul ile Rabbi arasındaki ilişkilerden başlayarak insanların birbirleriyle, canlı cansız bütün varlıklarla ve kendi nefsiyle olan ilişkilerini düzenleyen temel prensiptir.²⁴⁵ Adalet toplumun ahlaki, hukuki, fikri ve manevi değerlerini yansıtan bir unsurdur. Adalet sözlükte; eşit olmak, denk olmak, anlamlarına gelir.²⁴⁶ Adaleti her şeye hak ettiği değeri vermek, karşılık vermede eşit davranmak demektir. Eğer yapılan şey hayır ise karşılığı hayır olur, şer ise karşılığı da şer olur. Bir toplumun güçlü ve faziletli kılan en önemli değer adalettir. İnsan kendi varlığını bilme ve diğer fani varlıkları da bilip onlarla iletişim kurabilmekle ilgili tüm yetenek ve donanımlara sahiptir.²⁴⁷ Bu donanımları ve yetenekleri üstün ahlaki özelliklere sahip olmak için kullanan insan hidayete ulaşır. Allah evreni kendi himayesi altında belli bir ölçü ve düzen içinde yaratmıştır. Allah'ın adalet sıfatı bütün canlıların üzerinde tecelli etmiş, kâinattaki her şey uyum ve denge içinde varlığını sürdürmüştür. Allah'ın hakim ve hikmetli oluşu koyduğu düzeninde en güzel, en uygun, mümkün olabilecek en iyi nizam olmasını sağlamıştır.²⁴⁸ Allah bütün canlıların hakkını vermiş hiçbir canlının hakkını ihlal etmemiştir. Allah'ın Kur'an'da vurguladığı adalet herhangi bir ırka, soya, makama göre şekillenmemiş her türlü imtiyaz ve ayrıcalıktan uzaktır. Adalet İslam'ın denge, itidal, fitrat yönüne işaret eder. Mekân ve sınırları aşarak bütün insanlığı kuşatır. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor. “ Ey iman edenler! Kendinizin ana abanızın ve akrabalarınızın aleyhinde olsa bile, adaleti titizlikle ayakta tutan ve sırf Allah için şahitlik eden kimseler olun (haklarında şahitlik ettikleriniz) ister zengin ister fakir olsunlar. Çünkü Allah her ikisine de (sizden) daha yakındır. Haktan ayrılarak heva ve hevesinize uymayın...” (en-Nisa 4/135) Allah'ın evrenin bu kadar düzen içinde varlığını sürdürmesini sağlayan adaleti hidayete ulaştıran bir vasıtaadır.

Adaletin uygulanması, gerçekleştirilmesi, ayakta tutulması konusu insan faktörüne bağlıdır. Toplumda ki düzenin oluşması için insanın boyun eğeceği, otaritesini kabul edeceği, bir makama teslimiyeti şarttır. Tevhit akidesi gerçek manada adaletin teşekkülü için kişide bulunması gereken en temel ilkedir. İnanan insanın davranışları bu en büyük adaletin tezahürüne göre şekillenir. İnsanın yaratılışının gayesi, yaratıcıyı tanıma ve O'na ibadet etme (marifet ve ubudiyet) olduğuna göre, bu

²⁴⁵ Harun Savut, “Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies* 9/11 (2014): 456.

²⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahani, “adl”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 680.

²⁴⁷ Akçay, “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fitrat”, 146.

²⁴⁸ Savut, “Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, 458.

gayenin gerçekleşmesi için gerekli biyolojik-psikolojik donanım ve gereçlerin insana verileceği şüphesizdir. İnsana bu donanımlar verildikten sonra sorumlu tutulması Allah'ın adaletinin tecellisidir. Kur'an' bu konuda şöyle buyuruyor “İmtihan edelim diye insanı işiten ve gören yaptık.”(el-İnsan 76/2) Yaratılış gayesi Allah'a kulluk etmek olan insan Allah'a imanı ve onun huzuruna varmayı üst değer olarak kabul eder. Allah'ın huzuruna varacağına bilinciyle ahlaki, hukuki ve sosyal kuralları uygulamaya dikkat eder.²⁴⁹ İnsaniyet adıyla adlandırılan insani ölçüler insanın fitratında vardır ve insan bu ölçülerin tohumunu özünün derinliklerinde taşır.²⁵⁰ Kendisine çeşit çeşit nimet veren yaratıcısına karşı, sorumluluklarını yerine getiren insan diğer canlılara karşı olan sorumluluklarını da yerine getirerek hidayete erişir.

Zihinlerde adalet algısının varlığı, insanların adalet arayışı insanın fitratının tezahürüdür. İnsanın fitratına yerleştirilmiş olan yaratılış programının izleri insanı hidayete ulaştıran vasıtalarıdır. İslam fitrat ve denge dinidir. İslam insanlardan din adına kendilerini zora sokacak, yıpratmak, kişiliklerini yok edecek ibadetler istememiş aksine her türlü aşırılıklardan uzak durulmasını emretmiştir. İnsanın fitratı hakk, doğruluk ve İslam üzere olduğu için İslam insanın doğasının gereğini emretmekte fitratına aykırı olan davranışları yasaklamaktadır. Allah'ın koyduğu kurallar insanın maslahatlerine uygun olduğu için rahmetinin eseridir. Günahlar ise insanın doğasına aykırı olduğu için Allah tarafından yasaklanmış nefse zulüm olarak görülmüştür. İnsanın fitratına uygun davranışlar göstermesi, yaratılış amacına uygun hareket etmesi, dengeli ve huzurlu bir yaşam sürmesini sağlar. İnsanın fitratında olan adalet arayışı İslam'ın adalet ilkesi ile birleşince adalet hidayete ulaşabilmenin vasıtası olur.

Allah insanın son derece güçlü ve sorumlu bir varlık olarak yaratmıştır. Onu farklı yetenekleri sergileme gücü ve kudretini vermiştir. Kendi donanımları gereği fiil işleyen insana uymakla yükümlü olduğu bir yol haritası da belirlenmiştir. Hesabının adil olması adına ona iyi ve kötüyü göstermiştir. Fabrika ayarlarının kurgulandığı sürede fitrat denilen bir nitelik yaratarak, insanın fitratına başıboş olmadığını ve işlediği fiilini izleyen yüce bir varlığın olduğu inancı işlenmiştir. Süreç içerisinde ise gözetim kayda geçirilmiştir. İnsana bazı bildirimlerde bulunarak fiilin sonuçlarını değerlendirecek üstün gücü tanıtmıştır. Bu gücün farkında olarak iş yapan insan, kendi akıbetini

²⁴⁹ Savut, “Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, 464.

²⁵⁰ Mutahharî, *Fitrat*, 35-38.

belirleyen yegane varlık olarak tarih sahnesinden çekilecektir.²⁵¹ Adaletin gerçekleşeceği duygusuna sahip bilinçli insan yeryüzünü ıslah ve imar etmek için elinden gelen her şeyin en güzelini yapmak için uğraşır.²⁵² Sahip olduğu tüm özellikleri ve kabiliyetleri, bu asli görevini yerine getirmek için kullanır. Bütün bu özelliklerin farkında olan insan kendine verilen değer farkına vararak hidayete erişir. Sorumsuz ve başıboş insan ise kendine verilen kıymetin farkına varmadığı için dalaletle sürüklenir. Nefsani haz ve arzulara ulaşma gayesiyle hak ve hukuk tanımaz.

Allah'ın gazabı, öç almak veya intikam duygusuyla gerçekleşen bir cezalandırma değil, adaletin yerini bulması için takdir edilmiş bir cezadır. Adalet işlenen suç ile verilen ceza arasında denge kurulmasını gerektirir. Bundan dolayıdır ki, Kur'an'da hiç kimseye haksızlık edilmeyeceğini ve suçlu ile suçsuzu ayıran ölçünün, 'adalet terazisi' olduğu açıkça belirtilir ve zerre miktarının bile gözetileceği vurgulanmak suretiyle insanlara haksızlık yapılmayacağının garantisi verilir. Adaleti gerçekleştirecek olan Allah olduğu için dış tesirlerden uzaktır.²⁵³ Toplumdaki bütün insanlar aynı kalıpla dünyaya gelmemiştir. İnsanlar arasında ferdi farklılıklar söz konusudur. Allah her insanı sahip olduğu kabiliyetler ve donanımlarla sorumlu tutar. İnsandaki sorumluluk duygusu da ahirete inanmayı zorunlu kılar. Yüce Allah insanı, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, hayır ile şerri ayırt eden ve seçen bir varlık olarak yaratmış, bu seçiminden dolayı da sorumlu tutmuştur. Ahiret adalet ihtiyacımıza karşı verilmiş bir emniyet sevincidir. İnsanın belli davranışlarından sorumlu olması, bu sorumluluğunun karşılığını göreceği bir hayatı gerekli kılmaktadır. Ahiret, âlemdeki çalışmaların meyvelerinin toplanacağı yüksek hayrın hüküm sürdüğü mekândır. O halde ahiret hayatı akli mebdelere nazaran mükellef olmanın vazgeçilmez şartıdır.²⁵⁴

İnsan bazen kendi yaptıklarından dolayı bazen başkasının yaptıklarından dolayı bazen de imtihan nedeniyle felaketlerle karşı karşıya gelir. İnsanın başına gelen beklenmedik bazı durumlar veya olumsuzluklar ise, inancımız gereği imtihanın bir

²⁵¹ Namık Kemal Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasawuru", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 191.

²⁵² Metin Özdemir, "Din Karşıtı Bir Söylem Olarak Kötülük Problemi ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 131.

²⁵³ Karadaş, "İnsana Tanınan Üç İlahi İmkân Fıtrat-İşaret-Hidayet", 83.

²⁵⁴ Janet - Seailles, *Metalib ve Mezahib*, 372.

sonucudur.²⁵⁵ İnsanoğlu kâinatta dilediği gibi hüküm sürse ve bunun bir karşılığı olmasa zalimin yaptığı yanına kar kalır. İnsan güçlünün zayıfı ezdiği, zenginin fakiri gözetmediği, bir hayattan sonra bir dünyadan sonra yaptığının karşılığını göreceği bir hayata özlem duyar. Daha çok güç, mal, makam elde etmek arzusuna sahip olan insan yeryüzünde dilediği kadar at koşturabilir. Ama ahiretin var olması, insana her yaptığı şeyden dolayı hesaba çekileceğini o yüzden insanların hakkını gözetmesi gerektiğini hatırlatıyor. İnsanın fitratı haksızlığa karşı mücadele edilmesini ön görür. İnsanın Allah'ın azabının zalimlerin üzerine olacağını bilmesi rahmetinin de mazlumların üzerine olacağını bilmesi insanı hidayete yöneltir. Fıtrat haksızlık yapanların haksızlığının karşılığını görmesini ister. Bazı insanlar dünyada malı, mülkü, serveti, şöhretine güvenerek başkalarının hakkını gasp eder. Ahiretin var olduğunu ve herkesin hesaba çekileceğini bilmek insanın huzurlu olmasına sebep olur. Biz yüce Allah'ın mutlak ve sonsuz adaletine inanırız. Bilindiği gibi bu dünyada herkes işlediği suçun cezasını tam anlamıyla çekmemekte, birtakım haksızlıklar meydana gelmektedir. Ahirette ise durum böyle olmayacak, hiçbir şey gizli kalmayacak, hak yerini bulacak, Allah mutlak adaleti ile kötülerini cezalandıracak, iyileri de mükâfatlandıracaktır. İslam insanların zulmetmesini de zulme uğramasını da kabul etmez. İslam birbirinin üzerine basarak yükselmeyi başarı gören maddecî zihniyetin aksine insana adaletli olmayı emreder ve adalet ilkesinden taviz vermez. İşte Allah'ın adaletinin ya bu dünya da ya da ahirette mutlaka gerçekleşeceği düşüncesi insan için yaşam kaynağı olacaktır. İnsanı, hidayete götürecek eylemlere de sevk edecektir.

2.8. Sorumluluk Duygusu

Kişinin kendi eylemlerini ya da kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi insan olmasının sorumluluğudur. Bir insan dünyaya geldiği andan yaşamının sonuna kadar devam eden bir dizi görev ve zorunluluklara sahiptir. İnsana duyu organlarının yanı sıra akl etme ve düşündüklerini yapma yetisi verildiğinden insan yaptıklarından sorumludur.²⁵⁶ Sorumluluk insanın yaratılış amacı ve doğası ile son derece uyumlu olan; fitri, akli, dini, iradi ilkeleri koruyarak geliştiği ve insanın bu yönde ilerlemesini de hedeflediği için hidayet oluşturmaya katkı sağlar.

²⁵⁵ Karadağ, "İnsana Tanınan Üç İlahî İmkân Fıtrat-İşaret-Hidayet", 84.

²⁵⁶ Mesut Okumuş, "Kur'an'da İnsan", *Hız Peygamber ve İnsan*, ed. Erul Bünyamin (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 29.

Kişinin öncelikle kendi hayatına karşı, sonra da yaşadığı çevreye karşı üstlenmek zorunda olduğu sorumlulukları vardır. İyi, kötü yaptığı her amelin karşılığının olacağını ve bizzat kendisinin sorumlu tutulacağını bilen kişi, hayata daha farklı bakacak, bu bilinç ve sorumluluk duygusuyla daha dikkatli davranacaktır.²⁵⁷ Bu durum onu hidayete götüren eylemlere yöneltecek ve hidayetini vesile olacaktır.

Akıl vahiy fitrat bağlamında düşündüğümüz zaman sorumluluk sahibi olan insanın değer yargılarını dikkate alarak, iradesini doğru yönde kullanması sonucunda kendi kararlarını kendinin alması hidayete götüren doğru bir yaklaşımdır. İnsanlara karşı sorumlu olan insan bütün evreni emrine vermiş olan yaratıcısına karşı da sorumluluklarının olduğunun bilincine varır. Sorumluluk insanın bilgisini, hayattaki amacını ve geleceğini doğrudan şekillendirdiği için insanın duygusal, sosyal, zihinsel ve bedensel gelişimiyle doğru orantılıdır. Sorumluluk duygusuna sahip insan dünya ve ahirette başarılı olmanın yollarını araştırır. Zihniyle çevresinde olup bitenleri irtibatlandırır insan neden sonuç ilişkisinden hareketle olaylara yüzeysel değil irdeleyerek bakar. Bu süreç insanı yaradılış gayesine ulaştırır.²⁵⁸

İnsana sorumluluğu yanında, özgürlük tanımak Allah'ın varlıklar üzerinde ki tasarrufuna bir sınırlama getirmeyeceği gibi insanın kendi sorumluluklarından sıyrılmasını da sağlamaz. İnsana eylemlerinden sorumlu olduğu alan ve eylemlerini gerçekleştirebilmesi için tercih özgürlüğü verilmezse insan varoluş amacını gerçekleştiremez. Allah insana sorumluluğun gereği olarak akıl ve seçme hürriyeti vermiştir. İnsana verilen bu irade hürriyeti insanı Allah'a karşı sorumlu tutarken diğer insanlara karşı da sorumlu kılıyor. İnsan irade hürriyeti sayesinde iyiyi ya da kötüyü yapma kabiliyetine sahiptir. İnsanı yaratılan bütün canlıların hakkını vermek durumunda bırakan sorumluluk duygusu insanı diğer canlılardan ayırt ederek insanın hidayete ulaşmasını sağlar.

Kâinatta insandan başka hiçbir varlığa verilmeyen sorumluluk duygusu insanı çok şerefli bir konuma getirdiği gibi gereği gibi uygulanmazsa zelil bir duruma da düşürebilir. İnsanın sorumsuz davranması insana verilen akıl, irade ve vahiy etkisiz kılmakta ve hidayetin oluşumunu engellemektedir. Bu donanımların insana

²⁵⁷ Enes Yariz, "Kur'an'a Göre Hidayete Ermede İnsanın Rolü", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/2 (2017): 358.

²⁵⁸ Mutahharî, *Fitrat*, 58.

verilmesinin amacı tevhit ekseninde bireysel sorumluluğunun farkında olduğu birey olmayı sağlayabilmektir. İnsan Allah'ın adaleti gereği özgür olduğu için sorumluluğunun bilinciyle tercihini yapmalı, doğru, iyi, güzel, hayırlı şeyler işleyip yanlış, kötü, çirkin ve şer davranışlardan uzak durmalıdır. İnsanın sağlıklı ve kalıcı ahlakı gerçekleştirmesi doğru tercihler yapmasına bağlıdır. Böylece insan kendisine verilen yüksek donanımları kullanarak dünyasını akıl ve iradesi vasıtalarıyla mükemmel bir şekilde düzenleyebilecektir. İnsanın Allah katında değeri sorumluluk sahibi olmasıyla doğru orantıda bir ilişkidir. Sorumluluklarını yerine getirdiği ölçüde değer kazanır. Yetki sahibi olabilmek için gerçek anlamda sorumlu olmak gerekir. İnsanın dünyaya halife olarak gönderilmesinin anlamı onun dünyada yapacağı işler için yetkili ve sorumlu olduğunu önemle vurgulamak içindir. Çünkü yetkisi olmayanın sorumluluğu olmadığı gibi, sorumsuz olanın da yetkisi yoktur.²⁵⁹ Kur'an'a göre; "İnsana sadece çalıştığının karşılığı vardır." (en-Necm 53/39) İnsanın yaptıklarının karşılığını göreceğini bilinciyle hareket etmesi insanı hidayete götürür.

İnsanın özünü bulması ancak fitrat üzere yaşaması, tevhit düşüncesiyle bütünleşmesi ve üzerine düşen sorumluluklarını yerine getirmesi ile mümkündür.²⁶⁰ İnsan suresindeki "Şüphesiz biz insanı, meniden yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu iştir ve görür kıldık. Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör" (İnsan 76/2-3) ifadeleri; insanın belli bir amaç çerçevesinde yaratıldığını, bu amacı gerçekleştirebilmesi için, akıl, duyu, bilgi gibi yeteneklerle donatıldığını, sonra da kendisine vahiyle desteklendiği belirtilmiştir.²⁶¹ İnsanın sorumlu tutulması işte insana verilen bu vasıtalarla mümkündür. Yüce Allah insanın fitrat üzere olmasının en güzel bir anlamını şu ayetle bize açıklıyor. "Yemin olsun nefse, onu düzenleyip iyiyi-kötüyü ayırt etmesini ona öğretene! Nefsini arındıran kurtulmuştur, onu azdıran ise ziyandadır" (eş-Şems 91/7-10) Bu ayet bize sorumluluk sahibi olanların hidayete kavuştuğunu müjdeler. Öyleyse insanın fitrat üzere oluşu, her bireyin yaratılıştan sorumlu ve ahlaklı bir varlık olduğu tezine açık bir temel teşkil ettiği gibi nefsin arıtılmasının fitratın vazgeçilmezi olduğunu da göstermektedir.²⁶² Allah kimseye

²⁵⁹ Nurullah Kayışoğlu, *Bireysel sorumluluk ve teolojik temelleri* (Doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, 2010), 78.

²⁶⁰ Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 53.

²⁶¹ Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 55.

²⁶² Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 55.

taşıyamayacağı sorumluluk yüklememiştir. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor. "Allah insana kaldıramayacağı yükü yüklemesin." (Bakara, 2/286) Her insan, fitratları sonucu olarak kendi varoluş programları doğrultusunda fiiller doğrultusunda sorumludur.

Kuran açısından insan, fiillerinin en geniş anlamıyla, yetkilisi ve sorumlusudur. Yüce Allah, Kuranda insana salih amel işlemesini, amellerine göre onun fiillerini değerlendireceğini sık sık anımsatmaktadır. İmtihan edilmenin ve yetki verilerek sorumlu tutulmanın temel zemini; selim akla, hür iradeye ve fiilde geniş tasarruf yetkisine sahip olmaktır. Bunlar olmaksızın, Kuran'ın çok önem verdiği özgür düşünce ve doğru davranış biçimi gerçekleşemeyecektir.²⁶³ İslam sadece vicdanlara hapsolmuş bir din değil aksine insanın hayatını düzenleyen bir din olduğu için iyi faydalı olan her şey uygulama alanının içindedir. Kur'an'da varlığının delillerini açıklamış ancak Kur'an insanların bakışlarını tabi âleme çekmekle, gördüklerinden hareketle sadece Allah'ın varlığına ulaşmalarını yeterli bulmamıştır. Kur'an'da tabi âlem insanların korku ve hayranlıklarını besleyen, kozmik âlemdeki yerlerini fark etmelerini sağlayan ve Allah'a karşı sorumluluklarını hatırlatan bir işaretler (ayet) bütünü olarak resmedilmektedir. Buna göre tabiat sadece, insanın kendisiyle Allah'ın varlığına ve yaratıcılığına soyutlama yoluyla ulaştığı bir aydınlanma aracı değil, insana Rabbine ve hemcinslerine karşı sorumlulukları olan bir varlık olduğu çıkarımında bulunacağı bir semboller alanıdır.²⁶⁴ İnsan bu çıkarımlardan yola çıkarak hidayete ulaşır. İnsanda ki sorumluluk duygusu hidayete erebilmesi için vasıta görevi görür.

İnsanın yaradılış gayesini ortaya koyan yapılması ahlaksal olarak gerekli olan eylemler ve yapılmaması durumunda kişinin sorumlu tutulabileceği eylemler vahiy ile bildirilmiştir. İnsanın sorumlu tutulması ve insanın bu sorumlulukları farkında olarak yaşaması insanı değerli kılar. İnsanın yapması gereken sorumluluklar insan hayatının düzen içinde devam etmesinin gereğidir. İşte bunun için kararlı ve sağlam bir şahsiyetin oluşumu, insanın kendine yabancılaşmaması, ancak insanın yaratılış fitratı olan İslam'la bütünleşmesini gerektirir.²⁶⁵ İslam'la bütünleşmekte ancak insanın sorumlulukların farkında olmasıyla gerçekleşir. Çünkü sorumluluğun gerçekleşmesi için, sorumlu kişi, sorumluluk alanı ve önünde hesap vermek durumunda olunan merciinin olması

²⁶³ Kayışoğlu, *Bireysel sorumluluk ve teolojik temelleri*, 140.

²⁶⁴ Mahsum Aytepe, "Deizm - Bilim ilişkisi ve İslam Düşüncesi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 205.

²⁶⁵ Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 56.

gerekir.²⁶⁶ Allah'ın insanların iyiliği için kurallar koyması ve insanı bu kurallara uymak durumunda bırakması hidayete yönelten bir eylemdir.

Ahlaki sorumluluk bilinçli ve özgür yaratılmış insanın hayatını devam ettirebilmesi için gereklidir. İnsan kontrolünü kaybettiği zaman hırs ve haz duygusu ortaya çıkar ve her istediğini haram-helal demeden gerçekleştirmeye çalışır. Tarihte ve günümüzde meydana gelen ahlaksız davranışlar insana tanınan sınırsız ve sorumsuz özgürlüğün sonucudur.²⁶⁷ Bu nedenle insanın fitratı Yaratıcıya karşı ve çevresinde ki insanlara karşı sorumlu olmayı öngörür. Kur'an bize her zaman gerçekleştirilmesi gereken gayeleri açıkça ortaya koyar. O gayelere erişmenin vasıtalarına ulaşmak da her çağın insanların sorumluluğundadır.²⁶⁸

Allah bazen insanların yaptıklarının bazı sonuçlarını bu dünyada görmelerini sağlar. İnsanların kendini tanrılaştırması önlemek için bazen onları acziyet ve çaresizlikleriyle yüzleştirir. Bu nedenle de insan, hem sosyal çevresiyle hem de doğal çevresiyle ilişkilerinde sorumlu davranmalıdır. Bilgisini ve egosunu mutlaklaştırmamalıdır.²⁶⁹ İnsanı ebedi mutluluğa ulaştıracak olan hidayete erişebilmek kişinin tutum ve davranışlarına bağlıdır. Sorumluluk üstlenmek ve üstlendiği sorumluluğun hesabını vermek, insanın fitratından kaynaklanan bir davranıştır. Sorumluluk, insanın üstlendiği görevlerde elinden gelenin en iyisini yapmaya ve gönüllü olarak hesap vermeye hazır olması demektir.

2.9. İnsanda Bulunan Sonsuzluk ve Ebedilik Duygusu

Aile, millet, insanlık ve sonsuzluk insan benliğinin temelini oluşturan ruhî unsurlardır. İnsanlık tarihi ile ilgili, değişik alanlarda yapılan incelemeler, insanda bir ebedilik ve sonsuzluk duygusunun var olduğunu göstermiştir.

Ölüm korkusu insanın temel korkularından birisidir ve bütün korkuların kaynağı niteliğindedir. İnsan bazen ölüm tehlikesiyle karşı karşıya gelir veya sevdiği insan aniden ölebilir. Ölüm duygusunun verdiği sıkıntıyı ahiret inancı giderebilir. İnsan yok olma duygusu ve sevdiği insanı bir daha görememe endişesi insanın içinde cevher

²⁶⁶ Belkıs Birden Vol, "Türkiye biyoetik dergisi Çevre Etiğinde Bireyin Ahlaki Sorumluluğuna Kısa Bir Bakış" 3/1 (2016): 3.

²⁶⁷ Gündoğar, "Deizm Aklın Tanrı laştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", 38.

²⁶⁸ Garaudy, *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*, 89.

²⁶⁹ Ardoğan, "Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm", 164.

olarak var olan bu sonsuzluk çağrısını harekete geçirir. Nitekim Fransız Bilimler Akademisyeni Üyesi Javques Cousteau'nun Müslüman olmasında oğlunun acısına ve kaybına dayanamama hali etkili olmuştur. Ölümle insanın tamamen yok olmayacağına, tekrar dirilerek öteki âlemde edebi yaşantısına devam edeceği inancı hidayet oluşturma için çağrı niteliğindedir. Ölüm karşısında sonunu hatırlayan kimse hayatını hidayetle noktalayabilir.²⁷⁰

İnsanın iradesi Mutlak iradeye iştiraktır ve daima Mutlak'a, sonsuzluğa yönelir. İnsan sürekli mevcut durumu muhafaza etmek isterken diğer taraftan durumun daha iyiye doğru gitmesini arzu etmektedir.²⁷¹ İnsanın eseri olan her hareket mükemmeli daha mükemmeli elde etmek ister. Bu mükemmelliği sonsuzluk ve ebedilik duygusuyla elde edeceğini düşünür. Bu duygunun varlığına inanmak ahiret hayatının varlığına da inanmayı gerektirir.²⁷² İnsan bu duygunun verdiği inançla ölüm duygusunu kabullenir. "...Şüphesiz bu dünya hayatı geçici bir eğlencedir. Ama ahiret, gerçekten kalınacak bir yurttur." (el-Mümin 40/39) Dünya hayatının geçici olduğunu anlayan insan ebedi yaşama arzular. Bu âlemin ötesinde, sonsuz bir hayatı arzu eder. Sonsuzluk ümidi, ebedi yaşama arzusu, sonsuz bir hayatın var olduğuna delildir. Mısır firavunlarının büyük büyük piramit yapmaları insanların ölümsüzlük ilacını bulmaya çalışmaları ve insanda bulunan ölüm korkusu da ebedi yaşama bir arzusunun göstergesidir. İnsanın mal biriktirmeye çalışması da sonsuz hayatı arzuladığını gösterir.

İnsana verilen akıl ve irade insanı diğer canlılardan ayırarak kâinatın imtiyazlı ve üstün varlığı yapmış, insanı yok olan canlılarda ayırmıştır. İnsan yaptığı her şeyden sorumlu olduğu için sonsuz bir hayatın kendisini beklediğini bilir. Öldükten sonra toprak olan diğer canlıların aksine, kendisine verilen düşünme ve idrak etme vasıflarını kullanır ve amaçsız yaratılmadığını bilir. Sonsuz huzur dolu bir mekâna adım atabilmek için bu mekânın sahibinin istediği hayatı yaşamak için uğraşır. Kur'an'da da ifade edildiği gibi insan boş yere ve amaçsız yaratılmamıştır. O, yaratılış gayesini gerçekleştirmek, yeryüzünde halife olmak, ancak kulluk etmek için yaratılmıştır. Bu sebeple insan kulluk görevlerini yerine getirmekle yükümlüdür. Allah asıl yurdun ahiret olduğunu şu ayetle açıklıyor. "Fakat siz (ey insanlar) ahiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz" (el-A'lâ 87/16-17) Dünya

²⁷⁰ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 42.

²⁷¹ Cufta, "Stres ve Dini İnanç", 65.

²⁷² Köseadağ, "Nurettin Topçu'da İnsan ve Şahsiyet", 73.

hayatının insanın kısa süreli konakladığı mekân olduğunu anlayan insan, ebedi olarak kalacağı mekânı arzular. Ebedi mekânda güzel bir derece elde etmenin yollarını arar. Bu süreçte insanı hidayete götürür. “Allah’ın sana verdiğinden (O’nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu da iste; ama dünyadan da nasibini unutma...”(el-Kasas 28/77) Sonsuz ve ebedi hayatta mutlu olmak isteyen insanın bu mutluluğu ancak Allaha kulluk ederek elde edebilir. Çünkü Allah inancı ve kulluk bilinci olmayan insan hayatına istikamet verecek kuralların bilincinde olmadığı için başıboş amaçsız kalır. Bu başıboşluktan kurtulmak, kişisel ve sosyal meselelerini unutmak için metalciler, lezbiyenler, satanistler gibi isyancı gençliğin peşine takılmışlardır. Bu durum içlerinde ki huzursuzluğu gidermemiş aksine ruhi dengesizliği artırmıştır. İnsanın bu ruhi bunalımlarda kurtulması ancak ruhun ölmezliğini kabul ederek iç sükûnete kavuşmasıyla mümkündür.

İnsanın fitratında olan bütün arzu ve isteklerin, duyguların karşılığı bu dünya hayatında varken, ebedî yaşama arzusunun karşılığı da mutlaka olacaktır. Sonsuz ahiret yurdunda ki arzularına kavuşabilmenin yolu insanın fitratındaki temiz duyguları beslemesi şeytani duyguları ise yok etmesiyle mümkündür. Sonsuzluk ve ebedilik duygusu hidayete açılan kapıdır. Bu kapıyı açmanın yolu dünyanın dinlenme yeri olduğunu unutmamak çevresinde ki güzel örnekleri alarak insani değerlerini korumaktır. Ebedi yaşamı arzulayan insan ancak Allah’ın emir ve yasaklarını uygulayarak hidayete kavuşması sonucu bu arzusuna kavuşur.

3. FITRATI HİDAYETTEN UZAKLAŞTIRAN FAKTÖRLER

3.1. Cehalet ve Taassup

Bilgiyi öğrenebilmenin yolu, öğrenmeye çalışmak ve harekete geçmekle mümkündür. Doğru bilgiye ulaşabilmenin yolu aklı kullanmak ve tefekkür etmekle gerçekleşir. Cahil “bilmeyerek yapma, yerme, alay etme “ anlamlarına gelir. Cehalet insanın bir şeyi olduğundan başka şekilde bilmesi olduğundan farklı şekilde inanması, olduğundan farklı şekilde davranmasını sağlayan özelliktir.²⁷³ Allah insanları cehaletten kurtarmak için insanlara peygamber göndererek vahiy ile desteklemiştir. Peygamberi doğru yolu gösteren rehber ve delalet düşmesini engelleyen uyarıcı kılmıştır. Hidayetten uzaklaşmanın temel sebebi cehalettir. Kur’an cehaleti hidayetin oluşumuna

²⁷³ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahani, “chl”, *Mufredâtu elfâzi’l-Kur’ân* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 249.

engel olarak nitelemiştir. İnsanların yaradılış gayesinden sapmaları cehalete düşmelerine neden olmuştur. Kur'an, Allah'ın emirlerine karşı gelerek cehalete düşen insanların ancak tövbe ederek cahillikten kurtulabileceğini vurgulamıştır. Kur'an da işaret edilen insanın cehalete düşme sebeplerinden bazıları; isyan etmek, (el-Bakara 2/274) hidayetden uzaklaşmak, (el-Bakara 2/16) dini konuları bilgisizce tartışmak, (el-Hac 22/8) dindarlara karşı tavır takınmak, (el-Furkan 25/63) hevaya tâbi olmak, (Yusuf 12/33) olarak belirtilmiştir. Bu tür anlayış ve tutumlara sahip olan kimseler, cehalet içerisinde değerlendirilmekte ve hidayet olgusundan da uzak kalmaktadırlar.²⁷⁴

Cehaletin hidayetin oluşumuna engel olan hususlarından biri de insanın ilim öğrenmeye karşı ihmalkâr davranmasıdır. Cehaletten kurtulmanın yolu ilmi talep etmekle mümkündür. İlim dünya ve ahiret menfaatlerini elde etmenin vesilesi, Allah'la yakınlık kurmanın vasıtasıdır.²⁷⁵ Kur'an ilim öğrenmeye teşvik etmiş "Bilmiyorsanız ilim ehline sorun" diyerek insanları ilmi araştırmaya yöneltmiştir. Allah'ın ilk emri "oku" olması da bunun göstergesidir. Kur'an birçok ayette insanları akletmeye ve düşünmeye sevk etmiştir. "Andolsun ki, biz, aklını kullanacak bir kavim için oradan apaçık bir ibret nişanesi bırakmışızdır." (Ankebut 29/35) "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar." (ez-Zümer 39/9) "Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır." (Yusuf 12/76) "Rabbim! İlmimi arttır" de. (Taha 20/114) Daha birçok ayet insanları akletmeye ve tefekkür etmeye teşvik etmiştir. Peygamberler insanlığı cahillikten kurtararak hidayete ulaşabilme yolunda insanlara rehber olmuşlardır. Peygamberi metod insana sürekli hayatını yenileme yolunu göstermektedir. Diğer taraftan hür düşünmeyi, çalışmayı ve devamlı ilerlemeyi telkin etmektedir.²⁷⁶

Cehaletin hidayete engel olan sebeplerinden biri de inat ve böbürlenmedir. Bir bilgiyi sadece bilmek ve hakikatinden emin olmak insanı hidayete ulaştırmaz. Hidayete ulaşabilmek için hakikatinden emin olunan bilgiyi tasdik ederek iman etmek gerekir. Tasdik insanın gerçek olduğunu bildiği bilgiye kalben bağlanmasıdır. Bilgi insanı imana

²⁷⁴ Ramazan Biçer, "Matürîdî'ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafılar ve Tezahürleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004): 49.

²⁷⁵ Ebu'l Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l Cevzî, *Minhâcü'l-Kâsîdîn ve Müfîdû's-Sâdikîn*, trc. Fatih Mehmet Albayrak (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2014), 1: 33.

²⁷⁶ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed* (İstanbul: Esra Yayınları, 1994), 32.

götüren sebeptir.²⁷⁷ Kur'an ayetleri bu konuda şöyle demektedirler. "Onlar(ayetleri)inatları ve kendilerini beğenmişlikleri yüzünden inkâr ettiler. Oysa kalben onların doğru olduğundan yana şüpheleri yoktu." (en-Neml 14) Hidayete ulaşamamalarının sebebi küfürde inat etmeleridir. Eğer inat etmeselerdi iman ederlerdi.²⁷⁸"Gerçek şu ki, Biz onlara melekler indirseydik, onlarla ölümler konuşsaydı ve her şeyi karşlarına toplasaydık, (Allah'ın dilediği dışında) yine onlar inanmayacaklardı. Ancak onların çoğu cahillik ediyorlar." (Enam 6/111) Bu tür cehalet sahibi insanlar hakikati apaçık görseler dahi gerçeği inkâr ederler. İnanmak menfaatlerine ters olduğu için olağan üstü şeyler isteyerek alay ederler. Mucize istemelerinde ki amaç hidayete ulaşmak değil inanmamalarına gerekçe sunmak için işi zora koşturmak. Onlar inat ettikleri için kalpleri katılaşmıştır. "Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler." (ez-Zümer 39/22) Gerçeği görmemek hususunda ısrarcı davrananları Kur'an şu şekilde niteliyor. "İnkâr edenleri imana çağırın (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar." (el-Bakara 2/171) Gerçek körlük göz körlüğü değildir. Gerçek körlük kalp körlüğüdür. Kalbi kör olan ne ibret alır, ne düşünür.²⁷⁹ Bu insanlar beyinlerini inanmamaya kodlamışlar bu nedenle hidayet çağrılarını duymazlar. Hakikate kendini kapattıkları için kendilerini inanca götürecek içlerinde ki ve dışlarında ki her türlü belgeleri ısrarla reddeder, ellerine geçen inanma imkân ve fırsatlarını göz ardı eder çünkü doğru yolu bulmak gibi bir niyetleri yoktur. Onlara laf anlatmak, ikna etmek, tatmin etmek adeta imkânsız gibidir. Zira inkâr etmek, reddetmek; hırçınlık, huysuzluk, tatminsizlik sanki onların tabiatı olmuştur.²⁸⁰ Çevrelerinde gördükleri hidayet vesilelerini sıradan ve önemsiz olarak algıladıkları için hikmetini kavrayamazlar.

Cehalet her zaman bilgisizlikten kaynaklanmaz. Bazı insanlar hakikati bildikleri halde hakikatten yüz çevirdikleri için hidayetten uzaklaşırlar. Hz Süleyman kıssasında olduğu gibi makam ve mülk insanları hidayete davet eden bir vasıta olarak kullanılacağı

²⁷⁷ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 166-167.

²⁷⁸ Mâturîdî, *Kitabut-tevhid Tercümesi*, 162.

²⁷⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Sahvetü't Tefasir*, trc. Sadretti Gümüş - Nedim Yılmaz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 4: 144.

²⁸⁰ Mehmet Bulut, "Hidayet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu", *İSAM*, 9 (1995): 240.

gibi amacına uygun kullanılmadığında Karun gibi hidayetden uzaklaşmaya sebep olabilir. Karun mülkün kendisine verilen ilim sebebiyle olduğunu söyleyerek dünya malına tamah etmişti. Karun'un zenginliğini gören bir kısım cahil insanlar onun gibi olmak isterken, kendilerine ilim verilenler ise "Allah'ın mükafatı daha üstündür" cevabını vermişlerdir. Burada iman mantığı ve küfür mantığı devreye giriyor. Kur'an bunu şöyle açıklıyor. "Şüphesiz bize kavuşacağını ummayan ve dünya hayatına razı olup onunla yetinerek tatmin olan kimseler ile ayetlerimizden gafil olanlar var ya; işte onların kazanmakta oldukları günahlar yüzünden, varacakları yer ateştir." (Yûnus, 10/7-8) Bu tür cehalete düşmenin sebebi insanın dünyevi zevklere kapılıp dünya hayatını ahiret hayatına tercih etmeleridir. Geçici olan dünya zevkleri hidayetlerine engel olmuştur. Oysa dünya hayatı geçici ahiret hayatı ebedidir. Dünya menfaati ahirete kıyasla okyanusta bir damla gibidir.

Cehaletin hidayete engel sebeplerden biri de taklit etmektir. Hakikate ulaştıracak delilleri incelemekten ve akıl yürütmekten yüz çeviren cehalet sahibi insan, araştırmaktan ve idrak etmekten kaçınarak inancını taklit boyutunda yaşar. Taklit bir kimsenin bir başka kimseye ait söz, fiil ve düşünce biçimini olduğu gibi doğru kabul ederek ona tabi olması, tabi olduğu kişinin söz, fiil ve düşünce yapısını benimsemesidir. Taklit, eylemi gerçekleştirme çabasından kaçınmak amacıyla, nazar ve tefekküre dayalı araştırma yoksunluğunu neticesidir. İnsan delilleri incelemeyi ve akıl yürütmeyi bırakıp, taklit ettiği insanlara güvenerek cehalete zemin oluşturmuştur. Bununla beraber görüşlerinin isabetliliğine ve kendini gerçeğe ulaştıracağına ümit bağlayarak tembelliği meşrulaştırmış bu da onun hidayetden uzaklaşmasına sebep olmuştur.²⁸¹ Taklit eden insan menfaatlerine uyduğu için yenileşmeye karşıdır. İnsanın körü körüne hareket etmesi ilmi araştırmaların yolunu tıkamıştır. Kuran taklidin hidayetden uzaklaştıracağını şu ayetle vurguluyor. "Yüzlerinin ateşte bir yandan bir yana döndürüleceği gün, 'Keşke Allah'a ve Rasule itaat edeydik' diyecekler. Yine şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar. Ey Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lanete uğrat." (Ahzâb, 33/66-68) Bu ayetin belirttiği gibi insanların cehalete düşme nedeni kendi önderlerini taklit etmeleridir. Maturidi taklitten kaçınmayı ve nazar ve istidlâl sonucunda, tahkiki imana ulaşmayı ana hedef olarak tayin etmiş ve bunu da kelâm ilminin temel prensibi olarak benimsemiştir.

²⁸¹ Recep Kılıç, "Cehalet ve Tembellik İle Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine", *Dini Araştırmalar* 4/11 (2001): 14.

Kur'an taklidin bilinçsizce yapılan bir eylem olduğunu vurgulayarak taklide düşenlerin doğru yolu bulamayan insanlar olduğunu belirtiyor.²⁸² Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun!” denildiğinde, “Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!” derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?” (el-Bakara2/170) Söz konusu kimselerin bu tutumları hidayetten uzaklaşarak helak olmalarına neden olmuştur.

Bilgiyi dini yalanlamak için öğrenen cahillerin, cehaletlerinin farkında olmamaları hidayete erişmelerine engeldir. Allah bu insanların durumuyla ilgili şöyle buyuruyor; “Ki onlar, 'bilgisizliğin kuşatması' içinde habersizdirler.” (ez- Zariyat 51/11) Günümüzde İslam’ı yalanlamak için çalışan müsteşrikler yeteri kadar kitabi bilgiye vakıf oldukları halde hidayete ulaşamamışlardır. Hidayetlerine engel olan sebep ise cehaletlerinin gözlerini perdelemesidir. Hakkın karşısında batılın savunulması için gerçeklerin açıklanması gayesini taşır. Kitabi bilgi muhatabını susturmak yerine muhatabının zihnini çalıştırarak hakikate ulaştırmayı hedefler. Hakikate ulaşabilmek için aramak gerekir. Zihinsel çaba sarf edilerek ulaşılan hakikatin bilgisi, kalbe aktarılarak imana dönüşür. Kur’an insanın zihninde oluşabilecek şüpheleri tartışmaya açarak insanı delillerle ikna eder. İnanmayanlara meydan okur. Kitabi bilgi, Allah’ın bilgisidir ve objektif bilgidir. Aslında bütün bilgilerin kaynağı Allah’a dayanır.

Hidayete engel olan hususlardan birisi de taassuptur. Çünkü taassup sahibi insan araştırmadan sorgulamadan peşin hüküm vererek kendi inancının doğru olduğunu kabul eder. Kendisi gibi düşünmeyen herkesin yanlış bilgiye sahip olduklarını düşünür. İncinı irdelemediği için doğru bildiği yanlışları düzeltmez. Çünkü o inanç argümanlarına bilinçli bir şekilde yaklaşmamıştır. Zira taassup sonucu kabul edilen fikirlerde, her hangi bir aklî eylem olmadığı için, aksi istikametteki kavrayış, onun için bir şey ifade etmez. Oysaki kabuller, akli bir zorunluluk sonucu oluşmalıdır.²⁸³ Taassup sahibi olan insan görüşünün isabetliliğine ve doğruluğuna o kadar inanmışlardır ki kendilerini gerçeğe ulaştıracak olan hakikatlere karşı kulaklarını kapatırlar. Hidayete yönelmek, kulak vermek suretiyle gerçekleşir. Oysa ki hakikatten yüz çevirenler, bu tür eyleme yönelmekten uzaktırlar. Çünkü bu tavrı sergileyen insanlar taassubun ve taklidin

²⁸² Biçer, “Matürîdî’ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafı ve Tezahürleri”, 45.

²⁸³ Biçer, “Matürîdî’ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafı ve Tezahürleri”, 47.

esiri olmuşlardır.²⁸⁴ Bu insanlar dünyasını sadece kendi kalıbında yaşar öğrenmeye ve araştırmaya meyletmez ise cehalet çukuruna saplanır. Evreni kendi çizdiği sınırlardan ibaret görürler. Yaratıcıyı inkâr eder veya taassup sahibi olarak birden fazla varlığa ilahlık vasfı verir. Kur'an-ı Kerim körü körüne inanmak yerine araştırarak, inceleyerek öğretmeyi amaçlar. Allah insanın taassubu bırakarak öğrenmek için çaba göstermesini ister. İlmi taklitten ibaret olanın ilmi kendisine bir yarar sağlamaz. Cehaletleri idrak edememeleri sebebiyledir.

Cehaletin diğer bir nedeni de kendi içine kapanma, köşesine çekilme ve kendi kendime yeterim düşüncesiyle öğrenme çabası içine girmemektir. Beyniyle aklı arasına perde çeken insan araştırmaya, öğrenmeye kendini kapatmıştır. Hakikati bir şekilde öğrense bile bu aklından beynine geçmez. Kur'an inanılacak esasları delillendirerek, araştırmayı, inançları sağlam temellere oturtmayı, başkasının peşinden gitmemeyi, cehaletten kurtulmayı emreder. İnsanın yanlış inançlara sahip insanların safsatalarını, dinle özdeşleştirmeleri hidayet oluşturmada olumsuz etkilemiştir. Dinde esas nazar ve istidlaldir.²⁸⁵ Bilimsel düşüncenin yükselişi ve çöküşü dini düşüncenin hareketine bağlıdır. İslam dünyasının ilerlemesi Kur'an'ın evrenselliği ilkesi doğrultusunda ilmi gerçekleri araştırmakla mümkündür. İslam da âlimlere itaat ve saygı Allah'ın emridir. Böyle olunca âlimin değeri, ilim zihniyetine ve hassasiyetine bağlılıklarıyla ölçülür. İlme ve ilmi verilere itaat, Allah tarafından yaratılmış gerçekler olması bakımından önemlidir. İlmi araştıranın görevi bu ilmi gerçekleri iyi keşfedip, elde ettiği delilleri işleyip özünü değiştirmeden yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel şartları içerisinde insanlara sunabilmektir.²⁸⁶ Kur'an'ın en önemli özelliği insanın tabiat ve diğer insanlarla ilişkisini Allah'la olan ilişkisinden ayırmamasıdır. Vahyedilmiş niteliği ve ebedi değeri durgun ve tutucu olmasını değil yaratıcı canlılığını zorunlu kılar.²⁸⁷ İslam ilahi metinlerin sınırları doğrultusunda içtihat kapısını açmış ve düşünce tembelliğine karşı çıkmıştır. Mezhep imamları fıkhi düşüncelerini değişmez doğrular olarak görmemiş aksine görüşlerini delillerle ifade etmeye çalışmışlardır. Taklitçilikten kurtularak hidayete engel sorunların çözümünü bulmalı Kur'an'ın ebedi ilkelerini araştırarak gün

²⁸⁴ Biçer, "Matüridi'ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafı ve Tezahürleri", 47.

²⁸⁵ Tevfik Yücedoğru, *Din, İman ve İslam'a Dair* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 167.

²⁸⁶ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", 54.

²⁸⁷ Garaudy, *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*, 89.

yüzüne çıkarmalıyız. İnsanın hidayete erişmesi ancak cehalet ve taassup zincirlerinden kurtulmasıyla mümkündür.

3.1. Kibir

Sözlükte “büyüklük”²⁸⁸ ağır, zorbalık, küçük görme,²⁸⁹ büyüklenme, kul adaletsizliği²⁹⁰ manalarına gelen kibir, tevazunun karşıtı olarak kullanılmıştır. Kibir insanın kendini başkasından üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması büyüklenme ve böbürlenme şeklindeki davranışların dışa yansımasıdır. Kur’an-ı Kerim’de kibir kelimesi terim anlamıyla bir ayette geçmektedir (el-Mü’min 40/56); aynı anlamda sekiz yerde değişik isim ve fiil kalıplarında tekebbür (el-A’râf 7/13, 146; en-Nahl 16/29; el-Mü’min 40/27), kırk dokuz yerde de istikbâr kavramları yer almıştır.²⁹¹

Kibir ile aynı kökten gelen tekebbür ve istikbâr kibre yakın anlamlara gelmekle birlikte kibiri büyüklük duygusu, tekebbürü ise bu duygunun eyleme dönüşmesi şeklinde yorumlamak mümkündür.²⁹² Tekebbürün en büyüğü ise Allah’a karşı büyüklenmedir. İstikbarın iki şekilde gerçekleşir. İyi ve kötü olanı vardır. İnsanoğlu yaratıcılığı, güzelliği ve yeniliği sever bu onun fitratındadır. İnsan kullandığı eşyada, giydiği kıyafette, yaşadığı ortamda güzellik ve estetik arar. Bunda bir sakınca yoktur. Gerektiği yerde gerektiği şekilde ve gerektiği zamanda olursa iyidir. Kişinin kendini olduğundan farklı göstermesi, elde ettiği konumun veya malın gerçek sahibinin kendi olduğunu düşünmesi kötü olandır. İyi olan Allah’ın insana verdiği değeri kazanmasına vesile olur. Kötü olanda insanın Allah katında değersizleştirilerek hayvanlardan bile alt seviyeye düşmesine neden olur. Kibir Allah’a karşı büyüklenme şeklinde olursa insanın hidayetten uzaklaşmasına neden olur.

²⁸⁸ Firûzâbâdi, “kbr”, 601.

²⁸⁹ Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn İbn Manzur, “kbr”, *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005), 4: 3377.

²⁹⁰ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi, “kbr”, *Mucemu Tehzîbü'l-luğa* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2001), 4: 3902.

²⁹¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahanî, “Kbr”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, trc. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 886.

²⁹² Mustafa Çağrı, “Kibr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25: 562.

Kur'an'a göre kibir; insanın dünyevileşmesi, aynı zamanda ruhuna ve yaratıcısına karşı yabancılaşmasıdır.²⁹³ Kibir insanın hidayete ermesine engeldir. Kalbin hidayete engel olan eylemlerinin arkasında genellikle kibir ve ön yargı olduğu, ayetler bağlamında rahatlıkla gözlemlenmektedir. Tarih boyunca birçok toplum kibirlerinden dolayı hidayetten uzaklaşmış ve kibirleri helak olmalarına sebep olmuştur. Onlar kendilerini hidayete ulaştırmak için gönderilen peygamberleri dinlemeyerek hakikatten yüz çevirmişlerdir. “Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her davet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler.” (Nuh 71/7) Tekebbür sadece Allah'a yakışır. Çünkü O kemal sahibidir. Kur'an da bu konuda şöyle buyuruyor. “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır.” (Haşr 59/23) İnanma yeteneği her insanda vardır, ancak insani değerlerden habersiz olma (gaflet), gerçeğe karşı direnme (kibir ve gurur) gibi dengesizlikler insanın inanma duygusunu köreltir ve manevi duyguları bastırır. Bu da hidayetin oluşumuna engel olur. Allah bu konuyla ilgili şöyle buyuruyor. “Allah'ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah'a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” (el-Mümin 40/56) Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelme, peygamberin sözlerini dinlememe, kibir ve inadın son noktasıdır. Kibirlerinde ısrar edenlerin kalbi katılaşıp ve ona hidayetin kapıları kapanır. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor. “Kendilerine gelmiş hiçbir delil olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında mücadele edenler gerek Allah yanında, gerekse iman edenler yanında büyük bir nefretle karşılanır. Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler.” (Mümin 40/35) Çünkü bunlar hakikate gözünü kulağını kapatmışlardır. Hakikati kabule yanaşmazlar. Kibirlenmek yaradılış gayesinin aksi istikametinde ilerlemektir.

Kibrin en üst seviyesi Allah'a karşı büyüklenmektir. Allah'a kulluk etmekten imtina etmek, Allah'a boyun eğmekten kaçınmak hidayete engeldir. Bakara suresinde bahsedilen Hz Âdem (a.s)'ın kıssası bunun en önemli örneğidir. Allah Teâlâ'nın şeytanın

²⁹³ Seyyid Sancar, “Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde 'Empati' Kavramı” 3/6 (2015): 53.

secde etmeyerek kibirlenmesinin nedenini şu sözleriyle bize açıklıyor. "Allah, "Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu? Büyüklük mü tasladın, yoksa üstünlerden mi oldun?" dedi.(Sâd, 38/75) Tarih boyunca insanın hidayete erişmesini engelleyen en önemli etken makam mevkiinin verdiği kibirdir. Firavunun hidayeti kabul etmemesinin nedeni kibridir. Kur'an bunu açık bir şekilde bize aktarıyor. "Sonra da Musa'yı ve Harun'u, firavun ve topluluğuna mucizelerimizle gönderdik, fakat onlar, kibirlendiler ve suçlu bir kavim oldular" (Yûnus 10/75). Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde inkâr eden zengin ve ileri gelen insanlar kibir neticesinde inkâr etmişlerdir. Bu durum da Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: "En sonunda da sırt çevirdi. Büyüklük tasladı ve şöyle dedi: "Bu eskilerden kalan bir sihirden başka bir şey değildir" (el-Müddesir, 74/23-24) Peygamberimize birçok yardımı dokunan Ebu Talip başkalarının kınamasından çekinerek hidayete erişememiştir. Zenginlik, şöret ve makam sahibi olmak, kibirli insanların kibirini artırır. Müstekbirler yeryüzünde kargaşa çıkararak bozgunculuk yaparlar. İnsanların zaaflarını kullanarak fitne tohumlarını ekerler. İnsanların kibir hastalığından kurtulması için kendi yüzleşmeleri zayıflıklarını ve eksikliklerini görerek kendini kimliğinin farkına varmalıdır.

İslâm bir ahlâkî kusur olan kibri yasaklamıştır. Allah Teâlâ bu çeşit insanlar için şöyle buyurmaktadır: "İşte ahiret yurdu; Biz onu yeryüzünde büyüklenmeyi ve bozgunculuk çıkarmayı istemeyenlere (armağan) kılarız. (Güzel) sonuç muttakilerindir" (el-Kasas, 28/83) Kibir Allah'ın rahmetinden kovulma sebebidir. Kibir hidayete engel olan hususlardan insana en çok zararı dokunan husustur. İnsan kendisini dünyanın merkezinde görür ve hiçbir şeye muhtaç olmadığını düşünürse kibirli olur. Allah insanları çevresindeki insanlara karşı da kibirli davranmaması gerektiği konusunda Kur'an da şöyle uyarmıştır. "Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme(uzaklaşma) ve yeryüzünde (yüzünü ekşiterek, buruşturarak)böbürlenerek yürüme! Zira Allah, kendini beğenmiş, övünüp duran kimseleri asla sevmez. Lokman aleyhisselam "Yürüyüşünde ölçülü ve dengeli ol, sesini alçalt!" (Lokman 31/18-19) Hidayete engel olan bir husus olan kibri engellemenin yolu, Allah'a kulluk ederek kibir zincirini kırmaktır. İbadetler fitratın saf ve temiz insanını eğitmek içindir. İnsana olması gereken konumu vermek içindir. İnsanın fitri özellikleri ile kendisine emredilen ibadetler, insanın ruhsal gelişimiyle doğru orantılıdır. İnsan zekât ibadetinden sorumlu tutularak her şeyin sahibinin Allah olduğunu dolayısıyla kibirlenmek için bir nedeninin olmaması gerektiğini bilir. İnsanda bulunan makam mevki sevgisi hacda yok olur çünkü herkes

aynı kıyafeti giymiş ortak noktada birleşilmiştir. Namazda bütün başlar, secde de buluşur. Nasıl ki İnsandaki organları farklı yaratmakla, insan vücudunda yardımlaşmayı, birliği, düzeni sağlamıştır. Farklı özellikte yarattığı insanları da ortak noktada birleştirmeyi amaçlamıştır. İslam bütün insanları din kardeşliği etrafında toplamıştır. Üstünlüğü takva sahibi olanlara has kılınmıştır. İslam’da bir insan peygamber çocuğu olsa dahi eğer iman etmemişse hiçbir değeri yoktur. Nuh peygamberin oğlu bunun en güzel örneğidir. Kibir sahibi olan insan bütün insanları kendi merkezinde tutarak boyunduruğu altına almak ister. Kibirli insanın bu tavrı kibir sahibi insanın hidayetine engel olur. Kibir Allah’a kul olmanın yolunu kapatırken kula kul olmanın yolunu da açar

Bireyin sadece kendini düşünen duygusal sorunların üstesinden gelerek, paylaşma, yardımlaşma, merhamet, kendini başkasının yerine koyma, olayları başkasının gözüyle değerlendirme, hissetme ve anlamlandırma gibi değerleri kazanması ve empati duygusunu geliştirmesi için içsel ve fizikötesi bir deneyimin varlığına ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı da ancak tevhid inancı, Allah’a olan bağlılık giderebilir. Zira Allah’a olan bağlılık, insandaki duygu inkârının önüne geçerek kibir, narsisizm, içsel uyumsuzluk ve dengesizlik vb. empatik iletişim engellerini ortadan kaldıracaktır.²⁹⁴ İnsan hak ettiği makamda olmalıdır. İnsana dünyada elde ettiği maldan veya oturduğu makamdan dolayı gerektiğinden fazla değer vermek insanın fitratını bozar ve hidayetine engel olur. Kulluk etmek için yaratılmış olan insan kendine kul olunsun ister. Aciz olduğunu unutarak kendini kemal sahibi olarak görür. Hayvanlardan bile alt seviyeye düşerek malının ve makamının kölesi olur. Elinde ki mal ve makam kaybolunca uçurumdan yuvarlanmış gibi olur. Çünkü makam ve servet sadece yaşadığı anı güzel gösterir. Gayesi sadece yaşadığı anı yaşamak olan insan ebedi mutluluğu kazanamaz. Çünkü insanın ebedi mutluluğu kazanmasının yolu yaradılış gayesini unutmaması, hayatını bu gaye doğrultusunda yaşaması ve fitratının sesini dinleyerek özüne dönmesiyle mümkündür. İnsan ancak güçlü ve kudretli olan yaratıcının karşısında eğilerek şeref sahibi olabilir. Allah’a kulluk ederek meleklerden bile üst seviyeye çıkabilir.

3.2. Heva ve Nefis

²⁹⁴ Sancak, “Kur’an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde ‘Empati’ Kavramı”, 2015, 54.

Sözlükte “istek, heves, meyil sevme, düşme, nefesine güzel gösterme²⁹⁵” gibi anlamlara gelen hevâ kelimesi terim olarak nefsin kötü arzularına yenik düşmesi, hava, ²⁹⁶yukarı fırlamak²⁹⁷ dur durak bilmez sonsuz arzular yumağı,²⁹⁸ sapıklık ve şaşkınlığın dibine kadar gitmek,²⁹⁹ nefsin seri bir davet ve müsaade olmaksızın kendisine lezzet veren şehvetlere meyli³⁰⁰manasında kullanılmıştır. Kur’an’da bomboş (İbrahim 14/43) boşluk(el-Kasas 28/10) arzu(Sâd 38/26) havadan yere atmak(el-Necm 53/23) manalarında kullanılmıştır. Kur’an’da dokuz yerde “arzularına uymak” manasında üç yerde “boşluk” manasında bir yerde ”yere bırakmak” manasında kullanılmıştır.

İnsanın hidayetine engel olan hususlardan biri de hevasının ve nefsinin esiri olmasıdır. Hevâ bir anlamda yerilen nefsin güdümünde olan ve birlikte kişiyi hidâyetten alıkoyma yolunda güç birliği etmiş iki dâhili engeldir. Nitekim nefis insan aklının boyunduruğu altına girmekte gerçekten önemli dirence sahiptir. Öte yandan nefis ne kadar olgunlaşırsa olgunlaşsın, yine de insanı kötülüğe itmekte ve yaşam boyu kişinin alt etmekte emin olamayacağı yegane varlık olarak görülmektedir. İnsanın gelişi güzel davranmasını salık veren hevâ, kötülüğe prim veren bu konumuyla birçok İlâhî buyrukla çelişmektedir.³⁰¹ Hayatın gayesini seküler düzeye indirerek hayatı dünyevi arzulardan ibaret kılan insanın, ahlaktan kutsalı arındırması, manevi değerlerin yok olmasına neden olmuştur. Kötülüğün yayılmasına sebep olan kontrolsüz, ölçsüz eylemlerin esiri olan nefis hidayetten uzaklaşır. Kur’an bu konuda şöyle buyuruyor; “Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?”(el-Casiye 45/23) İnsan yaptıklarının sonucunu hemen görmek ister. Hidayetin sonucunu uzak gören insan hidayetin menfaatini hemen görmediği için hevasının ve nefsinin isteklerine boyun eğer. Ancak bu durum hidayetten uzaklaşmasına sebep olur. Hevanın ve nefsin

²⁹⁵ el-Fîrûzâbâdî, “hvy”, t.y., 1735.

²⁹⁶ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi, “hvy”, *Mucemu Tehzîbü’l-luğa* (Beyrut, 2001), 4: 3814.

²⁹⁷ İbn Manzur Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, “hevâ”, *Lisânü’l Arab* (Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005), 4189.

²⁹⁸ Herevi, “hvy”, 4: 3814.

²⁹⁹ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahanî, “hvy”, *Mufredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, trc. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 1126.

³⁰⁰ Cürcanî, “bsr”, 199.

³⁰¹ Biçer, “Matürîdî’ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaaf lar ve Tezahürleri”, 49.

insanı esir almasını engellemenin yolu akli istidlal ve tefekkürle nefsi terbiye etmekle mümkündür.

İnsanın doğru ve sağlam bir inanca sahip olması için öncelikle ihtiraslarından kurtulması veya en azından onları dizginlemesi gerekir. İhtirasların dizginlemenin yolu ise, gelecekte hesaba çekileceğini ve yaptıklarının karşılığını göreceğini bilmesi; hepsinden de önemlisi sonsuz merhamet sahibi olan Allah'ın aynı zamanda gazap sahibi olduğuna da inanmasıdır.³⁰² “Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.” (el-Zilzal 99/7-8) Allah'ın gazabı inkâr ve zulümde haddi aşan nefsin ilah edinen kimseler içindir. Beşerin dünya lezzetlerine meyledici bir karakterde yaratılması sonucu, bu lezzetler ona çekici görünmektedir. İnsanın düşünmeden istediği gibi davranmasını öğütleyen heva insanın düşünerek hareket etmesini isteyen ilahi buyrukla çelişir. İnsanın hidayetten uzaklaşmasına neden olan nefis ve heva bedensel arzularını tatmin ettirmek için sınır tanımaz. İnsanın kötülük ve günahlara insanın meyletmesine neden olur. Nefis ve hevayı itaate zorlama, insan tabiatının hoşlanmadığı erdemlere yöneltmek, ancak İlâhî buyrukları kapsayan teklif sonucunda olur. Hidayet ve dalaletle ulaştırıcı sebepler yaratan Allah, akıllarını kullanan kulların, harcayacakları çaba ve insan tabiatının hoşlanmadığı, nefsin nefret ettiği hususlara gösterecekleri tahammül derecesine bağlı olarak, nail olacakları üstün mertebeler hedeflemiştir.³⁰³ Allah kıyamette kullarını nasıl hesaba çekecekse bu dünyada da onlara, kendi kendilerini hesaba çekebilecekleri ruh hali vermiştir.³⁰⁴ “Ey iyiden iyiye inanmış, şüpheden kurtulmuş nefis dön Rabbine!”(el-Fecr 27-28/89) İnsan için küçük mahkeme insanın vicdanıdır. “Andolsun kıyamet gününe, andolsun kendini kınayıp duran nefse”(Kıyamet 1-2/75) İnsanda birden fazla ben yoktur. Kişi yaptıklarının failidir. Kişi hakikate doğru yolculuk yaparken bazen sapmakta kendini kınayarak tekrar doğru yolu bulabilmektedir. “(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heva ve heveslerine uyma ve şöyle de: “Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize,

³⁰² Karadaş, “İnsana Tanınan Üç İlâhî İmkân Fıtrat-İşaret-Hidayet”, 82.

³⁰³ Biçer, “Matürîdî'ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaaf ve Tezahürleri”, 50.

³⁰⁴ Mutahharî, *Fıtrat*, 170.

sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O'nadır.” (eş-Şûrâ 42/15)

İnsanoğlunun nefsi en büyük şeytandır. İnsan bazen nefsinin arzularına kendini o kadar çok kaptırır ki nefsini ilah edinir. Allah'ı hatırlamaktan uzaklaşmış yaratıcıyı dikkate almayan hevâya tâbi olmuş ve hidâyetten uzak bir tutum içine girmiştir. Nefsi riya, kibir, aldanma, haset, kin, kıskançlık gibi nefsani hastalıklardan kurtarmak gerekir. Çünkü nefis bu kötü hasletlerle birlikte olursa insanın hidayetden yüz çevirmesine neden olur. İnsanların iyi ahlak sahibi olabilmesi ancak şeytani vasıfları insani vasıflara dönüştürmekle mümkündür. Haddi aşma durumunda inat ve ısrar söz konusu olmazsa, kişi gazap çizgisinden kurtulmuş olur. İnat ve ısrardan dönüş ancak tövbe etmekle yani günahını Allah'a itiraf edip af dilemekle olur. İnsan nefsinin esiri olmaktan tevbe ile kurtulur. Tövbe ederek fitratına temiz günahsız haline döner. Tövbe etmek sevdiğini Allah için sevmek, fitratını bozacak her türlü kötü davranıştan Allah için uzaklaşmaktır. Çünkü Allah için sevmek, karşılıksız sevmektir çıkar ilişkisine dayalı değildir. Çünkü Allah için seven kendi mükemmelliğini karşısındaki insanda bulur. Allah'ı sevmek insanın ruhunun ihtiyacı olduğu için bıktırmaz. Allah için sevmek beraberinde bütün canlıları sevmeyi gerektirir. Sevginin bulunmadığı yerde mutluluk eksik kalır. Mutluluğun ve iç huzur Allah'la sevgi ve dostluk kurmakla gerçekleşir. Mutluluğun kaynağını dünyevi zevk ve eğlencelerde aramak boşa kürek çalmak olur. Dünyevi menfaatleri elde eden elde ettiği anda mutlu olur ama bu kısa süreli mutluluk olur. Çünkü nefis hep daha fazlasını ister hiçbir zaman tatmin olmaz.

İnsan yaptığı işlerin sonucunu hemen elde etmek istediği için nefis ve hevâ, elbette hidayet sonucunu uzak görmekte ve mümkün olduğu kadar, o tarafa yönelmekten insanı alıkoymaya çalışmaktadır. “Eğer (bu konuda) sana cevap veremezlerse, bil ki onlar sadece kendi nefislerinin arzularına uymaktadırlar. Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır. Şüphesiz Allah, zalimler toplumunu doğruya iletmez.(el-Kasas 28/50)Allah insanların durdurak bilmeyen arzularına sınır koymadığı müddetçe nefsini durduramaz nefis hep daha fazlasını ister. Allah bu konuda bizi uyarıyor. “De ki: “Ey Kitap ehli! Hakkın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin. Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın.”(el-Maide 5/77) Allah insanı nefsin arzularına uymak konusunda uyarmakla kalmıyor nefsin arzularına

uymayı şirke nitelendiriyor.(el-Casiye 45/23)Bir insan kudret ve egemenlik sevdasına kapılırsa hep daha fazlasını ister. Yeryüzünün tamamına hükmetse bile tatmin olmaz başka gezegenlere sahip olmak ister.

Hidayet insanın zevk ve arzularına sınır koyduğu için insan hakikati görmemek için direnç gösterir. “Sen onların milletlerine tabi olmadıkça ne yahudiler, ne de hristiyanlar senden asla hoşnut ve razı olmayacaklar. De ki, gerçekten de Allah'ın hidayeti, hidayetin ta kendisidir. Şânım hakkı için, sana vahiyle gelen bu kadar bilgiden sonra, kalkıp da onların arzu ve heveslerine uyacak olursan, sana Allah'tan ne bir dost bulunur, ne de bir yardımcı.”(el-Bakara 2/120) İnsanın nefesine dizgin vurabilmesi ancak nefis terbiyesiyle ve olumlu yönde alışkanlıklar kazandırılmasıyla mümkündür. Kur'an'ın bu konuya değinen bir ayeti şöyledir: "Kendi istek ve tutkularını (hevd) ilah edinene gördün mü? Şimdi ona karşı sen mi vekil olacaksın.”(Furkan, 25/43) İnsanın en güzel biçimde yaratılmış olmasına rağmen nefsinin istekleri sebebiyle ne kadar aşağı hallere düşebildiği görülmektedir. Bu gibi insanlar için dini ya da ahlaki prensibin değeri bulunmamaktadır. İnsan Allah tarafından kendisine verilen kabiliyetleri yerli yerinde kullanmadığı zaman insana yakışmayan bir hayat sürmesi kaçınılmaz olmaktadır.³⁰⁵ İslâm ahlâkının dinamik yapısı, onun sadece bir kitle ahlâkı veya sadece bir seçkinler ahlâkı olmadığı, aksine maddî, zihnî ve psikolojik bakımlardan her seviyedeki insanın kaygılarını ve özlemlerini dikkate alan, bununla birlikte ona, içinde bulunduğu durumdan daha ideal olana doğru yönelme imkânı sağlayan kapsamlı ve uyumlu bir ahlâk olduğunu gösterir. İslâmî terminolojide hevâ adı verilen kötü arzu ve eğilimler ile şuursuz taklit de ahlâk ve fazilet yolunun engelleri olarak gösterilmiştir.³⁰⁶ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm kötü arzuların esiri olan insanı hevasının esiri olarak görür. (el-Casiye 45/23). Hidayet ve dalalete ulaştırıcı sebepler yaratan Allah, akıllarını kullanan kulların, harcayacakları çaba ve insan tabiatının hoşlanmadığı, nefsin nefret ettiği hususlara gösterecekleri tahammül derecesine bağlı olarak, nail olacakları üstün mertebeler hedeflemiştir. Bunun için de hidayete ulaşacak iki yol belirleyen yaratıcı, birincisini ve en üstününü duyular aracılığıyla oluşan müşâhede, ikincisi ise duyuları aşan nakil olarak tespit etmiştir. Bu veriler çerçevesinde hidayete ulaşmak amacıyla nefis ve hevânın etkisinden kurtulmak, eğitim, nefsi alışageldiği şeyden alıkoymaya özen gösterme ve yapmak istemediği şeye fitratın da benimseyebileceği güzel bir

³⁰⁵ Gündoğar, “Deizm Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, 37.

³⁰⁶ Mustafa Çağrı, “ahlak” *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1989, TDV Yayınları) 2:1-9.

yöntemle sürekli olarak yönlendirmek suretiyle gerçekleşebilir.³⁰⁷ İnsana düşen insanın arzularını kontrol altına alması yoldan sapmamak için Allah'ın ayetlerini rehber edinmesidir. Çünkü hevâ dünyada peşine takılanı her türlü felakete ahirette ise haviyeye sürükler. İnsanın arzularının girdabında boğulmaması için özüne dönmesi gerekir.

³⁰⁷ Biçer, “Matürîdî’ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaaf lar ve Tezahürleri”, 51.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE - HİDAYET İLİŞKİSİ

Çevre, bireyin kişiliğini ve davranışlarını etkileyen kalıtsal olmayan bütün faktörleri içine alan bir kavramdır. Çevre bireyin kabul edeceği uyarılar kanalıyla tepki yapan tüm dış etkenler topluluğuna verilen genel bir addır. Çevre, kültürel çevre, sosyal çevre, iş çevresi, siyasi çevre vb. birçok kullanım alanına sahiptir. İnsanın yaşadığı ortamın suyu, havası, doğal bitki örtüsü, yeraltı kaynakları ve bunun gibi birçok oluşum insanın yaşamını devam ettirmesinde etkilidir. İnsanın etrafındaki her türlü nesne, onun çevresini oluşturur. Çevrenin kendine özgü bir kültürü, toplanmış bilgileri, düşünme tarzları, duyguları, tutumları, amaçları ve idealleri vardır. Her kültürün kendine özgü ayırıcı değerleri, ahlak anlayışı ve davranış biçimleri vardır.³⁰⁸ Kişiliğin oluşmasında kalıtımın önemi olduğu kadar çevrenin de önemi büyüktür. Sosyal çevre kişiliğin gelişmesinde ve davranışların şekillenmesinde büyük öneme sahiptir. Sosyal çevre insanın dini, içtimai, fikri ve kültürel yapısını etkilediğinden hidayet oluşumu açısından önemlidir. Sosyal çevre, bireyin hareket ve davranışlarını kontrol eder ve yargılar. İnsan günlük hayatında bireysel ve sosyal olarak kendisi ve çevresiyle sürekli etkileşim içindedir. Yaratıldığı günden itibaren kendini ve çevresindekileri tanımak ve anlamak için yoğun çaba sarf etmiş ve sarf etmeye devam edecektir. Bu süreç içerisinde olumlu olumsuz duygu, düşünce ve davranış örnekleri gösterir. Bu davranış örnekleri kişinin hayatının şekillenmesinde önemli bir etkidir. Sağlıklı bir çevre yol gösterici davranış kurallarını sunarak bireyin manevi gelişimine katkı sağlar.³⁰⁹ Çevresel koşullar bireylerin davranışlarında ve kişiliklerinde görülür ya da görülmez birtakım değişimler ortaya çıkarır. Bu değişimlerin olumlu sonuçlar doğurması için İslami bir çevrenin oluşturulması hidayet oluşumu açısından çok önemlidir.

İnsanın çevresinde derin düşünceli, sorgulayan, muhakeme eden, araştıran, inceleyen, insanlar olursa insan hakikat arayışına girer. Fıtratındaki güzellikleri fark eder ve çevresine uyum sağlamaya çalışır. Çevresinde ki değerli insanların takdirini kazanmak için çaba sarf eder. Sağlıklı bir sosyal çevrede yetişen ahlaki değerleri

³⁰⁸ Hidayet Yurtsever, *Kişilik Özelliklerinin Stres Düzeyine Etkisi ve Başa Çıkma Yolları: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma* (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 16.

³⁰⁹ Karacoşkun, "Dini İncanın Oluşum ve Gelişimi", 62.

görmezden gelmesi imkânsızdır. İnsanın çevresinde, Allah'ı bırakıp da şeytanı dost ve arkadaş edinen kişiler bulunur ise insan doğru yolda sapar. Yanlış düşüncelerin, yalan sevdaların, boş kuruntuların esiri olur. İnsanın fitratı bozulur ve yaratılış amacından sapar. Faydalıyı bırakıp zararlıyı seçer. İradesini kullanamaz ve dalaletle sapar. Doğruyu budalalık, eğriliği hüner sayar. Yaratılıştaki özün aksine alışkanlıklar edinir, yaratılışın aksine işler yapar, ruhunun yaratılışındaki selamet ve saflığını bozar; doğru yolu, hak dini bırakır; yarattığı yaratan yerine koyar, Allah'ın birliği yolundan çıkıp batıl dinler ve düşünceler arkasında koşar. İnsan şaşırmasın! Şaşırınca, sapıtır. Sapıtınca, azgınlaşır. İnsanlıktan çıkar. Hayvanlardan daha da aşağı olur ve tehlikeli yaratık haline gelir.

İnsan irade sahibi bir varlıktır. Doğruyu yanlışı seçebilme özelliğine sahiptir. Bu sebeple yaptığı her davranışın sonucundan kendi sorumludur. Akl eden düşünen insan çevresindeki kötü örnekleri eleştirerek doğru yolu bulabilir. Hz İbrahim örneği burada dikkatimizi çeker. Hakikati arayarak bulmuş. Sapkınlıkta zirve yapmış kavminin karşısına dikilerek hakikati haykırmıştır.

Doğuştan getirilen bazı genetik eğilimlerin, bireyin belirgin kişilik özellikleri arasında yer alıp almaması, çevrenin bu eğilimleri destekleme ya da desteklememe yönündeki etkisine bağlıdır. Çevrenin etkisi toplumsal bir etkidir. Çünkü bireyin çevresinde anne, babası, diğer akrabaları ve toplum bulunmaktadır. Bu toplumsal etkinin oluşumu, toplumun inançları, değer yargıları ve gelenek-görenekleriyle yakından ilgilidir. Kalıtımsal olarak kişiliğimizde yer alan özellikler daha sonra sosyo-kültürel, aile, sosyal sınıf, coğrafi ve fiziki faktörler ve diğer etkenlerin devreye girmesiyle şekillenmektedir. İslâm düşüncesinde, insanın gelişim ve değişim sürecinde olumlu bir ortam içinde olduğu ve bunun da güvencesinin dinsel bilgiyle desteklendiği görülmektedir. Kur'an'ın sosyal, politik, etik, pedagojik boyutları insanın sürekli bir gelişim ve değişim çizgisinde olduğunu hem vurgulamakta, hem de bunu unutmuş benliklere sürekli hatırlatmaktadır.

1. SOSYAL ORTAMIN HİDAYET ÜZERİNDE ETKİLERİ

1.1.Aile Ortamının Hidayet Üzerindeki Etkisi

Düşünen her insanın beyinde sorular uçuşur. "Ben kimim? Nerden geldim? Niçin var oldum? Bu kâinat nasıl meydana geldi? Nereye gidiyorum? gibi Dünya görüşümüzün şekillenmesi, ne kadar soru sorduğumuz ve bu sorulara nasıl cevaplar bulduğumuzla doğru orantılıdır. İnsanoğlu yaratıldığından bu yana bu soruları

sormuştur. Ve bu sorulara farklı cevaplar bulmuşlardır. Farklı ırk ve karakterde yaratılan insanlar aynı ortamda yaşamak zorunda oldukları için sürekli etkileşim halindedirler. Allah bu konuda şöyle buyuruyor. “Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının belgelerindendir. Doğrusu bunlarda, bilenler için dersler vardır” (er-Rum 30/22) İnsanoğlunun yaratılış nedenini sorgulamasında ve sorgulaması neticesinde ki verdiği cevaplarda yaşadığı aile ortamı, mahallesi arkadaş çevresi de etkilidir.

Bir insanı tanımak için eseri konuşmaları bilimsel çalışmaları, etkinliklerini tetkit etmek gerekir. Ayrıca bu kişisel bilgilerin dışında hangi çevrede yetiştiğine, nasıl bir aile ortamında yetiştiğine bakmak gerekir. İnsanların kişiliklerinin oluşmasında birçok etken olduğu için insanların karakterleri birbirinden farklıdır. İbni Haldun ferdi farklılığın tüm unsurlarına dikkat çeker eğitimde çevre farklılığının önemi üzerinde durur.³¹⁰ İnsanların bilgi ve idrak seviyeleri de bu farklılıklardan etkilenmektedir. “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır. (el-Hucurat 49/13) Yaratılıştan sonra insanlar kültürel alışverişlerde bulunsunlar, birbirlerini tanısunlar, konuşsunlar, aralarındaki bağları geliştirsunler diye boylara ve kabilelere ayrılmışlardır. Yani tek tip bir toplum değil, içerisinde farklılıklar barındıran ve bu farklılıklar sayesinde tanışma, anlaşma zemini sağlayan bir çeşitlilik öngörülmüştür.³¹¹

İnsanın doğduğu, büyüüp yetiştiği, bakım ve korunmasının sağlandığı ilk çevre ailedir. Sağlıklı bir kişilik gelişimin temeli ailede atılır. Toplumun ahlaki değerlerini korumak aile kurumunun korunmasına bağlıdır. Aile, toplumun kültürel ve ahlaki değerlerini, gelenek ve göreneklerini nesilden nesile aktaran ve çocukları topluma hazırlayan en temel kurumdur.³¹² Ailenin yapısı, aile reisinin ailedeki konumu ve görevleri, çocuk eğitimi, aile bireylerinin birbirine karşı görev ve sorumlulukları, bireyin dinsel gelişimini, onun ruhsal, sosyal, zihinsel ve kişilik gelişimi yakından

³¹⁰ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 84.

³¹¹ Enver Arpa, “İslam’da Birlikte Yaşama Kültürü ve Günümüzde Müslüman Toplumlarda Zuhur Eden Şiddet”, *Eskiye*, 34 (2017): 47.

³¹² Mustafa Şengün, “Ahlak Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007): 203.

etkilemektedir. Dolayısıyla bireyde sağlıklı bir dinsel gelişim olması ancak sağlıklı bir kişilik ve ahlak gelişimi ile mümkün olabilir. Aile ortamı, ahlaki değerlerin öğrenildiği ve yaşandığı, nesilden nesile aktarıldığı bir okul gibidir. Kur'an bu konuda bize rehberli eder. Nur suresi toplumun en büyük proplemlerinden birisi olan aile proplemlerinin çözümüne yönelik ahlaki kurallara, büyük hikmetlere erdemli hayat esaslarına değinir. Eve girerken izin isteme, namusu koruma, iffetli davranış, namahreme bakmama, örtünme, güzel ahlaklı olma gibi kurallar ailenin şeref ve haysiyetini korumak toplumları ve milletleri yıkan ahlaki çöküntü ve ruhi bozuklukların yaşanmasını önlemek için konulmuştur.³¹³

Aile bireyleri yaşlılarıyla geçmişe bağlar, gençleri ve çocuklarıyla geleceğe hazırlar. Çocuğun etkili bir din atmosferinin oluşturduğu çevrede yaşama imkânı bulması hidayete ermesi için bir vesile olabilir. Bu açıdan aile önemli önemli bir eğitim yuvasıdır. Çocuk daha karnındayken dahi annenin ruh halinden etkilenir. Çocuk ailede gerek eğitim gerek tecrübeye dayalı telkinlerle yetişmişse dış tesirlerden etkilenip hidayetten uzaklaşsa bile bir gün yine fitratına dönecektir.

Gençlik ve yetişkinlik dönemindeki dini inanç, duygu, tutum ve davranışlarının temeli de büyük ölçüde çocukluk döneminde atılmaktadır. Bu sebeple verilecek iyi bir eğitimle çocukta din duygusunun sağlıklı bir gelişimi sağlanabileceği gibi, yanlış ya da baskıcı bir eğitim vermek suretiyle ondaki din duygusunun körelmesine hatta dinden uzaklaşmasına neden olunabilir.³¹⁴ Hidayetin oluşumuna sebep olacak alt yapıyı salih insan yetiştirmek gayesiyle kurmak gerekir. Çocukluğun ilk yılları yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi din konusunda da taklit ağırlıklıdır. Yani çocuk, anne-babası ve diğer yakın çevresinden öğrendiklerinin etkisi altındadır. Neyin iyi, neyin kötü olduğuna büyüklerinin kendisine karşı takındığı tavra göre hüküm verir. Reel anlamda değerlendirme yapacak ve hüküm verecek gücü yoktur. Fakat bu gücün kazanılma aşamasında karşılaşılan örnekler birey için büyük önem taşımaktadır.³¹⁵ Bu dönemde çocuğun dinsel gelişimi için dini kurumlar, dini kitaplar, kaliteli medya programlar seçilerek taklit için uygun modeller oluşturulabilir. İnsan, varlığının özünü ailesinden alır. Bu özü, ailesinden gelen değerlerle geliştirir, biçimlendirir, yapılandırır. Aile

³¹³ Şâbûnî, *Sahvetü't Tefasir*, 4: 203.

³¹⁴ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi" 111/5 (2004): 137.

³¹⁵ Halil Apaydın, "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2001): 320.

bağlarının güçlü olması insanın hidayetini oluşturmaya katkı sağlar. İslam aile bağının güçlendirilmesini önemsemiş ve akrabalık ilişkilerinin kuvvetlendirilmesini tavsiye etmiştir. Müslüman olduktan sonra Vaican Vincit adını alan Müslüman olmasına sebep olarak İslam da ki güçlü aile bağlarının varlığını göstermiştir.³¹⁶³¹⁷ İslam’a salih evlat yetiştirmenin ilk adımı eş seçimini doğru yapmakla başlar. Çünkü İslam’ın ilk tebliği ve telkini ailede başlar ailenin kurulması da evlilik müessesesiyle gerçekleşir.

Hem geleneksel hem de modern toplumlarda din gençlerin toplumla bütünleşmesine yardım eder. Gençlik dönemi bireyin dini emir ve yasaklardan sorumlu tutulmaya başladığı dönemdir. Belirli bir statü elde eden toplumsal rolleri olan gençler belirli inanç ve eylemleri gerçekleştirirken toplumda yaşana gelen inanç ve eylemleri sorgular.³¹⁸ Gençlerin eylemlerini düzenleyen ve denetleyen ve eylemin gerçekleşmesinde kesin bilgi kaynağı olarak kutsal otorite olan din, şüphelerin, kararsızlıkların, duygusal gerilimlerin stres ve korkuların giderilmesinde büyük rol oynar. Gençlik dönemlerinde dini arayışların içine giren sorgulayan, araştıran düşünen insan hakikatin bilgisine erişir. Gençlik döneminde dini otoriteyi hiçe sayarak sadece akli ve bilimselliği merkeze alan maddeci zihniyetin kurduğu çıkar ilişkisine dayalı akıntıya sürüklenen birey en büyük sosyalleşme aracı olan dinden soyutlandığı için ilgisiz, kararsız, güvensiz, anlamsız bir dünyanın içine düşer. Rasyonel ve dünyevileşmiş toplumsal hayattaki sekülerleşme dinin tahkik edilerek hayata dahil edilmesi ile mümkündür. Kur’an bu noktada insanı düşünmeye, akletmeye, araştırmaya teşvik ediyor. “De ki; Yeryüzünde gezip dolaşın da, Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın. İşte Allah bundan sonra (aynı şekilde) ahiret hayatını da yaratacaktır. Gerçekten Allah her şeye kadirdir.” (el-Ankebut 29/20) Allah insanı kâinat kitabını okumaya davet ediyor. Ailede verilen eğitim çok önemlidir. Ancak ailenin verdiği eğitim ne olursa olsun insanın düşünmesine araştırmasına engel olmamalıdır. İnsan olma vasfı ve her insana ayrı ayrı verilmiş irade bunu gösterir. Nitekim Kur’an Kerim insanın yaratıcısını kendinin keşfetmesini istiyor. “Yeryüzünde birbirine komşu kara parçaları, üzüm bağları, ekinler; bir kökten çıkan çok gövdeli ve tek gövdeli hurma ağaçları vardır ki hepsi aynı su ile sulanır. Ama biz ürünleri konusunda bir kısmını bir kısmına üstün kılıyoruz. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir kavim için (Allah’ın varlığını gösteren)

³¹⁶ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*, 44.

³¹⁷ {Citation}

³¹⁸ Hakkı Karaşahin, “Gençlik ve Din”, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 243.

deliller vardır. (er-Ra'd 13/4) İnsan düşünerek, akl ederek, idrak ederek hakikati bulan insan ancak hidayetin zevkine erişebilir.

Çocukların dini eğitimine olumlu ya da olumsuz açıdan etki eden pek çok faktör vardır. Ancak bunlar arasında yaş, cinsiyet, kişilik ve karakter özellikleri ile aile yapısı ve tutumu çok daha önemli bir yere sahiptir. Tüm bu özellikler onların fitratında olan Allah inancının şekillenmesinde etkindir. Çocuğun ruhi ve ahlaki mesuliyet din ile korunmaktadır. Din, fitrat ve iyi bir terbiyecinin himayesinde çocuk, ileriki yaşlarında imanen olgunluğa ve kurtuluşa ermektedir. Bu nedenle çocukların fitri özellikleri dikkate alınarak çağdaş eğitim ilke ve prensipleri ışığında "kısa, öz, anlamlı, sevgiye dayalı, sade ve açık" bir din eğitimi ve öğretimi verilmeye çalışılmalıdır.³¹⁹ Çocuğun fitratını bozacak ve onu topluma zararlı hale getirecek etkenlerden korumaya çalışmak gerekir. Tabî ki bunun için ailelerin önce kendilerini iyi eğitmeleri gerekmektedir. İyi eğitim almış bir ailede yetişen çocuk yaratılıştaki temiz ve saf halini devam ettirebilir.

1.1.1. Müslüman Aileden Gelenler

Dünyanın her neresinde olursa olsun hayata gözlerini açan çocukların bedeni ve ruhi yapılarında ortak bir özellik vardır. Bu ortak özellik fitri bir özelliktir. Ülkeler, kıtalar, ırklar, renk ve diller insanlar üzerinde farklılıklar meydana getirdiği halde ve birinin vatanı Çin, diğerinin Japonya, bir başkasının ki Habeşistan, İngiltere olmasına rağmen hepsinin, doğdukları andan itibaren aynı yaratıcı yaratıcıya tabii olmaları; tek bir gerçeğe işaret etmektedir. Bu da her doğan çocuğun Allah'ın birliği üzerine ilahi tarzda kendiliklerinden Allah'ın varlığını kabule müsait olmaları, yani yaratılıştaki İslam fitratı üzerine doğmuş olmalarıdır. Yaratılışı gereği çocuğun inancını öğrenmeye meyletmesi tabiidir. Din fitratın keyfiyetini bozmamaktadır. Nitekim peygamber efendimizin buyurduğu gibi " Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar." (Buhari, Tefsir (Rûm), 2) Peygamber efendimiz çocukların düşeceği tehlikenin boyutuna dinin önemine ve mesuliyetin büyüklüğüne dikkat çekiyor. Bu bağlamda Hz. Nuh'un "Ey Rabbim, yeryüzünde kâfırlardan hiç kimse bırakma. Çünkü sen onları sağ bırakırsan kullarını saptırırlar; yalnız ahlâksız nankör nesiller doğururlar." (Nuh, 72/26-27) ayeti de ebeveyn ve sosyal çevrenin olumsuz etkisine işaret etmektedir. Çocuğun yetiştiği ortam fitratındaki tevhit inancının açığa çıkıp çıkmamasında etkilidir. İslam evliliğe teşvik etmiş eşler arasındaki ilişkiyi

³¹⁹ Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", 154.

düzenleyip aile hukukunu gözetmiştir. Düzenli bir aile hayatı sosyal hayatı dengede tutmanın olmazsa olmazıdır. Çünkü toplumun ahlaki değerlerini korumak aile kurumunun korunmasına bağlıdır. Bu açıdan aile önemli bir eğitim yuvasıdır. İnsanın aile ahlaki genel ahlak anlayışı, inanç dünyası ve hayat algısıyla ilişkilidir. İnandığı din ve ahlakın yüklediği sorumluluklar insanın iyi bir birey olmasında etkilidir.

Müslüman bir evlat yetiştirmenin ilk adımı eş seçimidir. İslam evliliği teşvik etmiş eşler arasındaki ilişkiyi düzenleyip aile hukukunu tesis etmiştir. İslam düzenli bir aile hayatını emreder. Bu sosyal hayatı dengede tutmanın olmazsa olmazıdır. Bu nedenle zinayı yasaklamakla kalmaz zinaya giden yollarında engellenmesini emreder. “Mü'min erkeklere gözlerini harama bakmaktan sakındırmalarını ve mahrem yerlerini korumalarını söyle. Bu onlar için en güvenceli arınma yoludur. Hiç şüphesiz onlar ne yaparsa Allah ondan haberdardır. Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler.”(en-Nur 24/30-31) İslam’a göre evlilik kadın ve erkek aile hayatında birbirlerinin eksikliklerini gideren, birbirini günahattan koruyan, biyolojik anlamda olduğu gibi psikolojik ve ahlak, açıdan da birbirini tamamlayan iki cins olarak görülür.³²⁰ “Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz” (el-Bakara 2/187) İslami öğretilerde eşlerin birbirlerine saygılı olması, birbirlerinin hukukuna riayet etmesi temel ilkedir. Ailenin sağlam temeller üzerine kurulması için namus ve iffet çok önemlidir.” Ey Rabbimiz! Bize gözümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla ve bizi takva sahiplerine önde kıl! derler” (el-Furkan 25/74) Takva sahibi olmayı; bir müminde Allah’ın sevgisini kaybetme korku ve endişesi” şeklinde tanımlamak doğru olur.³²¹ Ailenin eğitim yuvası olduğunu dikkate alırsak takvayla ilişkilendirilmesinin ne kadar doğru bir tespit olduğunu gösterir. Çünkü iyi bir neslin yetişmesi aile yapısının sağlıklı olmasıyla orantılıdır. Aile yapısının bozulması sonucu nice büyük devletler yenilgiye uğramışlar. Buraya kadar din ve ahlak duygularının filizlendiği ailenin insanın yetişmesinde ne kadar önemli olduğunu gördük. Aile insanın kişiliğinin ve karakterinin oturmasına etken bir konumdadır ama tek etken değildir. Aileyle beraber kişinin yaşadığı ortam, arkadaş çevresi, bakış açısı ve zekâ seviyesi de insanın ruhsal gelişimini etkileyen etkenlerdir. Müslüman ailede dünyaya gelmek, doğru yolda olması için avantaj olabileceği gibi sadece taklit ederek neye niçin inandığını bilmemesine nedende

³²⁰ Enver Uysal, “Aile Ahlakı”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 268.

³²¹ Uysal, “Aile Ahlakı”, 269.

olabilir. İslam’a göre bir insanın Allah’ın emir ve yasaklarına karşı sorumlu olması için akıl sahibi olması, ergenlik çağına gelmesi ve Allah’ın gönderdiği vahyi ve peygamberin tebliğini duymuş olması gerekir. Allah bu konuyla ilgili Kur’an’da şöyle buyuruyor “Kim doğru yolu seçerse, kendisi için seçmiş olur; kim de doğru yoldan saparsa, kendi aleyhinde sapmış olur. Hiçbir kimse başkasının günah yükünü taşımaz. Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız.” (İsra, 17/15) Bu ve benzeri ayetler Allah’ın insanın sadece yaptıklarından dolayı cezalandıracağını söylemesi Allah’ın kendi iradesiyle kullarına bahsettiği adaletin varlığına ve onun da bizzat adaleti gözettiğine dikkat çekiyor. İslam dini düşünen ve akl eden insanın anlayabileceği akıl ve mantık dinidir. Akletmesini bilmeyen sadece nefsini düşünen insan peygamber çocuğu olsa bile hidayete erişemez. İnsanlık tarihine baktığımızda Hz. Adem’in oğlu Kabil, Hz. Nuh’un oğlu ve karısı, Hz. Lut’un karısı ve oğulları, Hz. İbrahim’in babası, Hz. Muhammed’in amcaları vb... peygamberlere çok yakın oldukları halde İslam’la şereflenememişlerdir. Fıtrat hadisi bize insanın çevresel faktörlerden etkileneceğini söyler ancak Müslüman ailede dünyaya gelmiş olmak dinin aklımızı bir köşeye koymamız anlamına gelmez. Kim aklını kullanmış kim verilen ilahi mesajı almış veya hidayeti bulmak için ne kadar çaba sarfetmişse o hidayete erişebilir. O halde bize düşen Allah’a teslim olmak ve onun adaletinden şüphe etmemektir. O kimseye haksız yere zulmetmez kimi cezalandırmışsa o bunu hak etmiştir şu ilkesine itimat edip bağlı kalmaktır: Dolayısıyla, böyle bir kimse İslam’ı kabul etmemekte makul bir mazerete sahip değildir.

İnsanın büyüdüğü aile yetiştiği sosyal ortam daha önceden edindiği yanlış ve doğru bilgiler ne olursa olsun gerçek ve dosdoğru dine ulaşmak isteyen her insan İslam’la buluşacaktır. Çünkü İslam ruhsal bedensel, kişisel ve toplumsal hakları bir hayat düzeni haline getiren dindir. İslam ruhi huzur için olmazsa olmaz ihtiyaçtır. Ayrıca hayat, ölüm, cennet ve cehennem gibi kavramlara ikna edici anlam yükleyen hayat ve inanç sistemidir.³²²

1.1.2. Diğer Dinlere Mensup Aileden Gelenler

İnsanın yaratılış itibarıyla iman etmeye meyyal oluşu ve kendisine aklın verilmesi insanı sorgulayan ve ikna olduktan sonra bir hakikati kabul eden yapıya büründürmektedir. İnsanlar ister müslüman isterse gayr-i müslim bir ailede doğsun bu

³²² Defne Bayrak, *Neden Müslüman Oldular* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 8.

fark etmez. Sorgulayan insan fitratın ve aklın sesini dinlediği zaman bu hakikati ve hidayeti kolaylıkla bulabilir. Fakat fıtrata ve akla uymayarak kendini bir dini kabule zorlayanlar ise hidayete ve hak olan dine ulaşmaya bilirler. Hak din ve gerçek hidayet üzerine olmayanlar hayatlarının her aşamasında fıtrat ve aklın hatırlatmalarına hep muhatap olacaklardır. Bu nedenle müslüman olmayan bir ailede dünyaya gelmek bizatihi hidayete engel olmamaktadır. Fıtrat ve akli perdelemedikleri sürece hidayete kavuşma imkânları hep olacaktır. Özellikle de çağımızda dinlerin kitaplarına ve temel esaslarına ulaşmak çok kolaydır. İnsan aklen ve fitraten tatmin olmayınca diğer dinlerin kitap ve esaslarına bakabilir. Çünkü insan fıtratında merak ve sorgulama eğilimi vardır. İslam öyle bir hakikattir ki eleştirel bakış açısına sahip insana kendini buldurur. Ünlü matematik profesörü Jeffrey Lang Müslüman olma sürecini anlatırken şu sözlere yer veriyor. "Kur'an-ı okurken Tanrının direk insanoğluyla konuştuğunu, insana önce sorular sormanızı sağlıyor sonra cevaplar veriyor ve sonra daha fazla soru sormanızı sağlıyor. Bu metotla insanı diyaloga sürüklüyor sonra iki üç ayet sonrasında cevaplarını veriyor."³²³ Bilim adamının dediği gibi Kur'an insanın taklit ederek inanmasını değil tahkik ederek sorgulamasını sağlıyor. Önce sorular sorarak ufkumuzda yer açıyor sonra bu sorulara cevaplar veriyor sonra gerçekliğini delillendirerek insanı hakikatin keşfine doğru sürüklüyor. İslam düşüncesinin temelinde akıl mantık ve sağduyu hakimdir.

Hz Muhammed dini tebliğ ettiği zaman ona inanan insanların yetiştikleri aile ortamları birbirinden farklıydı. Krallar, kabile reisleri, köleler hepsi farklı dinlere mensup iken İslam'ın çatısı altında birleştiler. İnsanların İslam'ı seçmelerindeki en önemli neden İslam da sınıf ayrımının olmamasıdır. Müslümanların barışçı nedenlerle girdikleri topraklarda İslam'ı tebliğ etmeleri İslam saflarına yeni mühtedilerin katılmasını sağlamıştır. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlilik bağı kurmaları İslam'ın yayılıp güçlenmesine hizmet etmiştir.³²⁴³²⁵

Diğer dinlerden İslam'a girenlerden bazıları Müslümanların yaşam tarzında etkilenmişlerdir. İslam'ı Allah'ın emrettiği gibi yaşayan insanların ticaretteki dürüstlükleri, yaşam şekilleri yaşadıkları toplumdaki insanların dikkatlerini çekmiş onları böyle davranmaya sevkettiren İslam dinini öğrenmek istemişlerdir.

³²³ "Matematik Profesörü Jeffrey Lang 'ın Müslüman oluş hikayesi", *Milli Gazete*, 2010.

³²⁴ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 43.

³²⁵ {Citation}

Firavunun karısı Asiye'nin iman etmesi, put yapıcı Azer'in oğlu Hz İbrahim'in hidayete erişmesi, Mekke'deki müşrik ailelerin çocukları, buna örnektir. Birçok Yahudi ve Hristiyan İslam'ı araştırarak doğru yolu bulmuşlardır. İslam kendisini tarafsız bir şekilde irdeleyen herkese kendi hakikatini gösterir. "Allah; onunla (o Kur'an ile), rızası peşinde olanları sonsuz kurtuluşa ve onları izniyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp, kendilerini dosdoğru bir yola iletir "(el-Maide 5/16)Ey iman edenler! Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız; O size, iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış (ı/Furkan'ı) verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah büyük lütuf sahibidir. (el-Enfal 8/29) Hidayete erişebilmek için harekete geçmek gerekir. Arayış içine girmek gerekir. Avrupa'da, Amerika'da, Rusya'da binlerce kişinin Müslüman olması bunu bize gösterir. Doğdukları günden beri kendi dinlerini öğrenme ve öğretme gayreti içinde olan papaz ve hahamlar misyonerlik yaptıkları halde içlerinde ki hakikatin sesini susturamamış, fitratın sesini dinleyerek İslam'la şereflenerek hidayete erişmişlerdir.³²⁶ Onlar hidayete erişebilmek için yola çıktı Allah da onlara nasip etti. Demek ki hidayete erişebilmek için illa Müslüman ülkede doğmak gerekmez. Aklını kullanarak düşünen insan hidayete erişir.

1.2.Arkadaş çevresi

Toplum bir bütün olarak sadece kendi inanç, değer, rol ve kurallar göstererek rehberlik etmez, aynı zamanda bireye kişisel ve sosyal etkinlikleri için değerler sistemi bulmak konusunda rehberlik eder.³²⁷ Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeler ve kitle iletişiminin daha etkin ve yaygın kullanılması, toplumsal değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu değişim ve gelişmeler beraberinde ahlaki değerleri de değiştirmektedir. Bu nedenle teknoloji ile ahlak alanındaki gelişmeler birlikte yürütülmelidir. İnsanın, sahip olduğu ahlaki özellikler zamanla gelişir. Yaşadığı sosyal çevrenin etkisi biyolojik, psikolojik ve sosyolojik olarak gelişim süreçlerine paralel olarak şekillenir.³²⁸

İnsanların dinin bütünleştirici unsurlarını göz ardı ederek rasyonelleşmesi ve dünyevileşmesi sekülerleşmiş toplumlardaki insanların aynı sosyal sınıfa mensup, maddi durumları aynı, kültür seviyeleri aynı insanların birbirleriyle iletişimde bulunmalarına neden olmuştur. Yoksullar yoksullarla, zenginler zenginlerle, kültürlü

³²⁶ Bayrak, *Neden Müslüman Oldular*.

³²⁷ Özcan Güngör, "Yaşlılık ve Din", *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 254.

³²⁸ Şengün, "Ahlak Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri", 201.

olanlar kültürlü kişilerle dostluklar kurmaları toplumda kutuplaşmaların oluşmasına ve insanlar arasında sevgi ve saygının yok olmasına neden olmuştur. İnsanlar birbirlerini dış görünüşleriyle değerlendirdikleri içindir ki birbirlerine güvenemezler. Güvenemedikleri için de mutlu değiller çünkü insan güvenemediği bir ortamda huzur duyamaz. Toplumsal sorun haline gelmiş bu durumun çözülmesi insanın fitratına dönmesiyle mümkündür. Bu gün İslam toplumunun içinde bulunduğu durum dinin özünü ve sosyal fonksiyonlarını bilinmemesinden yahut yeterince dikkate alınmamasından kaynaklanmıştır

İnsan güzel ahlak sahibi olarak doğmamakla birlikte ahlak bakımından tamamen boş da değildir. İnsanın biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişimleri, ahlaklı bir kişilik sahibi olmasına elverişlidir. Çevreden gelen herhangi bir etkiye maruz kalmadan önce tertemiz bir yaratılışla dünyaya gelen insan, bu hâlini koruyabildiği sürece kendiliğinden iyiye yönelir. Zira onu türlü kabiliyetlerle donatan Yüce Allah, kendisine iyiye kötüyü birbirinden ayırt edebilme yeteneği vermiş (Şems, 91/8) ve onu iyiye eğilimli kılmıştır. Küçüklükten hatta anne karnından itibaren ahlaki değerlere karşı meyli vardır. İnsanda bulunan bazı huylar yaradılıştan gelir. Bazı huylar da sonradan ortaya çıkmıştır. Hangi duygu beslenirse o kalıcı olur. İnsan iyi bir arkadaş seçerse güzel huylar kalıcı olur. Kötü bir arkadaş seçerse kötü huylar kalıcı olur.³²⁹

Cahil insanlarla dostluk etmek hidayetten uzaklaşmaya neden olur. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor; "Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir." (el-Araf 7/199) İyi-kötü, doğru-yanlış gibi ahlaki yargıların gelişmesinde çevresinin etkisi çoktur. Bu yargıları insana öğreten çevresidir. İnsan birlikte olduğu kişiden etkilenir. Bu sebeple insanın birlikte yaşadığı insanlar kişiliğinin gelişmesiyle doğru orantılıdır. Arkadaş çevresinin kalitesi insanın dini ve ahlaki değerlerinin belirlenmesinde etkilidir. İnsan yaşadığı çevredeki insanlardan etkilenir. İyi arkadaş insanın hidayeti bulması için çaba sarf edecek her türlü güzel davranışı takdir ederek güzel davranışların çoğalmasını sağlayacaktır. Kötü arkadaş çirkin davranışların çoğalmasını sağlayarak gıybet, yalan, sahtekârlık gibi davranışların yayılmasını sağlar. Hakikate ulaştıracak delilleri incelemekten ve akıl yürütmekten yüz çevirip, fitratının zevk alacak şeylere düşkün olması sonucu, nefsinin arzularına yönelmesine sebep olur. Taklit ettiği kimselere güvenir, onların arkadaşlığına ve kendileri aracılığıyla ulaşacağı nefsânî arzulara heves

³²⁹ İbn-i Sina, *Hay bin Yakzan*, 33.

eder. Ardından görüşlerinin isabetliliğine ve kendilerini gerçeğe ulaştıracağına ümit bağlar veya özendiği kişilere benzemeye çalışır.³³⁰ Gençlerde ki kötü alışkanlık sahibi olanlar incelendiği zaman kötü alışkanlıkların yüzde doksanının arkadaşların özendirmesi ile başladığı görülür. Kötü alışkanlıklardan kurtulmayı başaran insanlar ise etrafında ki iyi insanların yol göstermesi ile bu işi başardıkları görülür. Allah Rasûlü (sav) arkadaş seçiminin hidayete etkisi ile ilgili şöyle bir benzetmede bulunur: “İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan ya sana onu ikram eder yahut sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!” (Müslim, Birr, 146) Arkadaş bazen insanın ailesinden çok kendisiyle beraberdir. Bu nedenle insanın ailesinin ahlakından etkilenmemesi imkânsızdır. Peygamber’in iyi arkadaş ve kötü arkadaşla ilgili yaptığı bu benzetme, arkadaş seçiminde dikkatli olunması gerektiğine dair bir başka tavsiyesi “Kişi dostunun dini üzeredir. Bu yüzden her biriniz, kiminle dostluk ettiğine dikkat etsin” (Ebu Davud, Edeb, 16; Tirmizi, Zühd, 45) konunun ehemmiyetini gözler önüne seriyor. Kur’ân-ı Kerîm’de arkadaşlık ve dostluk kavramları zikredilmekle geniş boyutuyla ele alınmaktadır. Allah’ın insanlara dost olması, insanın Allah’a dost olması, insanın şeytanı dost edinmesi ve iyilerle kötülerin birbirlerini dost edinmelerine dair pek çok ayet vardır. Bu doğrultuda iman edenlerden Allah’a karşı gelmekten sakınmaları ve doğru kimselerle beraber olmaları istenir. “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.” (Tevbe 9/119) ayeti dostluk yaptığımız kişinin özelliklerinden bahsediyor. Ayrıca kötülerle dostluk yapanların pişmanlık yaşayacağını Rabbimiz bize bildiriyor.”O gün zalim kimse, (çaresizlik içinde) ellerini ısırp şöyle diyecektir: “Ne olurdu ben de peygamberle beraber aynı yolu tutsaydım!”(Furkan 25/27) İlim sahibi, akıllı, nefsini kendi nefsine tercih eden, güzel ahlak sahibi olan ve günah işlemekten korkan insanla arkadaş olursa insan dalaletle sapmaz. O arkadaşı onu hidayete ulaştırır.

Müslüman aynı zamanda insanların hidayete erişebilmesi için tebliğ yapmak zorundadır. Bu gün misyonerlerin çalıştığı gibi Müslüman davetçiler çalışsaydı insanların büyük çoğunluğu hidayete erişmişlerdi. İnsan hangi devirde ve hangi ülkede yaşarsa yaşasın; ırkı, inancı, düşüncesi ne olursa olsun, bütün insanlar Allah'ın yarattığı

³³⁰ Biçer, “Matürîdî’ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafı ve Tezahürleri”, 45.

kulları olduğundan, yüce Allah kullarına bizim bildiğimiz bilmediğimiz, bilemediğimiz, bilemeyeceğimiz çok çeşitli imkânlar, fırsatlar bahşederek kullarının hakkı, hakikati, doğruyu, hidayeti, gerçek imanı bulmalarına yardımcı olur. Yüce Allah, peygamberler gönderir, kitaplar indirir, bunlarla kullarına hidayet eder. Veya kitap bilgisine sahip hidayetçiler gönderir de onlar insanlara hidayeti gösterir, imanı öğretir.³³¹ İslam dini ortaya çıkışından kısa bir süre sonra çeşitli kültür ve milletlerden insanları bağrında toplamayı başarmıştır. Bu kadar farklı sosyo-kültürel statüdeki kişilerin birbirine kenetlenerek birleşmesine Kur'an-ı Kerimin birlik ve bütünlük şuuru etki etmiştir. İslam insanları hangi kültürden, millettten ve sosyal çevreden olursa olsun tek bir vücûd halinde kardeş olmaya çağırıyor. Ey insanlar! Muhakkak ki Biz, sizi bir erkek ve bir kadından yarattık. Sizi milletler ve kabileler kıldık ki, birbirinizi (soyunuzu, babalarınızı) tanıyasınız. Muhakkak ki Allah'ın indinde en çok kerim olanınız (ikram olunanınız, en şerefli olanınız), (ırk ya da soy olarak değil) en çok takva sahibi olanınızdır. Muhakkak ki Allah, en iyi bilen ve haberdar olandır. (el-Hucurat 49/13) Bu sebeple Müslümanların arkadaş çevresi sosyal statü ve maddi imkânlar sebebiyle oluşan birliktelik değil kardeşlik ilişkisiyle oluşan birlikteliktir. İslam insanların birbirleriyle ilişkilerinde nasıl tavır alması gerektiğinden sıkça bahsetmiş ve birlikte yaşamının şartları olan doğruluk, yardımlaşma, çalışkanlık, saygı, merhamet gibi güzel huyları birlikte yaşamının kuralları haline getirmiştir.³³² İman sahipleri için ise dostluk kurmada tek ölçü akıldır, güzel ahlaktır. Fıtratı gereği akıllı olan insan arkadaş çevresine dikkat eder. Arkadaşlarının öğretilerini akıl terazisinde tartarak kabul eder veya reddeder. İnsan kalbini, zihnini, ve zekasını kullanırsa ve rehberini takip ederse ancak hidayete kavuşur. Kur'an neyin doğru neyin yanlış olduğu hususunda ölçü kaynağıdır. Peygamber yaşantısıyla en güzel rehber ve önderdir.

1.3. Gelir Düzeyi ve Eğitim Seviyesi

Dindarlığı etkileyen faktörlerden biri gelir düzeyidir. Yapılan anketler bize gösteriyor ki gelir düzeyi yüksek olanların dindarlık seviyesi gelir düzeyi orta ve alt seviyedeki insanlardan daha düşüktür. Zenginler göze hitap eden dinsel faaliyetlerde bulunurken fakirler genellikle dinin duygusal ve manevi boyutuyla meşguldür. Gelir düzeyleri farklı olanlar dini hayatın değişik boyutlarında farklı tavırlar sergileyebilir.

³³¹ Bulut, "Hidayet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu", 240.

³³² Ünver Günay, "Toplumsal Bütünleşme ve Din", *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 406.

Genelde dini faaliyetleri dini organizasyonlarla kendini gösterir. Bununla beraber gelir seviyesi yüksek olanların dindarlıkları içe dönükken orta ve alt seviyede olanların dindarlıkları daha çok dışa dönüktür. İçe dönük dindarların dini bireysel olarak yaşadıkları bu sebeple kurumsal dindarlığın beşeri hayata yönelik az hissettikleri varsayılmaktadır. Gelir düzeyi yüksek insanların dinle az ilgilenmelerinin nedenlerinden birisi toplumda etkili olan rasyonalizm, pozitivizm, sekülerizm gibi akımların dine karşı olumsuz tavır takınmalarıdır. İkincisi gelir düzeyi yüksek insanların çocuklarını eğitirken dini değerleri ve geleneksel kültürü daha az göz önünde bulundurmaları dine daha az rağbet etmelerine sebep olur. Üçüncü neden ise sosyoekonomik düzeyi yüksek olanların dünya görüşlerini içsel manevi gerekçelerle değil dışsal ve pragmatik sebeplerle beslenmiş olmasıdır. Dördüncüsü, küreselleşme ve tüketim kültürünün sürüklediği servet ve marka düşkünlüğünün dini kimliği zayıflatmasıdır.³³³ Hayata yön verme ve toplumsal formlar içinde kendine yer bulma konusunda ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalan dinler, giderek kişinin bir iç meselesi haline gelmekte ve kişi için gerçek anlamını kaybederek sembolik bir anlam ve değer taşımaya başlamaktadır. Hayatın maddiyatla özdeşleştirilmesi ve katı bir biçimde sekülerleşmesi, günlük hayat standartlarını, dini inançlarla bir rekabet ve çelişki doğurarak dinsel İnançların doğasını etkilemesine yol açmaktadır.

Eğitimin temel amaçları toplumun kültürel mirasının birikimini ve aktarılmasını gelecek nesillere aktarmak, toplumun değerlerinin, kurallarının ve toplumda istenen ve istenmeyen davranışları belirleyen kuralların öğretilmesi, yenilikçi ve toplumun kültürünü geliştirecek bireyler yetiştirmesidir. Eğitimin işlevleri toplumsal sistemlere ve yapılara göre farklılık arz eder.

Kur’anda geçen “Rab” kavramının fonksiyonlarından biri de bir şeyi olgunluk derecesine aşama aşama getirerek yaratılışı doğrultusunda eğitmektir.³³⁴ Eğitim ve öğretimin hem psikolojik hem de sosyolojik cephesi vardır. İnsanın ve toplumun doğası hangi minvalde anlaşılırsa insanın eğitimi de o minvalde ele alınmış olur. İnsan fitratı, insan doğası üzerine geliştirilen teorilerde odak olma özelliğini kazanmaktadır. Eğitimin "rasyonelleşmesi" bu noktadan başlanarak sağlanabilir. İnsan aklının yapısı ve işlevsel yönü insanın fitratı kapsamında ele alınıp fitratın çerçevesi daha geniş tutulabilir.

³³³ Yapıcı, *Ruh sağlığı ve Din*, 254.

³³⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-İsfahani, “rbb”, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (İstanbul: Cıra Yayınları, 2012), 409.

Fıtratın ve aklın uzantıları hükmündeki bilgiler, değerler, tasavvurlar ve tasarımlar kaynak itibariyle bütün insanlarda ortaktır. Fıtrat ve akıl insanda var olan vahiy ise nübüvvetle gelen hidayettir. Bu üç unsurun ilişkisi stratejik öneme sahiptir. Bu üç unsur tanınabildiği ölçüde aralarında sağlam ilişki geliştirilebilir. Bunların tanınabilmesi içinde eğitim şarttır.³³⁵

Eğitim durumuyla ilgili yapılan araştırmalarda görüldüğü üzere kişilerin okudukları bölümlere göre dindarlık seviyeleri farklıdır. İlahiyat fakültelerinde eğitim durumu arttıkça dindarlığın artmasına rağmen diğer bölümlerde durum farklıdır. Bunun nedeni seküler eğitim veren bölümlerin yaygınlaşmış olmasıdır.³³⁶ Eğitim almış gençler üzerinde yapılan bir araştırmaya göre Allah'ın varlığını iç dünyasında hissedenlerin öz saygısı Allah'ın varlığını zaman zaman hissedenlerden daha yüksektir. Allah'ın varlığını hissetme ve dua etme sıklığı arttıkça umutsuzluk düzeyi azaldığı görülmüştür.³³⁷

Doğal olarak din olgusu; kültür ve eğitim politikalarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bireye, toplumun kültürünü kazandırma işlevini yerine getiren bir eğitim sistemi, dini göz ardı ederek kültürü sağlıklı bir şekilde öğretmez.³³⁸ İnsan ve toplumların dinsiz ve eğitimsiz mutlu olmaları mümkün değildir. Bu nedenle son yüzyıla kadar tüm dünyada eğitim ahlaki değer olarak kabul edilmesi gerekir.³³⁹ Bu gün insani değerler altında anlatılan değerler fitri değerlerdir. İnsanoğlunun insanıyeti fıtratın kabullenmesine ve fıtrata aykırı davranmamasına bağlıdır. “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir.”(Şems 91/7-9) Demek ki kötülükten sakınma duygusu fitridir.

İnsanın fıtratında var olan hidayet eğiliminin harekete geçmesi içsel motivasyonun harekete geçirilmesi ile mümkündür. Her insanda var olan içsel motivasyonun harekete geçirilmesi için de dini eğitim şarttır. Seküler sistemde ki eğitim metodu dışsal motivasyonu besler. Dışsal motivasyon ancak maddi kaynaklarla harekete

³³⁵ Genç, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması”, 74.

³³⁶ Yapıcı, *Ruh sağlığı ve Din*, 198.

³³⁷ Yapıcı, *Ruh sağlığı ve Din*, 281.

³³⁸ Seyyid Sancak, “Kur’an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde ‘Empati’ Kavramı” 3/6 (2015): 45.

³³⁹ Solmaz, “Eğitim ve Din”, 357.

geçer. İçsel motivasyonun harekete geçirilmesinde ki büyük etken din ve ahlak eğitimidir. İnsanın sürekli bir başarı elde etmesi ise ancak içsel motivasyonun harekete geçirilmesi gerekir.

İnsanlık tarihi boyunca toplumlar din tarafından eğitilip olgunlaşmıştır. Din insanların görüşlerinin ve düşüncelerinin oluşumunda büyük etkindir. Dinin sistemli bir şekilde öğretilmesi eğitimle gerçekleşir. Peygamber efendimiz ilk vahiy geldiğinden itibaren dinin öğretilmesi için büyük gayret sarf etmiş Mekke’de iken bir sahabenin evini eğitim kurumu haline getirmiş Medine’de Sûffa okulu kurarak ilimle uğraşacak insanlar yetiştirmiştir.

Hızlı toplumsal değişmelerin yaşanması ve buna bağlı olarak dini inanç ve değerlerin zayıflaması ve yok olması henüz hayat felsefesini oluşturmamış kişilik ve kimliğini oluşturmaya çalışan gençler üzerinde olumsuz etki bırakmıştır. Oysa dini inanç ve değerler son derece çalkantılı buhranlı dönem yaşayan güvenli iç huzuru temin edip, hayatına bir anlam vererek, sağlam bir kişilik ve olumlu bir hayat felsefesi oluşturmaya yardımcı olmaktadır.³⁴⁰ Dinin toplumda tanınması ve yaygınlaşması, toplumu oluşturan bireylerin dini yönden de sosyalleşerek dini kişilik kazanabilmeleri, ilahi mesajların ve dini öğretilerin, manevi kültürün insanlara aktarılması ve benimsetilmesi ancak eğitimle mümkündür.

1.4. İletişim Araçları ve Sosyal Medya

İletişim belli bir zamanda belli bir yerde belli bir amaçla hazırlanmış belli bir iletinin, belli iletenler tarafından iletilmesidir. İletişim toplumsaldır ve toplumsal bilginin aktarımıdır.³⁴¹ İletişimin olduğu kültürel çevre ve kültürel unsurlar sağlıklı iletişimin oluşup oluşmamasında büyük etkiye sahiptir. İletişim araçlarının kullanımında bireyin kendini gerçekleştirmeyi, var kılmayı amaçladığını söyleyebiliriz. Bireyselliğin anlamı da toplumsallığın anlamı da iletişim kavramı ile anlam kazanmaktadır. Modern gelişmelere paralel olarak dinin kurumsal ve geleneksel yapılarında zayıflamalar görülürken, bireysel ve manevi yönü baskın olan yeni dindarlık anlayışları ortaya çıkmaktadır.³⁴² Sosyal davranışlar insanların birbirleriyle iletişimi

³⁴⁰ Nurten Kimter, *Dini İnanç, İbadet ve Dua’nın Umutsuzlukla İlişkisi* (İzmir: Kriter Basım Yayın Dağıtım, 1998), 26.

³⁴¹ İbrahim Yenen, “Medya ve Din”, *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 423.

³⁴² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine giriş* (Ankara: Dem Yayınları, 2017), 15.

sonucunda oluşan etkileşim sebebiyle yaygınlaşmaktadır. Bu eyleminin odağında ise aile kurumu bulunmaktadır. İletişim araçlarının çocuğun zihninde kazandığı anlamda ailenin etkisi büyüktür. İletişim araçları zihinsel güçlerin gelişiminde bir katkı sağlayıcı görevi görmenin yanında; zihinsel gelişimi engelleyici, bireyi düşünme eyleminden mahrum bırakıp hazır ve kolay bilgi edinmesini sağlayıcı özelliğinin de olduğuna dikkat edilmelidir.³⁴³ Bu durum hidayetin oluşumunu büyük oranda etkilemektedir.

Kentleşme ve modernleşmenin oluşturduğu sosyal koşullar belirli kesimlerin kültürlerinin, yayılmasını hızlandırmıştır. Bu iletişim araçları arasında Uluslararası yayın organları, reklamcılık, kitaplar, gazete, radyo, tv, video, telefon, bilgisayar, internet vs. yer almaktadır. İletişim araçlarının sosyal, siyasal, ekonomik etkileri gün geçtikçe artmaktadır. Dolayısıyla günümüzde iletişim araçları bütün olarak bireyin yaşamında en etkili ve yönlendirici konuma oturmuştur. İletişim araçları sayesinde insana yarar ve zarar verecek bilgilerin aktarılması hızla gerçekleşmeye devam etmektedir. Bilmedikleri ne varsa tuşlara basıp öğreniyorlar. Bu durum bilgiye ulaşmayı daha kolay hale getiriyor. Eskiden kilometrelerce mesafe kat etmek zorunda kalınarak alınan bilgi şimdi parmaklarının ucunda her an elinin altındadır. Bilgiye ulaşmanın bu kadar kolay olmasının avantajları olduğu kadar dezavantajları da var. Yıldızlı sözlerle yazılan birçok yanlış bilgi doğru olarak lanse edilerek insanların hakikat diye kabul ettirilmiştir. Değişmez gibi görünen nice anlayışlar iletişim araçlarının telkine dayalı eğitiminin etkisiyle değişmiştir. Bireyin ve toplumların bu hızlı değişim süreci; sosyo-kültürel farklılıklara bağlı olarak hoşgörü, uzlaş, ötekileştirme, önyargı, insan hayatının değeri, dinsel çoğulculuk, bir arada yaşama bilinci gibi hususlarda bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Dini figürlerin ve temaların medya araçlarında kullanılmasının amacı dini öğe ağırlıklı filmlerle inanç konusunda hassas çevrelerin ilgisini toplamak ve insanlara ulaşarak etkili bir iletişim kurmaktır. Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve yeni dinsel akımlar gibi birçok dinsel geleneğin dini figürleri ve öğretileri farklı yönleriyle sinema filmlerine girmiştir. İslam'ı ve Müslümanları konu alan Hollywood filmlerinde Müslüman bir karakter, Arap milleti ile temsil edilmekte ve terörizm, savaş, işkence gibi olgularla insanların bilinçaltına girerek Müslüman karşıtlığını desteklemektedir. Müslümanlıkla terörizmi bağdaştırarak İslam'a karşı kötü duyguların beslenmesine yol

³⁴³ Apaydın, "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi", 322.

açmışlardır. Bir Hindu ailesinde dünyaya gelen sonradan Müslüman olan Pokhrel, İslamı araştırırken Müslümanların katliamcı, barbar kavramlarıyla itham edildiğini söyler.³⁴⁴ Medya aracılığı ile kişilerin ruh dünyasında büyük tahribatlar yapılmakta şiddet ve ahlaksızlıklar bireye hissettirilmeden hayatına nüfus ettirilmektedir.³⁴⁵ Sosyal medya üzerinden geniş kesimlere ulaşabilen kimi çevreler de İslam âleminin ilerleyebilmesi için İslam'ın da tıpkı Hristiyanlık gibi, reform edilmesini, dini anlayıştan yoksun bir anlayışının hakim kılınmasını savunmaktadırlar. Oysa bu durum insanları mutsuz, doyumsuz, varlığını ve benliğini kaybeden topluluk olmasını sağlamaktan başka bir katkı sağlamaz. Dinin bilimsel gelişmelere engel olduğunu düşünen medyanın yaydığı kitle kültürü fitratın bozulmasına manevi değerlerin yok olmasına ve insanların hidayetden uzaklaşmalarına neden olur.

Teknolojik unsurların hemen hepsi iki tarafı keskin bıçak olup özellikle kişiliği tam gelişmeyen ve doğru yanlış ayrımını yapamayan çocuk ve gençleri daha çok etkileyerek insanı yaradılış gayesinden uzaklaştırma tehlikesi arz etmektedir. Her ne kadar insanın doğası yaradılıştan temiz olsa da diğer yandan insanın doğası hırslı ve her şeyi elde etme arzusuyla doludur. Denge ve ölçü doğru ve yanlışlar kişinin zihninde ki kabullere bağlıdır. Kişinin bu kabullerinin şekillenmesinde çevre ve toplum büyük ölçüde etkindir. Kitle iletişim araçlarını doğru ve faydalı kullanarak çocukların, gençlerin ve toplumun eğitiminde kullanılabilir. Nitekim geçmişte büyük icatlara imza atan Müslüman bilim adamları aklı, bilimi, bilgeliği ve imanını birbirine bağlamayı başarmışlardır. Bilim insanlığı imha etmek veya ilahi boyutları budamak için değil insanı gayeden gayeye yönelterek insani hedeflere ulaştırmak için vardır. İman sınırsız bir akıldır.³⁴⁶ Bu nedenle insanları fitrat çizgisinde buluşturmak ve onların hidayetine vesile olmak, istikrarlı ve özenli çalışmayı gerektirir.

2. FELSEFİ OLUŞUMLARIN HİDAYET ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Düşünce tarihindeki önemli kırılma noktalarının bilgi felsefesindeki değişimlerle paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Epistemolojideki değişimler, kısa sürede kendisini felsefe, kozmoloji, sosyoloji, psikoloji gibi bilimlerde hissettirmekte, zamanla bu

³⁴⁴ Burak Çolo, "Pokhrel'in Hidayet Öyküsü:", *Diriliş Postası*, 2018.

³⁴⁵ Süleyman Karacelil, *Dünyevileşme* (İstanbul: Nesil, 2008), 33.

³⁴⁶ Garaudy, *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*, 57.

ilimlerdeki değişimler sosyal hayata taşınmaktadır.³⁴⁷ İnsan, hayvandan farklı olarak bilinç ve düşünce sahibi bir varlıktır. İnsan fiziksel çevresiyle doğrudan bire bir ilişkiler kurarak yaşamaz. Çevresiyle belirli bir sembolik sistem aracılığıyla iletişim kurar. Yaşadığı kültürel atmosferde bu sembolik araçları kullanarak doğayı, nesneleri, tarihi, kendini tanır. Yüzyıllar boyu varlığın nedenini ve bu varlık üzerinde cereyan eden olayların nasıl meydana geldiğini merak etmiştir. Varlık biliminin merkezî kavramı mutlak varlıktır. Mutlak varlık; değişmeyen, en yüce, bilgili, en mükemmel olan Tanrı'dır. Mükemmel varlık olan Tanrı'nın evren ve insan ile olan ilişkisi, bilgi sistemlerinde de yansımaları bulur. Ve ortaya birbirinden farklı Tanrı algıları çıkar. Her farklı ontolojik görüş, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi diğerinden farklı bir biçimde düşünür.³⁴⁸

Vahye karşı akli ve bilimi ileri sürmek, bunları dinin yerine koymak, dine bir efsane olarak bakmak yeni değildir; mesela pozitivizmin, rasyonalizmin yaklaşımları böyledir ve bu yaklaşımın tarihi de yüzyılları aşmaktadır.³⁴⁹ Kendine göre bilimsel bir zihniyeti, değer anlayışı, bir gerçeklik algılayışı, bir hayat tarzı ve dünya görüşü, bir teknolojisi hatta bütün bunların ötesinde insana farklı bir bakış tarzı olan bu zorlu arayışın beraberinde getirdiği en önemli sorunlardan birisi de insanın kendine yabancılaşması problemidir. Dini bilgi, inanç ve değerlerden uzaklaşmanın bir neticesi olan yabancılaşma, ahlaki ve kültürel karmaşada etkisini hissettirerek, hakikat ve kimlik krizine yakalanan, hidayetden uzaklaşan kalpleri ve zihinleri derinden etkilemektedir.³⁵⁰ İnsanın ve toplumun hareketlerine yön verecek ilahi merciinin olmaması insanın yalnızlığa sürüklenmesine sebep olmuştur. Allah inancını insanın hayatından atarak kazanılan hürriyet insanın başıboşluğunu da beraberinde getirmiştir. Bu başıboşluktan kurtulmak için de arayış içine girerek hakiki imanı keşfetmeli ve ona teslim olmalıdır. Hakiki imana kavuşmak için de Allah'a iman ile birlikte küfrü ve yaşanan çağdaki inkârcı akımları tanımak ve reddetmek gerekir.³⁵¹ Tanrı tasavvurumuzun zenginleştirilmesi ve geliştirilmesi teolojinin ve buna bağlı olarak da toplumsal dindarlığın zenginleştirilmesi ve yeni boyutlar kazanması için bu gereklidir. Tanrı

³⁴⁷ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", 55.

³⁴⁸ Evkuran, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", 47-49.

³⁴⁹ Hayrettin Karaman, "Akıl-Vahiy İlişkisi", *İz Yayıncılık*, 2006, 1.

³⁵⁰ Kayışoğlu, "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri", 54.

³⁵¹ İbrahim Coşkun, "Günümüzde Deizm, Ateizm Ve Nihilizmi Doğuran Sebepler", <http://www.diyandergisi.com>, 1530 (2017): 1.

tasavvuru elbette Tanrı'nın bizatihi kendisi değildir. Tanrı tasavvuru vahiyden öğrenilen bir şey olduğu kadar aynı zamanda insan tarafından da kurgulanan bir şeydir. İnsan kendi özlemlerini, sorunlarını, amaçlarını ve korkularını belki de farkında olmaksızın Tanrı tasavvuruna yansıtmaktadır.³⁵² İnsanın fitratı iman ve küfrü seçmesi konusunda hürdür. Birinin diğerine galip gelmesi, değişik sebeplerle gerçekleşir. Allah insan ilişkisi doğru ve özüne uygun biçimde kurulduğu zaman doğru bir dini hayatı meydana gelir. Allah bilinmesi ve doğru tanınması, ilahî mesajın temel noktasıdır. İman insanın mihenk taşıdır. İnsanın kalbindeki iman cevherinin kaybetmesi en büyük kayıptır. Allah'ın yeryüzünde halife kıldığı, böylece varlıklar içerisinde şerefli bir konuma getirdiği insanın şeref ve haysiyetini koruması, imanını korumasına bağlıdır. İman her türlü şüpheden uzak, saf ve katıksız bir şekilde kalplere yerleşmedikçe, hakiki bir inançtan bahsetmek mümkün olmaz.

Dinin insan hayatına katkısı inkâr edilemez bir gerçektir. Bir kaç asırdan beri sekülerleşmenin etkisiyle yeryüzünde deist, ateist ve nihilist düşünceler üzerinde kurulmuş bir uygarlık hakimdir. Bu dönemde tek yönlü olarak bilim ve teknoloji sürekli gelişme kaydetmesine rağmen insanlığın problemleri azalmamış aksine huzursuzluk ve tatminsizlik artmaktadır. Gereksiz üretim ve tüketim ile ekolojik dengenin bozulması, çevre sorunları, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, cinsel özgürlük gibi düşüncelerle aile nizamının yıpratılması sonucu ortaya çıkan pek çok problemin arka planında bu düşünceler vardır.³⁵³ Her şeyin fitrat üzere yaratıldığını inkar eden felsefi düşünceler evrende düzen yerine kaos olduğunu iddia etseler de aslında kaos evrende ki düzenin bozulmasından dolayı meydana gelmiştir.

2.1.Ateizm

“A-teizm” terimi tanrı anlamına gelen Yunancadaki "theos"dan ve Latincedeki "deus" kelimelerinin başına gelen olumsuzluk anlamı veren“a” ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.³⁵⁴ Tanrı inancına, dinlere, ruhsal varlıklara, ve metafizik inançlara inanmayı reddeden düşünce akımına ateizm denir. Ateizmin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Onu ilk defa sitemli bir şekilde savunanın Demokritos (m.ö.460-370)olduğu

³⁵² Evkuran, “İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru”, 51.

³⁵³ Coşkun, “Günümüzde Deizm, Ateizm Ve Nihilizmi Doğuran Sebepler”, 66.

³⁵⁴ Mehmet Aydın, “Ateizm ve Çıkmazları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981): 3.

bilinmektedir.³⁵⁵ Din literatüründe ateizm terimine en yakın terim olarak ilhad kelimesi kullanılmaktadır. Arapçada kullanılan ve "inanç yolundan sapan" anlamına gelen "zındık" "zaman yönünde dünyanın bir başlangıcı olmadığına ve zamanın her şeyi yok ettiğine inanan" anlamına gelen "Dehri" ve "ilhad" kelimesi kullanılsa da bu kelimeler ateist kelimesinin tam olarak karşılamamaktadır. Türkçe tanrı karşıtı, tanrıtanımaz, gibi kelimeler kullanılır.³⁵⁶ Ateizm teizmin iddialarını çürütmeyi amaçladığı için yapısı gereği eleştirel ve deşilleyici anlayışa sahiptir.³⁵⁷

Ateizm evreni yaratan ve onun varlığını devam ettiren, özü itibarıyla aşkın fakat sonsuz gücü, bilgisi, iradesi ile evrende içkin monoteist Tanrı inancına karşı tepki olarak doğan bir düşünce hareketidir. Bu bakımdan düşünce tarihinin geleneksel ateizmi gıdasını büyük ölçüde teizmden özellikle de Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışan felsefi delillerden almaktadır.³⁵⁸ Ateistler ilahi bir gücün evreni yoktan var ettiğini, yaratıcının yarattığı üzerindeki mutlak denetimini reddedeler. Ateistlere göre din ile ilgili olan her şey metafiziktir. Ateistler kendilerini tanrı tanımaz kişi veya tanrıyı inkâr eden olarak adlandırılmayı kabul etmezler. Çünkü onlar için tanrı yoktur ve olmayan bir tanrının inkâr edilmesi yanlış bir ifadedir.³⁵⁹

Tanrının varlığını sistemli bir şekilde düşünerek tartışarak zihnî bir çabayla Tanrı'nın varlığını reddetmek ve Tanrının varlığıyla ilgili iddiaları çürütmeye çalışan bir kısım ateistler Tanrı'nın varlığı inkâr edilmekle kalmamış, tanrı ile ilgili bütün kavramları reddederek bu kavramları çürütmek için yoğun çaba harcamışlardır. Mûcize, vahiy, peygamberlik, kutsal kitap, ölümsüzlük ve ahiret hayatı gibi inançlar da eleştirilmiş ve reddedilmiştir. Ayrıca bu tür bir ateizmde sadece teistik Tanrı kavramı hedef alınmamış, bunun yanı sıra mistik, mitolojik, transandantal (aşkın) veya antropomorfik anlayışlarla, panteizm ve deizm gibi, bir şekilde Tanrı inancına yer veren diğer ekoller de reddedilmiştir. Ateistler Tanrının olmadığına kanıtını bulmaya çalışarak dinsiz bir toplum meydana getirmek için uğraşmışlardır.

³⁵⁵ İbrahim Coşkun, "Freud Ateizminin Dayandığı Psikolojik Teorilerin Tutarsızlığı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 8/2 (2006): 1-2.

³⁵⁶ Mehmet S. Aydın, "Din Felsefesi", *İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 2014, 206.

³⁵⁷ Engin Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 157.

³⁵⁸ Aydın, "Din Felsefesi", 217.

³⁵⁹ Emel Gülcan, "Ateizm Nedir? (Ateizm'in Tarihi ve Çeşitleri)", <https://www.makaleler.com>, t.y., 3.

Mutlak ateizm denilen bir kısım ateist insanın Tanrı fikrine sahip olmadığını bu sebeple Tanrının varlığının reddedilmesinin ve yalanlanması dahi söz konusu olmadığını savunur. Mutlak ateizm Tanrı düşüncesine bile karşı çıkmakta ve bu konuda konuşmayı yersiz bulmaktadır.³⁶⁰ Mutlak ateiste göre Tanrı ne insan zihninde ne de dış dünyada mevcuttur var olmayan bir şey herhangi bir kavrama ya da bilgiye sahip olunamayacağına göre böyle bir varlığın kabul veya reddedilmesi söz konusu değildir. Tanrı'yı reddetmekten öte, zihinde Tanrı fikrine sahip olmamak demektir.³⁶¹ Bu anlayışı savunanların arasında Baron D Holbach (1723-1789) ve Charles Bradlaugh gibi düşünürler bulunmaktadır. Baron bütün çocukların doğuştan Tanrı fikrine sahip olmadıkları için ateist sayılmaları gerektiğini söyler. Freud dini tehlikeli bir illüzyon olarak kabul ederek dini insanın zekasını kullanmasını engelleyen uyuşturucu olarak nitelemiştir. Freud kilisenin dini kullanarak insanlara zulmetmesinden yola çıkarak dini afyon olarak nitelemiştir. Freud'un psikanaliz metodunu benimseyen hemen hemen bütün psikologlar da kendi Hristiyan kültürel dünyalarından hareketle genelleme yaparak dinin hatta ahlâk, sanat ve hukukun temelini cinsel eğilimler ve komplekslere dayandırmışlardır.³⁶² Buna göre din, tatmin edilmemiş insanî arzu ve isteklerin yan ürünüdür. Dini tutum ve davranışlar, insanın zaaflarından, seksüel güdülerinin engellenmesinden, insanî tatminsizlikten doğmuştur. Din aslı olmayan idrak yanılısamından ibarettir.³⁶³ Freud bütün bu görüşleri dile getirmesi dine inanan atalarını zavallı, cahil, ezilmiş olarak³⁶⁴ görmesi hidayetine engel teşkil etmiştir. Çünkü o bütün dinleri aynı değerlendirek ortak bir sonuca ulaşmıştır.

İnsanın doğuştan inançsız olduğu iddiası tutarsızdır. Yapılan araştırmalarda insana sadece toplumun ürünü olarak bakılamayacağını, insanın ruhen dine yabancı olmadığını, yaratılış itibarı ile dini bir varlık olduğunu, doğuştan dini inancı kabullenmeye meyilli olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Yukarıda ilgili bölümlerde bu konu ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Meselâ Antoine Vergote, T. Thun, Rümke ve Lisager gibi araştırmacıların tecrübî araştırmalarının verilerine dayanarak, 'çocukta büyük bir dini hazırlık ve doğal bir din istidadı' bulunduğunu ifade etmiştir. Hurlock,

³⁶⁰ Freud, *Dinin Kökenleri*, 279.

³⁶¹ Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", 160.

³⁶² Akçay, "İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fitrat", 154.

³⁶³ Freud, *Bir Yanılısamanın Gerçeği Bilim ve İman*, 45.

³⁶⁴ Freud, *Bir Yanılısamanın Gerçeği Bilim ve İman*, 43.

çocuğun dini inanca yabancı olmadığını, aksine onun ruhunda dine karşı bir ilgi ve eğilim bulunduğunu, çocuğun inanmaya kabiliyetli olduğunu belirtmiş; Kürkel de inanmanın çocuğun yapacağı doğal bir iş olduğunu ifade etmiştir. İnkâr eden insanın bile zihin ve gönlünde bir yaratıcı olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca mutlu ve sağlıklı günlerinde Tanrı'yı inkâr eden ateistin sıkıntılı zamanlarında ona sığınması Tanrı kavramının yaratılıştan ve fitri olduğunu destekler mahiyettedir. Hristiyan ilahiyatçılarından Anselm Kutsal Kitapta geçen şu ifadeyi tekrarlar. 'Kalbinde Tanrı yoktur "diyen bir aptalın zihninde daha yetkini düşünölemeyen bir Tanrı fikri vardır." Günümüz düşünürlerinden J.A.T. Robinson "tam anlamıyla çağdaş olan bir insan ateist olabilir mi?" başlığını taşıyan bir yazısında dogmatik, yani düşünölmüş ve tartışılmış bir ateizmin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ona göre insan ilahi gücün varlığını içinde gelen bir zorlama ile duymaktadır. Bu duyuş tabiatın aracılığı ile artistik ve bilimsel bir kanalla, toplumsal ilişkiler yoluyla ortaya çıkabilir. Bu durumda olan insan kendisini çepeçevre saran bir varlığa ne ad verebileceğini ve onu nasıl tasavvur edebileceğini bilmeyebilir, hatta onun duygu ve düşünce dünyası karışabilir. Ama o kendi yolunu açmak ve ilahi sese gitmek gerektiğini er geç idrak eder.³⁶⁵ Robinson'un dediğı gibi insan ruhunun Allah'ın varlığında huzur bulmaya ihtiyacı vardır. İnsan hayatında bocalamalar ve kuşkular yaşasa da gözlerini ve kulaklarını kapamadığı sürece hakikatin ışığına erişecektir çünkü bu insanın özünün ihtiyacıdır. İnsanlar ne kadar üstünü kapatmaya çalışsa da insanın fitratında bir ve tek Allaha inanma ihtiyacı vardır. İnanma insanın varlığının temelinde vardır. Bu sebeple insanın içindeki inanma duygusunu yok etmek insanı ortadan kaldırmak demektir. İnanmak istemeyen insan bu duyguyu bastırmaya çalışsa da bunu başaramaz. Diliyle inkâr etse de kalbinden bunu tamamen silemez. Çünkü gerçekleri görmemek için gözü kapamak gerçeğin yok olmasına sebebiyet vermez. Yaratılış gayesini ve hikmetini ortadan kaldırmak anlam arayışında boşluk yaratmaktan başka bir anlam ifade etmez.³⁶⁶

Ateizmin hidayete engel oluşunun nedenlerinden biri dinin bilime karşı olduğu düşüncesidir. On dokuzuncu yüzyılda Fransız İhtilali ile hâkimiyeti ele alan materyalist felsefe, Hristiyan dinine karşı duruş sergilemiş ve bundan sonra her türlü bilimsel gelişmenin karşıtı, ya da düşmanı, dini düşünce gösterilmiştir. Bu tarihten sonra bütün siyasi, sosyolojik ve bilimsel çalışmaların temeli ateizme dayandırılmıştır. Oysa İslam

³⁶⁵ Aydın, "Din Felsefesi", 211-121.

³⁶⁶ Arslan, *Mâturîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, 28.

bilime karşı çıkmamış aksine insanları aklını kullanmaya teşvik etmiştir. Kur'an'ı Kerim “Düşünmüyor musunuz?” (Bakara, 2/76), “Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Bakara, 2/44) diyerek, akla havale eder. Akıllı düşünmeye teşvik eder. Ateizmin hidayete engel olmasının diğer bir nedeni her hangi bir dini inanca sahip olmayan veya dini inancı zayıf olan insanlar Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu tartışma konusu yapmadan bu konulara uzak durmayı tercih etmiş olmalarıdır. Her iki hususun da eşit derecede anlamsız bir iş olduğunu öne sürerek konuya ilgisiz kalmayı yeğlemişlerdir. Dünyayı sadece yaşadığı andan ibaret gören bu kısım insanlar, sadece var olanla yetinerek görünen âlemin ötesine ilgi duymamaktadır. Bu tür insanların düşünmekten ve idrak etmekten kaçınmaları hidayete erişmelerini engellemiş hakikatin ardındaki güzellikleri görmelerine engel olmuştur. Onlar kendi inandıklarını doğru kabullenmiş hidayete erişebilmenin yollarını safsatadan ibaret görmüşlerdir. Kendi düşündükleri düşüncelerden farklı düşünen insanları fizikî âlemin dışına ait tartışmalara giren ve boş şeyler konuşan insanlar olarak nitelemişlerdir. Kur'an'ı Kerim onların bu tavırlarıyla ilgili şöyle buyuruyor “Onları uyarsan da uyarmasan da iman etmezler. Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Ve onların gözlerinin üzerine de perde çekmiştir.”(Bakara, 2/6-7) Yüzyılımızın ilk yarısında özellikle Avrupa'da çok etkili olan mantıkçı pozitivism ekolü bu tür bir anlayışın güçlenmesinde büyük rol oynamıştır. Akl edebilen ve düşünebilecek kudrette yaratılmış insanın hayvan gibi araştırmadan sorgulamadan hayatı yaşaması insanı değersizleştirerek aslında uzaklaşmasına sebep olmuştur. Oysa insan duyularını ve aklını kullanarak çevresinde bulunan ve tecrübe ettiği günlük yaşantıya ait bilgilerle bile Yaratıcıyı keşfedebilir. Her ateist yüce ve yaratıcı bir varlığın farkındadır. Ancak buna rağmen Tanrı yokmuş gibi hayatını sürdürmesi davranışlarını ona göre şekillendirmesi hidayete erişmesine engel olmaktadır. Bu sebeple ateizm bir zihin ve davranış problemidir.³⁶⁷ Hidayete engel olan hususlardan biri de Hawking gibi bilim adamlarının Tanrıyı inkâr etmeleridir. Bu bilim adamlarının çoğunun inkâr etmelerinin sebebi reddettikleri ilahın her şeye gücü yeten ilah anlayışı yerine, onların kendi âlemlerinde kabul ettikleri her şeyden aciz, hiçbir şeye gücü yetmeyen bir ilah anlayışına sahip olmalarıdır. Gerçeği sadece düşündüklerinden ibaret sayan insanlar hidayete erişemezler. “Allah onlara mühlet verir. Onları azgınlıkları içinde bocalar halde bırakır. İşte bunlar o kimseler ki, hidayetin yerine dalaleti satın almışlardır. Ve hidayete erememişlerdir. Böylece ticaretleri kâr

³⁶⁷ Temel Yeşilyurt, Çağdaş İnanç Proplemleri, 29.

etmemiştir. Onların misali, ateş yakan kimsenin haline benzer. Vaktaki ateş etrafındakileri aydınlatınca, Allah da onların nurlarını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, artık onlar dönemezler.”(Bakara, 2/16-18) Ateizmin hidayete engel olmasının bir nedeni de dinin cehaletten kaynaklandığı iddiasıdır.³⁶⁸ Dinin cahillikten kaynaklandığını söyleyenlerin görüşlerinin aksine birçok bilim adamı yaratıcının eserlerinden faydalananarak icatlar yapmışlardır. Din cehaletten kaynaklanıyorsa cehalet kalkınca dininde ortadan kalkması gerekir. Ateizm tanrının var olmadığını ispatlamak için bilimsel, felsefi, mantıki, ve ahlaki gerekçeler getirmeye çalışması bilimin her şeyi çözeceğine inanan kesimi etkilemektedir. Oysa ateizm iddia ettikleri gibi bilimsel ve felsefi sistem değildir. Çünkü bilimsel ateizm diye bir şey yoktur. Çünkü hiçbir bilimsel tez Tanrı’nın yokluğunu ispat edememiştir. Ateizm felsefi sistem de değildir. İlk sebebi ve mevcudatın sebepsiz ilkesini de inkâr edememiş, bilakis maddi temelde açıklamayı tercih etmiştir.³⁶⁹ Bazı düşünürler dinin varlığını bireyle toplumu özdeşleşmesine toplumsallaşmanın sonucuna bağlamışlardır. Bu düşünce yanlıştır çünkü toplum bir bütündür ama toplumun içindeki bireyler bağımsızdır. Bu bireyler toplumu değiştirebilirler.³⁷⁰ İnsanların ateist olmalarında insanların inandıkları dinin içindeki çelişkiler etken olmuştur. İslam dininde hiçbir çelişki yoktur. Çünkü İslam dini akıl ve mantık dinidir. Günümüzde bu ateistlerin bir kısmının İslam’a girmesi de akılla İslam’ın örtüştüğünün delilidir.

İnsanı yoktan var eden Allah, insanın içine kendini ve imanı tanıma melekesi yerleştirmiştir. Allah’a inanmanın yolu, Allah’ı bilme ve anlama yönünde gayret sarf etmekten geçer. Herhangi bir bilim dalında araştırmalar yapan bir insan, eğer birtakım önyargılara veya körü körüne bağlı olduğu bir ideolojiye sahip değilse, gördüğü her ayrıntıda mükemmel bir tasarımın var olduğunu görür ve bu tasarımın ancak sonsuz bir aklın eseri olabileceğini rahatlıkla anlayabilir. İşte bu nedenle tarih boyunca büyük keşifler yapmış, bilimsel gelişmenin öncüsü olmuş bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu Allah’a yönelmiştir. İslam’ı diğer dinlerden ayıran en önemli nokta aklını ve mantığını kullanmaya teşvik etmiş olmasıdır. İslam’a göre hidayete erişebilmenin yolu düşünmek ve idrak etmekten geçer.

³⁶⁸ Freud, *Bir Yanılsamanın Gerçeği Bilim ve İman*, 73.

³⁶⁹ İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam Kelami Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 19.

³⁷⁰ İlyas Çelebi, *İslam’ın İnanç Esasları* (İstanbul: İSAM, 2009), 49.

2.2. Materyalizm

Materyalizm varlığın, insan zihninden bağımsız olarak var olduğunu, maddi varlık dışında bir varlığın bulunmadığını, maddenin ezeli olduğunu savunan görüşe denir. Materyalizm evrenin doğasının açıklanmasında maddeyi merkeze alan zihin ve ruha ikincil önem atfeden veya bunları yok sayan doktrinler ailesidir. Materyalizme göre madde olmadan düşünce var olamaz. Bu düşünce akımına göre madde değişmeyen tek gerçekliktir.³⁷¹ Bu sebeple materyalistler kâinattaki her şeyi maddenin içine hapsedip onun dışındaki bütün gerçeklikleri yok saymışlardır. Ateistik kanıtlar içinde felsefi düşüncenin en erken geliştiği düşüncedir. Bu düşüncenin başlangıcı Antikçağ filozoflarına kadar gider.³⁷² Materyalistler, metafiziğin bilgisizlik sebebiyle doğduğunu, 19. yüzyılda bilimin hızla ilerlediğini ve bu sebeple metafiziğin yerini materyalizmin alması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Dinlerin, tabiatüstü güçleri açıklamak amacıyla doğduğunu iddia ederler. Kısacası metafiziğin temelini bilgisizliğe dayandığını ileri sürmüşlerdir. Materyalizm evreni bilim yoluyla açıklamak çabası içine girmişlerdir.³⁷³

Materyalistlerin görüşüne göre; çekim ve itme kuvvetlerine sahip cüz-i fertlerin³⁷⁴ her biri kendi yörüngesinde muntazam bir şekilde hareket etmekte iken içlerinden biri hareketindeki intizamı kaybederek diğer bir cüz-i fertle birleşti. Bunlar birleşince diğer cüz-i fertleri de kendilerine çektiler. Sonunda bütün cüz-i fertler hareket kabiliyetini kaybederek birçok kümeye ayrıldılar. Bu kümelerden yıldızlar oluştu. Bunlardan kopan parçalar âlem meydana getirdi. Üzerinde yaşadığımız dünya güneşten kopup etrafında dönmeye başladı ateş topu halindeki dünya zamanla soğudu ve üzerinde katmanlar meydana getirdi. Üzerinde derece derece madenler, bitkiler, canlılar meydana geldi.³⁷⁵ Evrende bir düzen olmadığını savunan bu görüş doğadaki olup bitenleri tesadüflerle kâinattaki değişimleri evrimle açıklayarak daha sonraları ortaya çıkacak olan evrim teorilerine kaynaklık etmişlerdir. Materyalistler ilk ve yaratılmamış maddeyi büyük patlamayla açıklamaya çalışmışlar fakat büyük patlamaya yol açan enerjiyi izah

³⁷¹ Bedia Akarsu, "Materyalizm", *Felsefi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayınları, 1998), 78.

³⁷² Emin Arık, *Ateizmden İnanca* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 230.

³⁷³ İbrahim Ağâh Çubukçu, "İnkârcılıktan Doğan Bunalımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat. Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 11.

³⁷⁴ Cüz-i ferd: Birtakım zerrelere birleşmesinden meydana gelen küçük küçük kümelerdir.

³⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, trc. Salih Sabri Yavuz - Faruk Sancar, 2. Bs (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 137.

edecek gerekçeyi açıklamakta hayli zorlanmışlardır. İslam kelamcılarına göre kâinat Allah'ın yaratmasıyla varlık kazanmıştır, ezeli madde diye bir şey yoktur. Madde bölüm ve parçalardan teşekkül eder ve hadistir. Tabiat kanunları maddenin özünden gelmez tabiat kanunlarının oluşumunda temel doğa yasası olan sebep - sonuç ilişkisinin zorunlu değildir. Nitekim, hidrojen yanıcı oksijen ise yakıcı bir maddedir. Ancak bu ikisinin belli bir oranda birleşmesiyle ateşi söndürme özelliğine sahip bir madde (H₂O, su) ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, tabiat kanunları maddenin kendinden kaynaklanmamaktadır ve zorunlu değildir. Evrende, ilahi fiillerin aynı şekilde tekrarlanması sonucunda aklın tümevarım yoluyla kavradığı bir düzen vardır. Hakikatte her şeyin ilk sebebi Allah'ın ilmi, iradesi ve kudreti olup, tabiat kanunları da Allah'ın yaratmayı aynı şekilde yinelemesi olan adetullah'tır.³⁷⁶

Materyalistler duyu ve deneye dayanmayan hiçbir şeye inanmadıklarını söylerken hiçbir vasıta ile gözükmeyen esirin³⁷⁷ varlığına hareket ve titreşimine nasıl inanıyorlar. Kendi yörüngesinde hareket eden cüz-i ferdin yörüngesinden ayrılmasına sebep olan hareket kabiliyetini kaybetmesine neden olan sebep ve kuvvet nedir. Neden bu cüz-i fer diğerleri değil? Cüz-i fertler belli bir düzene göre bir araya gelmeli geliş güzel bir araya gelen cüz-i ferlerden cisimler oluşamaz bu düzeni sağlayan etken ne? Materyalistler zerrelere tesadüf eseri kaynaşarak oluştuğunu söylerken ilim ve bilim tabiat kanunlarının sabit olduğunu söylüyor. Maddelerin hareket edebilmesi için hareket ettiriciye ihtiyaç vardır. Materyalistler hareketin ezeli olduğu görüşüne sahipler, Oysa mekanik fizik bize gösterir ki hareket halindeki her cisim bir gün sukûn haline gelecek madem ezelden beri hareket halinde o zaman sukûn haline gelmiş olması gerekirdi. Cüz-i fertlerin itme ve çekme özelliğinin olduğuna dair bir delil yoktur. Materyalistlere göre kuvvet maddenin bir özelliğiymiş bilim bize kuvvetin asıl olduğunu söyler. Bu görüşüyle bilimle zıtlaşmış oluyor. Hiçbir zerrenin kendi kendine hayat bulamayacağı biyoloji ilmine göre bilinmektedir. O halde bu zerrelere kim bu şuuru vermiştir. Bu zerrelere nasıl oluyor da varlığını devam ettirecek alet ve kuvvetleri keşfediyorlar. Bu ve buna benzer birçok delil bize gösteriyor ki evren tesadüf eseri meydana gelmiş olamaz.³⁷⁸ Bu kadar mükemmel özelliklere sahip olan insan cüz-i

³⁷⁶ Ardoğan, "Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm", 165.

³⁷⁷ Esir: Cüz-i fertlerin aralarındaki delikleri doldurdukları kabul edilen gayet ince latif elastiyete sahip bir akımdır.

³⁷⁸ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, 138-139.

fertlerin kasıtsız olarak birleşmesinden meydana gelmiş demek akıl ve irade sahibi olan insanın idrak edebileceği bir şey değildir. Kâinatta göremediğimiz birçok şeyin varlığının delilleri bize bir Yaraticının var olduğunu gösterir. Nasıl ki bir çocuk anne karnında tüm dünyanın sadece anasının rahmi olduğunu zanneder, bir çocuk tüm dünyanın pencereden gördüklerinden ibaret olduğunu zannederse aklını kullanmayan materyalistlerde evrenin sadece görünen yüzünü kabul ediyorlar. Görülmeyen şeyleri görünenin içine hapsedmek gafil insanın işidir.³⁷⁹ Kaldı ki biz maddeyi beş duyumuzla göre algılamaktayız. Eğer duyularımız başka türlü olsaydı, evreni de başka türlü algılar ve madde hakkında başka türlü yargılara varırdık. Bugün bilim, gözlerimizin hassas aletler olmaksızın, mor ötesi ve kırmızı ötesi ışınları göremediğini doğrulamaktadır. Kulağımız saniyede 16 dan az 21000 den fazla hava titreşimlerini algılamaktan yoksundur. O halde biz henüz maddeyi bile tam olarak bilemiyoruz. Madde hakkında elde ettiğimiz bilgi ancak gücümüz ölçüsündedir. Henüz tam anlamadığımız, inceliklerini çözemediğimiz ve ilk çekirdeğinin nasıl var olduğunu bilemediğimiz maddeyi her şeye hâkim gibi göstermek ne kadar saçmadır. Biz ancak hür iradeli ve yaratıcı bir Tanrı'nın varlığını kabul edersek, evrenin var olma hikmetini de çözmüş oluruz. Madde kendi kendini izahtan acizdir. Maddeyi değerlendiren manevi ve insani özelliklerdir.³⁸⁰ Ünlü biyofizikçi Paul Cleirans'ın şu sözleri dikkat çekicidir. “İlmi çalışmalara başladığım zaman insan zekâsının ve düşünce kabiliyetinin sağlam ilmi metotlarla kâinattaki her şeyi çözümleyeceğine inanıyordum. Ama atomdan gök cisimlerine en küçük mikroptan insana kadar eşya hakkında bilgim arttıkça henüz ilmin açıklayamadığı birçok şey var. Bilim adamları mikrokozmoz ve makrokozmoz ile ilgili hipotezlerden ve teorilerden bahset se de madde ve enerjinin mahiyetini tam olarak açıklayamamıştır. İlim dev adımlarla ilerlemeye devam etse de eşyanın nasıl olduğunu açıklamaya çalışsa da atomların, yıldızların, hayatın ve insanın niçin meydana geldiğini izah edemeyecektir. Akliselim düşünce ve mantık kuralları Allah'ın varlığına inanmaya zorlamaktadır.”³⁸¹

Kainatta tesadüfün imkanı var mıdır? Aklen ve ilmen bu mümkün müdür? Kainatta tesadüfün olması imkansızdır. Çünkü ağırlıklarını ifade edecek sayıların bulunmadığı o muazzam cisimlerin değil, sınırsız sayıda ki hücreler değil, boyu gözle

³⁷⁹ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, 140-142.

³⁸⁰ Çubukçu, “İnkârcılıktan Doğan Bunalımlar”, 10.

³⁸¹ Monsma, *Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, 1: 92.p

görülmeyecek kadar küçük olan varlıklar değil, bir gramın milyonda birinin, altı milyonda biri kadar olan ve canlılığın ana kaynağı olan bir protein molekülünün tesadüfen meydana gelebilmesinin ihtimali matematik bilgini Charles Eugenie Guye'ye göre 1×10^{243} üssü 160 bu ihtimali gerçekleşmesi için gereken muhtemel zaman 1.10^{243} olarak tespit edilmiştir. Kainatın ömrü ünlü Astronomi bilginlerine göre 3-20 milyar sene ise 1×10^{243} yıllık zaman kesit ini nasıl gerçekleştirecek. Protein molekülleri amino asit zincirlerinden meydana gelir. Amino asit zincirlerindeki atomların biraraya gelerek hayat için elverişli zincirleme bağlantıyı oluşturması ihtimali 1×10^{48} dir. Bu zincirler öyle muazzam halkalanmıştır ki düzenden başka türlü halkalanmış olsa hayatın varlığı mümkün olmazdı.³⁸² Bu Allah'ın varlığının ve birliğinin delilidir.

Muazzam bir şekilde yaratılış ahengini, tabiatın sorunsuz bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlayan tabiat kanunlarını derece derece madenleri, rengârenk farklı özelliklerdeki bitkileri, gözle görülen veya görünmeyen bin bir çeşit canlının yokluktan ve kendiliğinde çıktığını iddia etmek ne kadar mantığa uygundur. Ya da farklı kabiliyet ve özellikte mükemmel bir yaratılışa sahip, akıl ve irade sahibi olarak yaratılan insanın ortaya çıkmasını sağlayan şeyin cansız iradesiz cüz-i fert olması mı akla mantığa uygun yoksa her şeyi bilen, irade ve kuvvet sahibi bir yaratıcı tarafından yaratılmış olması mı makul? Fıtratı bozulmamış akıl ve idrak sahibi her insan bilir ki hiçbir şey tesadüfen meydana gelmiş olamaz. Allah'ın varlığını madde şeklinde idrak edemesek de onun yüce zatının varlığı maddi delillerin üzerinde tecelli eder. Öyleyse akla ve mantığa sığmayacak kadar sayısız zerre yaratan ve bu zerreleri kendisi de bir zerre olan insanın hizmetine sunan Allah'ın insanı yaratmasının bir gayesi olmalıdır. Bu gaye bir ve tek olan Allah'a kulluk etmektir. Bütün kâinat insanı bu gayeye ulaştırmak için seferber olmuştur.

Günümüz İslam dünyasının birçok yerinde ortaya çıkan savaşlar, terör vb. olaylar, imanını temellendirememiş kişilerde yaratıcılarıyla ilişkilerinde psikolojik bir travma yaşamalarına sebep olmuştur. Yaratıcıya inanmanın gerçek hayatta karşılığını aramaya çalışan insanın bu karşılığı bulamaması, Tanrı'ya inanma noktasında sarsıntı yaşamasına ve insanın Tanrıyı reddetmesine kadar götürebilmektedir. Özellikle internet ve sosyal medyanın kullanım alanlarının arttığı, teknolojinin her şeyin hakimi

³⁸² Monsma, *Niçin Allah'a inanıyoruz?*, 1: 23-25.

görüldüğü çağımızda insanın zaaflarından yararlanan materyalistler bu akımın gençler arasında hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu gün ilim ve bilimin ve özellikle tabiat bilimlerinin ilerlemesi uluhiyet fikrinin gelişmesine hizmet ettiği halde nefislerinin heveslerine tabi olmuş olan insanın fikri sapıklığa düşerek insanlığın huzurunu bozması ve kendini inkâr bataklığına sürükleyerek hidayetten uzaklaşması ne kadar cahilcedir. Materyalizmin gençlerin arasında yayılması, inanç problemi olmanın yanı sıra geçlerin yıkıcı ve ahlak dışı bir karaktere bürünmüş olan ideolojilerin hedefi haline gelmelerine sebebiyet vermiştir.³⁸³ Bunu yaşam felsefesi haline getiren insanlar toplumla bağlarını kopararak hidayetden uzaklaştırıp dalaletle sürüklenmektedir. İnsan sadece beş duyu sahibi bir varlık değildir. O, bütün bunların yanında ve ötesinde, aynı zamanda düşünen bir beyne; öte yandan inanmak ihtiyacı duyduğu bir kalbe de sahiptir. Bu sebeple, müşahade ve tecrübe ile uzanamadığı hakikatleri, aklı ve düşüncesiyle yakalama; bütün bunların ötesinde elde edemediği bazı şeylere inanma durumunda kalacak ve belki de ancak böylece huzuru içinde hissedecektir. Netice itibariyle insan denen varlığın, aynı zamanda fizik, metafizik ve din cepheleri bulunmaktadır. Hakikate ulaşmak için bu üçüne de ihtiyacı vardır.³⁸⁴ Bilim, hayatın bütün yönlerini kuşatabilecek bir bilgi edinme yolu değildir, çünkü o, evrendeki olgu ve olayların bir bölümünü ele alabilmektedir. "Bilim ile din çatışır" diyerek bilim, ateist fikirleri desteklemek için istismar edilebilmiş, bilimi kullanarak ateist görüşleri savunmaya çalışanlar olmuştur.³⁸⁵ Dini bilimin önünde engel görenler yanılmaktadır. Çünkü bilim Allah'ın muhteşem sanatının keşfedip büyüklüğü karşısında kulluk edebilmesi için hidayet vesilesidir. Allah evrendeki mucizelerini incelememizi ve idrak etmemizi emreder. İnsanın sürekli çalışmasını ve bir işi bitirdiğinde başka bir işe koyulması gerektiğini söyler. Bu nedenle bilimle uğraşmak ibadet olarak görülür. Bugün ilim atomun esrarını çözmüş, kâinatın bilinen bilinmeyen birçok kanunlarını keşfetmiş ve halen akılları durduracak yeni keşifler yapmaktadır.³⁸⁶ Hidayetin oluşumuna engel olan akımları eleştirmek yerine Allah'a imana götüren ilmi delilleri, mantık kaidelerine dayalı, ilmin buluşlarına uygun cevaplarla araştırmak gerekir. Bu cevapları bulmak kendi inancımızı kuvvetlendirirken hidayet oluşmasına engel olan felsefi ideolojilerin yayılmasını da engeller. Kur'an içi

³⁸³ Şaban Ali Düzgün, "Deizm Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 9.

³⁸⁴ Osman Karadeniz, "İlim Din İlişkisi Üzerine", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1994): 131.

³⁸⁵ Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 2017, 2/10 (t.y.): 539.

³⁸⁶ Monsma, *Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, 1: 29.

insanların arzu ve hevesleriyle, beklentileriyle, ümit ve korkularıyla doldurulmuş dinlerin aksine aklederek, düşünmeyi emrediyor. Kur'an'ın böyle bir teslimiyeti önermesi Kur'an'ın çağrısının objektif ve inşafı bir çağrı olduğunun delilidir. İnsan sadece maddi ilimlerin delilleriyle Allah'ın varlığını kabullenmeyebilir. Ama ilmi delillerle, ruhi delilleri karıştırdığımız vakit hidayete ulaşabiliriz.

2.3.Deizm

Deizm Allah'a inanmak ile birlikte belli bir dinin doğmalarını ve ilkelerini benimseyen Allah'ın evreni yarattıktan sonra kendi kanunlarına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğretilerdir.³⁸⁷ Deizm dinleri, peygamberleri ve kutsal kitapları reddeden, tanrının varlığının akılla kavranabildiğini savunan, kaynağını mantık ve doğadan alan tek tanrı inancıdır. Deistler her şeyin bir nedeni olduğuna nedeni bulunmayan tek varlığın Tanrı olduğuna inanırlar. Deistlerin büyük çoğunluğu her şeye gücü yeten, eşsiz ve yaratıcı Tanrı anlayışına sahiptir³⁸⁸ ancak onlara göre Tanrı evreni yarattıktan sonra evrenin yasalarına karışmaz evren kendi işleyişinde devam eder. Deistlere göre yaşamının önemi diye bir şey yoktur herkes zamanlı gelmiş rolünü oynar zamanı bitince ruhu sonsuzlukta kaybolur. Deistler katı bir akılcıdırlar dine akılcı yaklaşırlar. Deistler peygamber, kutsal kitap, melek, şeytan, günah, sevap gibi dinle ilgili kavramlar yoktur. Dinin esrarengiz yönünü inkâr ederler. Vahyi reddettikleri ahiret hayatına da inanmazlar. Dini kuralları kabul etmezler. Deizm'de Allah, insanla, beşeri ahlakla, insanlığın gidişatıyla değil evrenin değişmez yasalarıyla ilgilidir; tarihe ve topluma müdahale etmez, insanların hayatını yönlendirmez. O, insanın iletişim kuramayacağı şekilde aşkındır.³⁸⁹ Deistler ilahi dinlerin aksine Evrim Teorisi'ne karşı değildir. İnsanı evrim geçirerek bu durumuna gelmiş olabileceğini düşünürler.³⁹⁰

Felsefe tarihinde deizm esas olarak Aristo metafiziğinde temellendirilmiştir. Çünkü Aristo'nun tanrısı salt düşünmedir, tindir ve evren üzerinde hareket ve edimleriyle etkide bulunmaz. Rönesans döneminde ise Aristo'nun tanrısı yeniden gündeme gelmiştir. Deizm Rönesans ve reform hareketlerinin ortaya çıktığı esnada 17.yy İngiltere'de tekrar ortaya çıkmıştır. Deizmin önemli savunucuları arasında John

³⁸⁷ Janet - Seailles, *Metalib ve Mezahib*, 453.

³⁸⁸ Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", 227.

³⁸⁹ Ardoğan, "Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm", 165.

³⁹⁰ Hüsameddin Erdem, "Deizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 110.

Toland, Anthony Collins, Voltaire, Thomas Paine ve J.J Rousseau yer almaktadır.³⁹¹ Dünya tarihinin Hristiyanlıkta anlatıldığı gibi olmadığı gören deistler ortaçağın dinsel doğmalarına ve kilisenin baskılarına karşı başkaldırmışlardır. Deizmin bir uluhiyyet anlayışı olarak ortaya çıkmasında Hristiyanlığın esrarengizliği, gizemliliği, mucize anlayışı ve kilisenin taassubu en etkili nedenlerin başında gelmektedir. Peşin hükümlerin yıkılmasında Yahudilik ve Hristiyanlığın dışındaki diğer dinlerin de makul sayılmasında etkili olan Deistler deneysel bilginin ön plana çıkmasına katkı sağlarken dini bilgilerin her yönünü eleştirmiş ve evreni tamamen Tanrıdan soyutlamaya çalışmışlardır.³⁹² Tanrı'nın sürekli yaratıcılığı inancı ile âlemdeki tabii süreklilik fikrinin çeliştiğini düşünen Deistler, Hristiyanlığa ait kutsal metin ve dinî yapılanmaları reddederek tüm dini yapılanmalara karşı çıkmışlardır. Deistlere göre insanda doğuştan mevcut olan iyilik ve adalet duygusunun sonradan kötülüğe ve eşitsizliğe dönüşebilmekte, ancak insanın tabiatında var olan ışık ona yeniden yol gösterebilmektedir. Bu görüşler Hristiyanlığın doğuştan günahkâr insan anlayışına ve dolayısıyla Hz. İsa'nın kurtarıcılığı inancına aykırıdır; ayrıca kilisenin yol gösterici rolünün ve ruhanî otoritesinin yerine aklî aydınlanmayı koymaktadır.³⁹³

Deistik anlayışın Avrupa'da ortaya çıkmasının nedenlerinden biri kilise ile bilim adamlarının arasının açılmasıdır. Kilisenin bilim adamlarının araştırmalarına engel olarak Tanrıyı göstermeleri ve tarihte meydana gelen her şeyin Tanrının eseri olduğunu savunmalarıdır. Gelenekselleşen anlayış ve yorumların tenkit edilebilir olduğunu çünkü bu anlayışların Tanrının eseri değil bir insanın eseri olduğunu kabul ederler. Deistler bu görüşleriyle âlem hakkında araştırma yapılabileceğini çünkü Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra âleme müdahale etmediğini savunurlar. Deist diye adlandırılan filozoflardan bazıları Tanrı'nın ahlaki bir varlık olduğundan hareketle O'nun âleme lütuf ve keremle baktığını bunun müdahale sayılamayacağını savunurlar.³⁹⁴

Deistler evrendeki düzen olduğunu savunarak bir yaratıcının var olduğuna inanır. Evren belli bir düzen içinde muntazam bir şekilde yaratılmıştır. Evren Tanrı tarafından tasarlanmış dışarıdan müdahale olmadan doğanın kanunlarına uygun bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Deistler Tanrı'nın âlemin yaratıcısı ve yöneticisi

³⁹¹ Musa Kazım Arıca, "Uluhiyyet Anlayışları," *Din Felsefesi*, (Ankara: 2014, Grafiker Yayınları), 65.

³⁹² Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", 41.

³⁹³ Erdem, "Deizm", 9: 110.

³⁹⁴ Aydın, "Din Felsefesi", 177-178.

olduğunun söylemelerine rağmen inandıkları niteliklerin ne şekilde tezahür ettiğini tam olarak açıklayamamışlardır. Onlar Tanrıya vahiyle değil insan aklın sağduyusu ve becerisiyle ulaşılabilceğini kabul ederler. Tanrı ilim ve irade gibi sıfatlarının olmadığını iddia ettikleri için, Tanrı'nın âlemde tesirleri gözlenen veya tezahür eden hikmet ve inayetin bulunmadığına inanırlar.³⁹⁵ Deist yazarların din an layışı olduğu görülen doğal dinin herkes tarafından bilinip kabul edilebilir evrensel ilkelere bağlı olduğu iddia edilse de bunun insanlık tarihi açısından sağlam bir temele dayandığının kabul edilmesi oldukça zordur. Zira insanlar aklen ve ruhen aynı seviyeye, aynı irade ve ihtiyaçlara, aynı coğrafi ve toplumsal şartlara sahip değildir.³⁹⁶ Deizm'de dini ve ahlaki kurallar vahiyle belirlenmediği için oluşan boşluk bu defa akıl tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Deist düşünce insana sınırsız bir yetki ve özgürlük vererek insanın kulluk vazifelerini düzenleme yetkisini akla verir. Oysaki insanoğlunun dini ve ahlaki açıdan eğitilmesi ve kendisine istikamet kazandırılması ancak beşer üstü ilahi bir vahiy ile mümkündür. Bir insanın başka bir insana hakimiyeti Tanrı'nın insana hakimiyeti ile kıyaslanamaz.³⁹⁷ Deizmin aksine İslam inancında Allah yarattıklarını öylece bırakırmak yerine hakimiyeti ve gözetimi altına almıştır. O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istiva edendir. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız O sizinle beraberdir. Allah bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.” (Hadid 57 /4) Tanrı'nın insana akıl melekesini vermiş olmasını yeterli gören deistler, insanın aynı zamanda nefsi duygularla hareket edebilen bir varlık olduğu gerçeğini göz ardı etmiş ve insan aklını ilahi akla tercih etmişlerdir.³⁹⁸

Esas itibariyle insanın tanrılaşması demek olan hümanizmle başlayan modern sekülerleşme süreci, tanrı fikrinin ve hakikat fikrinin yitirilmesini, yerine önce insanın, sonra da gücün, güç üreten bilim, teknoloji gibi araçların kutsanarak yerleştirilmesini doğurdu. Bu düşünsel eğilimin merkezindeki düşünceye göre, yaptıklarını koruyup gözetmeyen bu yüzden de hayata müdahil olmayan bir Tanrı'nın, sorumluluk alanı üzerinden insan hayatından çekilmesi söz konusudur.³⁹⁹ Hesap bilinci gelişmemiş her fert için, âleme müdahil olmayan bir Tanrı fikri gününü gün edenlerin işini daha

³⁹⁵ Erdem, “Deizm”, 9: 110.

³⁹⁶ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi”, 229.

³⁹⁷ Gündoğar, “Deizm Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, 31.

³⁹⁸ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi”, 228.

³⁹⁹ Yusuf Kaplan, “Deizmin kökleri ve nasıl önlenebileceği”, *Yenişafak yayınları*, 2018, 2.

kolaylaştırarak sorumluluktan kaçan insanların hidayetden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Bir fabrikada oyuncak üreten fabrika sahibi bile oyuncakları belli bir amaç için üretirken bu kadar mükemmel bir şekilde yaratılan insanın yaratıldıktan sonra başıboş bırakıldığına inanmak akıl ve mantık dışıdır. “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.”(el-Kıyamet 75/30) İnsanın yaratılma gayesi vardır. Eğer insan yaratılmış ve başıboş bırakılmış diye düşünürsek insana verilen akıl, düşünme gücü ve iradenin bir anlamı olmaz. İnsan bu melekeleriyle hayvanlardan ve diğer canlılardan ayrılır. Fıtratı içgüdü kavramıyla karıştırmamak gerekir. Fıtrat içgüdü gibi yaradılışın bir parçasıdır. Ancak fıtrat bilinçli bir iştir. İnsan bildiği şeyi bildiğini bilebilir. Yani insanın bir takım fitriyatı vardır ve bu fitriyatlara sahip olduğunu bizzat kendisi bilir. İnsan kendini tanıdığı zaman hidayete erişir. Hidayeti elde etmek insanın kendi değerinin farkına varması demektir. Hidayetten uzaklaşmak ise insanın kendinden uzaklaşması demektir. Deizm insanın düşünme ve idrak etme vasıflarını hiçe sayarak insana yaradılış gayesini unutturur. Alemde ki konumunu kaybeden insan hakikatlere gözünü kapatarak hidayetden uzaklaşır.

İslâm düşüncesinin temel yönelişi Allah, âlem ve insan münasebetlerini asla koparmamak veya zayıflatmamak doğrultusunda olmuştur. Deistlerin aksine İslâm inanç ilkelerine göre yaratıcı faaliyeti, ilmi, hikmeti ve lutfuyla Allah âleme her an müdahale eden yüce bir varlıktır. Bu yüce varlık gerektiğinde âlemdeki düzeni mucizeler yaratmak yönünde yeniden şekillendirebilir. Kur’an bunu bize şu ayetle açıklıyor. “Biz gök ile yeri ve aralarındaki şeyleri, boş bir eğlence için yaratmadık. Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, elbette onu katımızdan edinirdik. Yapacak olsaydık öyle yapardık.(el-Enbiya/16-17) Allah belli dönemlerde seçtiği peygamberler aracılığıyla insanlara mesajlar göndermiştir. İnsan da ilahi vahyi ne kadar dikkate alıyorsa o kadar değer kazanır. İnsanlar Allah ile iletişimde bulunabilir. Ona dilek ve isteklerini bildirebilir, onun lütuf ve yardımını isteyebilir. Vahiy ve ibadet iletişimin yöntemidir. Ayrıca İslâm dininin kutsal metni olan Kur’an’ın lafız ve mana bakımından mucize olduğu, ilâhî koruma altında bulunduğu ve tarihen de bilindiği gibi asla tahrif edilmemiş ve edilemeyecek olduğu hususu müslümanların ortak inancıdır. Vahyin sıhhati konusunda Batı’da beslenen bu kuşku ve inkâr tavrı akla mutlak güven psikolojisini doğururken İslâm düşünürleri ya ilâhî vahiyle sağlıklı aklın tam anlamıyla uyuştuğunu yahut daha fazla olarak vahyin akıl ötesi boyutlara da sahip olduğunu vurgulamışlardır. Müslüman düşünürlerin de akıl ile ilgili görüşünü yansıtan Clarke'a

göre insan aklı kendisine teolojik ve ahlaki alanda dört yetkinlik sağlar. Birincisi, akıl Allah'ın varlığını ve birliğini bilebilir. İkincisi, O'na ibadet etmesi gerektiğini akıl olarak çıkarabilir. Üçüncüsü, insanlar arasındaki ilişkilerde) ahlaklı davranması gerektiğini bu yetisiyle çıkarabilir. Dördüncüsü, ölümden sonra bir hayat olduğunu da aklen kavrayabilir.⁴⁰⁰ Dinin doğaya uygunluğu, Allah'ın varlığı başta olmak üzere dine ilişkin bütün delillendirmelerin doğaya başvurularak elde edilebileceği anlamına gelir. İnsan bu delilleri elde ederken aklını ve beş duyusunu kullanır. Bu yetiler insanın doğasında/fitratıda vardır.⁴⁰¹

Deistlerin vahiyden bağımsız din anlayışında Tanrı'nın âlemle ilişkisi ilahi dinlerden farklıdır ve Tanrı âlemle sürekli bir ilişki içinde değildir. Deistlere göre Tanrı başlangıçta âlemi yaratmış, âlemin düzenini sağlayan kanunları kalıcı bir şekilde var kılmıştır.⁴⁰² İslam'a göre Allah âleme her an müdahale eden, her şeyi irade eden ve bilendir. Âlemdeki kanunilik Allah'ın isterse değiştirebileceği “meşîet”inden ibaret olduğu için gerek mikro gerekse makro planda mutlak olarak Allah'ın yaratıcı gücüne bağımlıdır. “"Göklerde ve yerde kim (ve ne) varsa O'ndan ister, O, her an başka bir iştedir" (Rahman, 55/29) Dolayısıyla Allah ile âlem arasındaki yaratan-yaratılan ilişkisi, deizmin bir defa olup bitmiş ve artık söz konusu edilmemesi gereken bir yaratan yaratılan ilişkisi değildir. Allah'ı âlemden ve insandan uzaklaştıran yanlış bir aşkınlık anlayışına sahip deist iddianın aksine Allah “yerin ve göklerin nurudur” (en-Nûr 24/35) ve insana “şah damarından daha yakındır” (Kaf 50/16).⁴⁰³ Allah seçtiği peygamberler aracılığıyla insanlara kitaplar ve mesajlar göndermiş, insan da bunun karşısında takındığı tavra göre hidayete veya dalalete nisbet edilmiştir. İnsanla Yaratıcı arasında ki iletişim koparsa insanın değerini kaybeder. Bu defa psikanalist düşünür Jacques Lacan, dediği gibi insan her şeye ilah vasfı yükler. “Tanrı inancını yitiren bir insan, Tanrı inancını yitirdiği anda artık her şeyi tanrılaştırmaya başlamış demektir.”⁴⁰⁴ Hidayete erişmenin ve fitrattaki temizliğe kavuşmanın yolu dini kaynağından öğrenmekle mümkündür. Yaratıcıya saygı duymak ve tabi olmak ancak onu tanımak ve emirlerini uygulamakla mümkündür. İslam, Allah'ın dinidir ve Allah tarafından kemale

⁴⁰⁰ Düzgün, “Deizm Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 10.

⁴⁰¹ Düzgün, “Deizm Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 11.

⁴⁰² Gündoğar, “Deizm Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, 31.

⁴⁰³ Erdem, “Deizm”, 9: 111.

⁴⁰⁴ Kaplan, “Deizmin kökleri ve nasıl önlenebileceği”, 4.

endirilmiştir. Allah (cc) insanın fitratına uygun olarak sınırsız helal yanında sınırlı haramlar belirlemiş ve bunlara Allah'ın kanunları demiştir. İnsanın fitratıyla uyumlu sınırlarıyla oynamak yeni sınırlar belirlemek, insana sınırsız ve sorumsuz özgürlük veren felsefi akımların yayılmasına ve İslam'ın yanlış anlaşılmasına yol açar. Deizmin doğurduğu en olumsuz sonuç ise vahiy kaynaklı değerler sisteminden insanoğlunu mahrum bırakarak hidayetten uzaklaştırmasıdır.⁴⁰⁵ Dini, tamamen akli bir çerçeveye oturtan deistlerin, dini inançları geri plana atmaları ateistlerin işine yaramış, deistin vahye dayalı dinlere yönelttiği tenkitleri, ateistler gayet rahatlıkla deizme karşı da yöneltmiş, böylece ateizmin yaygınlaşmasına sebep olmuşlardır.⁴⁰⁶ İslam toplumları için ateizmden daha büyük bir tehlike oluşturan deizm, dini insanın hayatından çıkararak birçok kişiyi hidayet yolundan alı koymaktadır.

2.4.Agnostisizm

Yunanca “bilgi ve marifet” anlamına gelen gnostos sözcüğünün başına olumsuzluk eki olan “a” ekinin gelmesiyle oluşan bir kelime olup “bilinemezci” anlamına gelir. Nesnelerin veya mutlak varlığın kendiliklerinin hiçbir zaman bilinmeyeceğini ileri süren felsefe akımıdır.⁴⁰⁷ Agnostik; Tanrı'nın varlığı ile yokluğu hakkında hiçbir şey bilmediğini, bu sebeple hiçbir şey söylemeyeceğini söyleyen kişidir.⁴⁰⁸ Ateizmin sulandırılmış biçimi olarak niteleyebileceğimiz hakikat ve dine kuşkuyla biraz da umursamazca tavır alan bu akım 19.yüzyılda Batı'da sahneye çıkmıştır. Bu akımın öncü ismi Thomas Henry Huxley, adındaki felsefi düşünürdür.⁴⁰⁹ Huxley, aklın algılayamayacağı hiçbir bilgiye gerçek gözüyle bakılmaması gerektiğini savunmuştur. Huxley, insanların ölüm, sonrası ve Tanrı'nın varlığı gibi konularda akıl yürütmekten kaçınması gerektiğini söylemiştir. Çünkü ona göre bu konularda yanlışlanabilen ya da doğrulanabilen, somut veya soyut bir bilgi veya kanıt yoktur. Agnostisizm konusunda bahsi geçen bir başka filozof da eleştirciliğin kurucularından bilinmezci ve şüpheci kabul edilen Immanuel Kant'tır. Ona göre insanoğlunun Tanrı hakkında hiçbir bilgisi yoktur; bu yüzden de bilgisiz olduğumuz bir konu hakkında

⁴⁰⁵ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 41.

⁴⁰⁶ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 66.

⁴⁰⁷ Akarsu, “Materyalizm”, 37.

⁴⁰⁸ Ferit Uslu, “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 9.

⁴⁰⁹ Abdulhamit Sinanoğlu, “Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 98.

Tanrı var veya yok gibi kesin hüküm vermek yanlıştır. Kant, şüphe ile iman arasında kategorik olarak zan, inanç ve bilgi sıralamasından söz eden bir filozoftur ki bu sıralama kalam ilminin bilgi teorisine de yakın durmaktadır. Mutezile nerdeyse bilgi ile imanı aynı görür. Mâturîdîye göre bilgi iman demek değildir; tasdik olmadan iman olmaz. Mu'tezile'nin bilgi tanımında bir şey her ne ise kalp mutmain oluyorsa ona olduğu gibi itikad etme vardır.⁴¹⁰ Mâturidilerin tasdik anlayışıyla Mutezilenin bilgi tanımı büyük benzerlik taşımaktadır.⁴¹¹ Eş-ari bilgiyi kendisiyle vasıflanan doğru ve mükemmel fiiller ortaya koymasını sağlayan şey şeklinde tanımlamıştır.

Belirli felsefi tartışmalarda, özellikle de bilginin sınırları söz konusu olduğunda, agnostisizm dikkate alınması gereken, söyledikleri ile ilgili kayıtsız kalamayacağımız bir epistemik durum olarak karşımıza çıkıyor. Üstelik kendisini agnostik olarak tanımlayanların sayısı da görmezlikten gelinecek kadar az değildir. Yapılan bazı araştırmalarda kendisini agnostik olarak tanımlayanların sayısının ateist olarak tanımlayanlardan daha fazla olduğu görülmüştür.⁴¹² Agnostiklerin bazıları Tanrının kesinlikle bilinmeyeceğini iddia ederken bazıları da Tanrı şu anki bilgi düzeyiyle bilinemez görüşünü savunurlar. Birinci grup mutlak bir bilinemezliği savunurken, ikinci grup nispi bir bilinemezliği savunur. Agnostiklere göre Tanrı ve metafizik dünya, bilginin sınırları içinde değildir. Tanrının varlığına inanmak başka şey onun varlığını kanıtlamak başka şeydir. Bu sebeple inananların savundukları gibi Tanrı'nın varlığını bilmek de veya ateistlerin benimsedikleri şekliyle O'nun yokluğunu bilmek veya reddetmek de mümkün değildir.⁴¹³

Agnostisizmin haklı olabilmesi için şu sorulara cevap vermesi gerekir. Tanrının hem var hem de yok olduğunu gösteren bir takım ipuçları var mı? Agnostik iddiayı kabul ediyorsa bu durumda, orta noktada durabilmek için lehte ve aleyhte ipuçlarını denkleştirmek zorundadır. Agnostik Tanrının var ya da yok olduğuna dair hiçbir ipucu yoktur diye düşünüyorsa bu durumda agnostisizmin dayanacağı bir temel yoktur. Bu nedenle sadece teistler değil ateistlerde agnostisizmi tutarlı ve geçerli bulmamaktadırlar.

⁴¹⁰ İmamü'l Harameyn el-Cüveyni, *Kitâbü'l İrşad*, trc. Adnan Bülent Baloğlu v.dğr. (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 31.

⁴¹¹ Sinanoğlu, "Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık", 101.

⁴¹² Tuncay Akgün, "Anthony Kenny'e göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm", *dergiabant* 6/11 (2018): 18.

⁴¹³ Çelebi, *İslam'ın İnanç Esasları*, 50.

Agnostikler Tanrının varlığını ikrar etme başarısını gösteremedikleri gibi onu açıkça inkâr etme cesaretini de gösterememişlerdir. Bu durum şüphenin kalıcı olmasına neden olmuştur. İman insanın zihni ve fiili olarak kendini her türlü şüphe durumunda kurtarması ve temel inanç konularında tam bir kesinliğe ulaşmasıdır. Araştırma evresinde şüphe insanı hidayete ulaştırır ancak bu şüphe süreklilik arz eder ve tatmin edilmezse insanı dalaletе sürükler. İnanç konuları şüphe ve tereddüdü kaldırmaz. Bu sebeple insan iman ettiği zaman içindeki şüphe tohumlarının kaynağını tespit ederek kökleşmesine izin vermeden yok etmelidir. Çünkü inanç konularında bir insanın sürekli şüphe halinde kalması caiz olmaz bu durumun devam ettirilmesi insanı küfre götürür.⁴¹⁴ Tanrı'ya kesin bir şekilde inanmış, O'na teslim olmuş ve hayatın O'nsuz hiçbir anlamı olmayacağını düşünen insan için agnostisizm imkânsızdır. Tolstoy'un şu sözleri bu gerçeği açık bir şekilde dile getiriyor. "Dinin özü tamamen şu sorunun cevabında yatar: Neden varım ve beni çepeçevre kuşatan şu sonsuz evrenle ilişkim nedir? Bu nedenle, insanın kalbinin olmaması mümkün olmadığı gibi bir dininin (yani, dünyayla her hangi bir ilişki biçiminin) olmaması da mümkün değildir. Aynı kalbinin olduğunu bilmeyen kişi gibi bir dininin olduğunu bilmeyen biri de olabilir. Fakat birinin dinsiz yaşaması kalpsiz yaşamasından daha olası değildir."⁴¹⁵ Denizde debelenip durma bir türlü karaya çıkamama durumu olarak niteleyebileceğimiz bu şüpheci tutum insanın hayatını çıkmaza sürükler. Bu da hidayetin oluşumuna engel olur.

Agnostikler Tanrının varlığını reddetmeyip bu konuyu aklın ve tecrübenin dışında olduğunu bu nedenle bilinemeyeceğini ama bir inanç veya iman konusu olarak kabul edilebileceğini ileri sürmek suretiyle, ateistler kadar şimşekleri üzerlerine çekmeyen, fakat insanların zihin dünyalarında olumsuz anlamda soru işaretlerinin de belirmesine neden olan kimselerdir. Bu yönüyle bir kısım Hristiyan ve Müslüman düşünürlerce bazen Ateistlerden daha tehlikeli olarak görülebilmektedir.⁴¹⁶ Agnostisizmin geçici bir kararsızlık ve kafa karışıklığı şeklinde karşımıza çıkabileceği gibi kalıcı bir kararsızlık veya ilgisizlik durumu da hidayetin oluşumuna engel olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Agnostisizm felsefi değere sahip değildir. Çünkü kararsızlık

⁴¹⁴ Mutahharî, *Fıtrat*, 152-169.

⁴¹⁵ Uslu, "Agnostisizm", 13.

⁴¹⁶ Sinanoğlu, "Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık", 102.

veya kalıcı ilgisizlik durumu epistemolojik bir temellendirme içermemektedir.⁴¹⁷ Örneğin Agnostikler Tanrının varlığı ve yokluğu hakkında ileri sürülen delilleri eşit görürler. Agnostisizmin savunucularından Hume'a göre dinin akıldaki temeli konusunda herhangi bir sorun yoktur. Çünkü açıktır ki, doğanın bütün çatısı zeki bir Yaratıcı'ya tanıklık eder ve akıllı hiçbir araştırmacı derin bir düşünceden sonra, "gerçek din"e imanını bir an bile askıda bırakmaz.⁴¹⁸

İnsanların imanî konulardaki kafa karışıklıkları ve ilgisiz durumları hidayetin oluşumuna engel teşkil etmektedir. Ayrıca müspet ilimle uğraşanlar, metafizik illete hiçbir zaman ulaşamayacağını, bu sebeple onun bilinemez olduğunu ileri sürerler. Bu konuda araştırma yapmanın lüzumsuzluğuna inandıkları için hakikat arayışına girişmezler. Hidayeti arayan hidayete erişebilir. Dinin kaynağından dini öğrenmek gerekir. Bilinmeyenin bilinebilmesi için aramak gerekir. Dinin kaynağından öğrenilmemesi, bazı yanlış uygulamaların dine inanmanın neticesinde gerçekleştiğinin düşünülmesi, dinle insan arasına mesafe konulması gerektiği sonucuna götürmüştür. İslam dini insanları sorgulayarak, düşünerek idrak etmesi gerektiğinden bahseder. Zihninde sürekli dalgalanmalar ve kafa karışıklığı yaşayan insanların hidayete erişebilmesi için aklını kullanması gerekir. İncancı taklitten ibaret olan insan Allah hakkında konuşmaktan kaçınır. İncancı sağlam temellere oturtmamış olduğu için Allah'ın varlığının bilinmeyeceğini bu konuda konuşmamak gerektiğini düşünür. Allah'ın varlığı konusunda kritik öneme sahip delillerin anlamını yitirmesi, Tanrı fikrini akıldan ve evrenden yola çıkarak temellendirme anlamındaki bir doğal teolojiyi savunulamaz hale getirmiştir. Bu durum ateizm ve agnostisizm gibi inkarcı akımların güçlenmesine neden olmuştur.⁴¹⁹ Bu durumda bize düşen görev İlahi hikmetin ve kudretin gücünü idrak ederek incancımızı sağlam temellere oturtmaktır. Dalaletle sebep olacak vasıtaları yaymak isteyenlere fırsat vermeden hidayete ulaştıracak delilleri tespit ederek yaymaktır. Zihinlerdeki çelişkileri silerek hakimiyeti Allah'a has kılmaktır. Hidayet rehbercisi olabilmek hakkı yılmadan savunarak davanın yükümlülük ve zorunluluğunu göğüslemekle mümkündür.

⁴¹⁷ Uslu, "Agnostisizm", 16.

⁴¹⁸ Emin Çelebi, "Kuşkucu ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2011): 28.

⁴¹⁹ Mehmet Bulgen, "Kant'ın Agnostik Antinomileri ve Kelamcılarının Kozmolojik Argümanları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 120.

SONUÇ

Yeryüzünde günümüze kadar inanma ihtiyacı duymamış bir topluluk yoktur. İnsanın fitratında bir yaratıcıya inanma ihtiyacı vardır. Yaratılış üzerine gerektiği gibi düşünen insan, hem her şeyin yaratıcısı olan Allah'a neden teslim olması gerektiğini anlayacak, hem de O'nun kudretine ve Evren'e yansıyan eşsiz sanatına tanıklık edecektir. İnsan kendisine ve çevresine ibret nazarıyla bakıp, akıl terazisinde değerlendirdiğinde, yaratılanların ince ayrıntılara dikkat edilerek ustalıkla yaratıldığını görür. Böyle bir ustalığı da ancak ilim, hikmet, irade ve kudret sahibi bir yaratıcı var edebilir. İnsanoğlu aklı ve iradesiyle Allah'ı bulacak kabiliyette yaratılmıştır. İnsan için kendisini koruyup gözetecek her an yanında olacak birinin varlığını hissetmek, insanı yalnızlık ve çaresizlik duygularından uzaklaştırarak, ruhi sıkıntılarının oluşmasına engel olur. İnsan dini inanç ve ritüellerle hayatına anlam katmakta bunalımlardan ve faydasız duygulardan korunmaktadır. İnsanın içinde ki boşluğu doldurmasını sağlayan güven ve sığınma ihtiyacı insanın hidayete erişmesini sağlayan iç etkidir.

İnsanın özünde saf ve temiz bir fitrat olmakla beraber insan imtihana tabi tutulan bir varlıktır. Yaratıcının eşsiz güç ve kudretinin karşısında insan eksiktir. Hata yapmaya meyillidir. Bu sebeple insan ahiret hayatına doğru çıktığı bu yolda rehberini doğru seçmeli elindeki kılavuza dikkatle bakmalıdır. Kuran'ın temel düşünce ve hedeflerine göre hareket etmeli, bunu hayatına uygulamalı ve geleceği bu doğrultuda planlamalıdır. İnsan varlığının sebebini ve yaradılış gayesini bilerek kendisine verilen donanımları ve yeterlilikleri kullanırsa ancak hidayete erişebilir. İnsanın fitratında ki doğru çizgide yürüebilmesi ancak kendisine verilen donanımları ve yeterlilikleri doğru yönde kullanmasıyla mümkün olabilir. İnsan kendi kabiliyet ve donanımının farkında olur, bunun önemine inanır ve kendine güvenirse ancak hidayete ulaşabilir.

Günümüz dünyasında Müslümanların en büyük sorunu dinden ve dini değerlerden uzaklaşarak dünyevileşmesidir. Oysa insan sadece maddi yönleri olan bir varlık değildir. Aynı zamanda insan manevi yönleri olan metafizik, ahlakî ve dini inançlarının dikkate alınması gereken varlıktır. İnsanı anlamaya çalışırken sadece maddi ihtiyaçları değil manevi ihtiyaçları da göz önünde bulundurulması gerekir.

Modern çağın inanç ve ahlak sorunları üzerinde eğilmesi gereken bir konudur. İslam düşüncesinin kendi tarihsel, toplumsal, kültürel ve teolojik birikiminden hareketle çağdaş bir bilim modeli oluşturmamış olması, Batı kaynaklı bilim modellerinin Müslümanları etkilemesini kaçınılmaz kılmıştır. Modern bilimin insanının, kâinat hakkındaki düşünceleri, İslam inanç sistemini tahrip etme potansiyeline sahiptir. Çünkü modern bilimi Allah inancını ön kabul olarak görmez. O, doğal olayları manevi ya da metafizik sebeplere başvurmadan sadece doğal ya da maddi sebeplerle açıklamaya çalışır. Bu nedenle din-bilim ya da akıl-vahiy ilişkisinin İslam dünyası açısından bir çatışma sebebi olmadığını ifade etmek yeterli değildir. İslam dünyasını batının etkisinden uzaklaştırmanın yolu modern çağın inanç problemlerine ihtiyaca uygun modern çözümler üretmek ve bunun için gerekli olan araçları en güzel şekilde değerlendirerek kendi değerlerini merkeze alan bir bilim modeli oluşturmaktır. İslami değişim geriye değil ileriye yönelik olmalıdır. Müslümanların her alanda gücünü göstermeleri gerekir.

İslam inancı açısından asıl problem, İslam'ın doğru anlaşılmıyor, özüne uygun anlatılmıyor ve Müslümanlar tarafından gerektiği gibi araştırılmıyor olmasıdır. Müslüman neye niçin inandığını bilmediği için kulaktan duyma yanlış bilgiler, dini kaynaklarda ki belirsizlikler İslam'ın anlaşılmasını engellemekle kalmaz fitratın bozulmasına da sebebiyet verir. İslam'ın ana gayesi anlaşılmadığı için akla ve bilime önem veren İslam dini huzur ve mutluluk kaynağı iken şiddet ve kargaşanın kaynağı gibi görülmüştür. İçinde bulunduğumuz bu durumdan kurtuluşun yolu dini kaynağından öğrenmek ve dinin özünün anlaşılmasını sağlamaktır. Din çıkar ilişkisi olmadan kaynağından öğrenilmelidir. Peygamber döneminde İslam'ın hızla ilerlemesinin nedeni İslam'ın belli bir kesime değil tüm insanlığa hitap etmesidir. Din adamlarının dini emirleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları insanların dinden uzaklaşmalarına, dinin toplumsal işlevinin azalmasına neden olmuştur. Dinin kişisel çıkarlara alet edilmesi din adına uydurulan şeylerin dinin kendisinin önüne geçmiş olması dine karşı tepki duyulmasına sebep olmuştur. Geleceğimizin özellikle gençlerimizin ateizm ve deizm gibi felsefi akımlara sürüklenmesinin nedeni dinin içinin boşaltılması ya da yanlış bilgilerle bilgi çöplüğüne dönüştürülmesidir. Bugün yaygın olarak anlaşılan ve yaşanmaya çalışılan din anlayışına bakıldığında, dini insan aklına ve yaratılışına uygun bir sistem olarak değerlendirmek çok zordur. Din adına uydurulan şeylerin din adına sunulup savunulması insanların inanç dünyası üzerinde derin tahripler oluşmasına neden

olmuştur. İslamofobiyi besleyen kaynak Müslüman arazisinden toplanan yanlışlarla beslenir. Bunun böyle olması gençlerin üzerinde etkili olan felsefi düşüncelerin teorilerini güçlendirirken hidayetin oluşumuna da engel olur.

Günümüzde hızlı gelişen ilmi ve teknolojik gelişmeler büyük toplumsal değişimlere neden olmuştur. Sekülerleşen toplum da inanç ve değerlerin zayıflaması günümüz insanını güçsüzlük, değersizlik, yetersizlik, umutsuzluk, anlamsızlık, sorumsuzluk ve amaçsızlık içerisinde bırakmıştır. Yalnızlaşan insan hayatta karşılaştıkları ufak bir güçlük karşısında dahi kolayca yaşama sevincini yitirerek umutsuzluğa kapılmaktadır. Niçin yaratıldığını unutan insanın başıboşluk içinde debelenerek umutsuzluk çukuruna sürüklenmesi, ruhsal problemlerle karşılaşması, toplumsal bir hastalık halini almıştır. Bu toplumsal hastalığa neden olan etkenlerin kaynağının bulunmaması ruhsal sıkıntıların çözümünü imkânsız hale getirmiştir. Çözümün başlangıç noktası insanın nefsidir. Çözümü nefsin bütün arzularını yerine getirmekte bulan insan benliğini kaybeder. Nefsinin kölesi olur. Yaratılış gayesinden uzaklaşır. Kendini ve etrafındakileri büyük bir girdaba doğru sürükleyerek hidayetden uzaklaştırır. Çözümü nefsinin ıslah etmekte bulan ise fitratındaki beni bularak yaratılış gayesini hatırlar ve ruhunda ki boşluğu imanla doldurarak hidayete ulaşır. İnsanın fitratına uygun dengeli bir hayat yaşaması, içte ve dışta yaşadığı tüm çatışmaları ortadan kaldırır.

Hidayete ulaşmak hakikat yolculuğuna çıkmakla mümkündür. Akıl bilgi ve vahiy hidayete ulaşmanın vasıtasıdır. Fıtrattaki özü koruyabilmek için dinin mutlaka Kuran'ın rehberliğinde ve peygamberimiz Hz. Muhammed'in örneğinde en doğru ve en güzel şekilde anlaşılıp uygulanması gerekir. Fıtratımıza yerleşen “ene”yi yaratılış gayesine uygun kullanırsak kulluğun zirvesine çıkarız. İnsanın belirsizlikten kurtularak dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabilmesinin yolu, fitratına dönmesiyle mümkündür.

KAYNAKÇA

Abdülhakî, Muhammed Fevâid. “dll”. *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*,. Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.

Abdülhakî, Muhammed Fevâid. “ftr”. *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*,. Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.

Abdülhakî, Muhammed Fevâid. “hdy”. *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*,. Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.

Abdülhakî, Muhammed Fevâid. “tva”. *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*,. Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.

Abdülhakî, Muhammed Fevâid. “vhy”. *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfazi’l Kur’an’il-Kerim*,. Kum: Mektebetü Nuveydu İslam, t.y.

Ağırman, Ferhat - Özdemir, Fatma Ruveyda. “İslam Düşüncesinde İrade Problemi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (2012).

Akarsu, Bedia. “Materyalizm”. *Felsefi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayınları, 1998.

Akçay, Mustafa. “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fıtrat”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011): 143-170.

Akgün, Tuncay. “Anthony Kenny’e göre Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm”. *dergiabant* 6/11 (2018): 15-33.

Allâme, Muhammed Hüseyin Tabatabaî. *El-Mizan-Fî Tefsîr-il Kur’an*. İstanbul: Kevser Yayınları, 1999.

Altıntaş, Ramazan. *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*. 2. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

Altıntaş, Ramazan. “Sistemantik Dönem Kelam Okulları”. *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Apaydın, Halil. “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12 (2001).

Ardoğan, Recep. “Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.

Arık, Emin. *Ateizmden İnanca*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.

Aristoteles. “Felsefeye Çağrı (Protreptikos)”. *Aristoteles*. Trc. Ali İrgat. 1. Bs. İstanbul: Say Yayınları, t.y.

Arpa, Enver. "İslam'da Birlikte Yaşama Kültürü ve Günümüzde Müslüman Toplumlarda Zuhur Eden Şiddet". *Eskiye*. 34 (2017): 45-68.

Arslan, Hulusi. "Mâtürîdî'de Aklın İşlevleri ve Çağdaş Sorunlarımız Açısından Tahlili". *Uluğ Bir Çınar İmam Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğiler Kitabı*. Kartal Ahmet. Eskişehir: Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014.

Arslan, Hulusi. *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*. 1. Bs. Malatya: Mengüceli Yayınları, 2013.

Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemantik Kelam*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.

Asım Efendi, Mütercim. "dyn". *el-Okyanûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. Ed. Mustafa Koç - Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Atsız, Hasan. "Psikanaliz Penceresinden Tanrı Ve Uygarlık İlişkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/1 (2003).

Aydın, Ali Rıza. "Din ve Psikoloji İlişkisi Üzerine". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1/15 (2004).

Aydın, Ali Rıza. "İnanma İhtiyacı Ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 8 (2009).

Aydın, Mehmet. "Ateizm ve Çıkmazları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981).

Aydın, Mehmet S. "Din Felsefesi". *İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları*. 2014.

Aytepe, Mahsum. "Deizm - Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Bağdâdî, Ebu Manur Abdul kaahir el-. *El-Fark Beyne'l Fırak*. Trc. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bayrak, Defne. *Neden Müslüman Oldular*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Bıçer, Ramazan. "Matürîdî'ye Göre Hidayete Engel Olan Beşeri zaafılar ve Tezahürleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004): 41-59.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam*. Trc. Salih Sabri Yavuz - Faruk Sancar. 2. Bs. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.

Bozkurt, Mustafa. "Arapkirli Hüseyin Avnî'de Bilgi, Bilginin Kaynakları ve Değeri". *Kader* 16/1 (2018): 89-112.

Bozkurt, Mustafa. *İslam da Hidayet (Mu'tezile - Ehli Sünnet Karşılaştırması)*. Malatya: Medipres Yayıncılık, t.y.

Bulğen, Mehmet. "Kant' ın Agnostik Antinomileri ve Kelamcılarının Kozmolojik Argümanları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Bulut, Mehmet. "Hidayet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu". *İSAM*. 9 (1995): 229-260.

Cilacı, Osman. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Coşkun, İbrahim. *Ateizm ve İslam Kelami Açısından Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.

Coşkun, İbrahim. "Freud Ateizminin Dayandığı Psikolojik Teorilerin Tutarsızlığı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 8/2 (2006).

Coşkun, İbrahim. "Günümüzde Deizm, Ateizm Ve Nihilizmi Doğuran Sebepler". <http://www.diyandetdergi.com>. 1530 (2017): 1.

Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Cufta, Muharrem. "Stres ve Dini İnanç". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (1016): 50-70.

Cürçani. "İrade". *Kitab et-tarifât*. Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 2002.

Cürçani, Seyyid Şerif. "bsr". *Kitab et-tarifât*. 1593. Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 1423.

Cürçani, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Cürçânî, Seyyit Şerif. "akl". *Kitab et-tarifât*. Beyrut: Darul Kitabul Arabiyye, 2002.

Cüveynî, İmamü'l Hameyn el-. *Kitâbü'l İrşad*. Trc. Adnan Bülent Baloğlu - Sabri Yılmaz - Mehmet İlhan - Faruk Sancar. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Çağlayan, Harun. "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl". *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011): 233-262.

Çağrı, Mustafa. "Kibr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Çelebi, Emin. "Kuşkucu ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume 'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (2011): 25-40.

Çelebi, İlyas. *İslam'ın İnanç Esasları*. İstanbul: İSAM, 2009.

Çınar, Fatih - Şener, Nural. "Erken Gelişim Çocukluk Dönemi Dîn Gelişim Özelliklerine uygun Ailede Din Eğitimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016): 606-615.

Çolo, Burak. "Pokhrel'in Hidayet Öyküsü:" *Diriliş Postası*. 2018.

Çubukçu, İbrahim Agâh. "İnkârcılıktan Doğan Bunalımlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975).

Dorman, Emre. "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Düzgün, Şaban Ali. "Deizm Öncü İsimler ve Temel Doktrin". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Düzgün, Şaban Ali. "Tabiat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Düzgün, Şaban Eli. "Varlık". *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Ebu Hanife, Numan b. Sabit. *Fıkhu'l-Ekber*. Trc. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2016.

el-Fîrûzâbâdî. "hvy". t.y.

el-İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp. "tva". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak dini Kuran dili*. İstanbul: Yenda Yayınları, 2000.

Erdem, Engin. "Ateizm ve Kanıtları". *Din Felsefesi El Kitabı*. Ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.

Erdem, Hüsameddin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Evkuran, Mehmet. "Çevre Ahlâkı ve Ekoloji". *Kelam El Kitabı*. Şaban Eli Düzgün. Ankara, 2012.

Evkuran, Mehmet. "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru". *İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2007): 45-62.

Fahrüddîn er-Râzî. *Tefsîr-i Kebir Metatihü' Gayb*. 12 Cilt. Ankara: Akçağ, 1988.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-. *İdeal Devlet el Medinetü'l Fâzıla*. Trc. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-. *İhsâu'l Ulûm*. Trc. Cevher Caduk. 1. Bs. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2016.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammedb. Turhan b. Uzluk el-. "Risâle fî el-Akl". *Fârâbî Doğu Bilgeliğinin Kapısı*. İstanbul: Say Yayınları, 2009.

Fatma Aygün. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". 2017. 2, 10 (t.y.): 531-562.

Firûzâbâdi, Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- fir. "dII". *el-Okyânûsu'l-Basît fî tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- fir. "dyn". *el-Okyânûsu'l-Basît fî't-tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mücdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- fir. "kbr". *el-Okyânûsu'l-Basît fî't-tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 1994.

Freud, Sigmund. *Bir Yanılsamanın Gerçeği Bilim ve İman*. Trc. H.Zafer Kars. 2. Bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994.

Freud, Sigmund. *Dinin Kökenleri*. Trc. Ayşen Tekşen Kapkın. İstanbul: Payel Yayınevi, 2002.

Garaudy, Roger. *İslam'ın Yükselişi ve Çöküşleri*. Trc. Cemal Aydın. 1. Bs. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2017.

Gashi, Feim. "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/25 (2016).

Gazâlî, Ebu Hamid el-. *Makasid El-Felasife*. Trc. Cemaleddin Erdemci. 2. Bs. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

Genç, Cafer. "Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. 3. Bs. Konya: Tekin Kitapevi, 1996.

Gülcan, Emel. "Ateizm Nedir? (Ateizm'in Tarihi ve Çeşitleri)". <https://www.makaleler.com>. t.y.

Güler, İlhami. "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri". *İslamiyat* 1/1 (1998): 9-18.

Günay, Ünver. "Toplumsal Bütünleşme ve Din". *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Gündoğar, Hamdi. "Deizm Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Gündoğar, Hamdi. *İslam Akaid Esasları*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2014.

Gündoğar, Hamdi. *İslam İtikadında Sünnet*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2006.

Gündoğar, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Filleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004): 205-218.

Güngör, Özcan. "Yaşlılık ve Din". *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Harman, Ömer Faruk. "Dalalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Hayta, Akif. "U.Ü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme". *Udağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000).

Hayyat, Ebu'l- Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-. *El-İntisar ve'r Reddi alâ Ibn er-Ravendi el-Mulhid*. Beyrut, 1957.

Herevi, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-. "hdy". *Mucemu Tehzîbü'l-luğa*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2001.

Herevi, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-. "hvy". *Mucemu Tehzîbü'l-luğa*. Beyrut, 2001.

Herevi, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-. "kbr". *Mucemu Tehzîbü'l-luğa*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2001.

"hkm". *Lisanul Arap*. t.y.

Hökelekli, Hayati. "Din psikolojisi". *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine giriş*. Ankara: Dem Yayınları, 2017.

Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. 8: 47. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Hulûsi, Ahmet. *Hız Muhammed Neyi Oku'du*. İstanbul: Kitsan, 2005.

İbn Kesir. *El Bidâye ve'n-nihâye*. Trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.

İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari İbn. "dil". *Lisânü'l Arab*. Muessetul-e'alemi, 2005.

İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari İbn. "hkm". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005.

İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari İbn. "kbr". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005.

İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari İbn. "tva". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. "akl". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 2005.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. "dyn". *Lisânü'l Arab*. 2005.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. "ftr". *Lisânü'l Arab*. 55. Beyrut: Muessetul-e'alemi, t.y.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn. "irade". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 2005.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn. "vhy". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, 2001.

İbn Manzur, İbn Manzur Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. "hevâ". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Mektebetü Nuveydu İslam, 2005.

İbn-i Sina, Ebu Ali el-Hüseyin ibni Abdullah. *Hay bin Yakzan*. Ed. N.Ahmet Özalp. Trc. M. Şerefeddin Yaltkaya - Babanzade Reşid. 5. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

İbnü'l Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Minhâcü'l-Kâsîdîn ve Müfîdü's-Sâdikîn*. Trc. Fatih Mehmet Albayrak. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2014.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "adl". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "chl". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "dav". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "dyn". t.y.

İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "hvy". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Mehmet Yolcu - Abdalbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "Kbr". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "rbb". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "akl". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "bsr". Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "bsr". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "hdy". Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "hkm". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Mehmet Yolcu - Abdalbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "rvd". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

İsfehani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el. "tva". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Mehmet Yolcu - Abdulbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.

İsfehani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ragıp el-. "vhy". *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Trc. Mehmet Yolcu - Abdulbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, t.y.

Izutsu, Toshiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. Trc. Selahattin Ayaz. 2. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, t.y.

Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Metalib ve Mezahib*. Trc. Elmalılı M. Hamdi Yazır. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.

Kadi Abdülcebbar, Ahmet el Esedabadi. *el Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*. 1963.

Kadi Abdülcebbar, Ebü'l Hasan. *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Kaplan, Omer. "Yusuf İslamla röportaj". *Showcase Spesial*. Trt World, 2017.

Kaplan, Yusuf. "Deizmin kökleri ve nasıl önlenebileceği". *Yenişafak yayınları*. 2018.

Karacelil, Süleyman. *Dünyevileşme*. İstanbul: Nesil, 2008.

Karacoşkun, M.Doğan. "Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004).

Karacoşkun, Mustafa Doğan. "Dini İncanın Oluşum ve Gelişimi". *Din Psikolojisi*. 2012. Ankara: Grafiker Yayınları, t.y.

Karadaş, Cağfer. "İnsana Tanınan Üç İlahi İmkân Fıtrat-İşaret-Hidayet" 18/2 (2009): 75-94.

Karadeniz, Osman. "İlim Din İlişkisi Üzerine". *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8 (1994): 131-17.

Karaman, Hayrettin. "Akıl-Vahiy İlişkisi". *İz Yayıncılık*. 2006.

Karavaşin, Hakkı. "Gençlik ve Din". *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005): 61-90.

Kaya, Mahmut. *Kindi Felsefi Risaleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitapevi, 2017.

Kayıoğlu, Nurullah. *Bireysel sorumluluk ve teolojik temelleri*. Doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, 2010.

Kayıoğlu, Nurullah. "Kurân Açısından İnsanın Kendine Yabancılaşmasının Sebepleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (2010): 53-60.

Keskin, Mehmet. *İmam Eşari ve Eşarilik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Kılıç, Recep. "Cehalet ve Tembellik İle Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine". *Dini Araştırmalar* 4/11 (2001): 7-17.
- Kımtır, Nurten. *Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*. İzmir: Kriter Basım Yayın Dağıtım, 1998.
- Kösedag, Sinan. "Nurettin Topçu'da İnsan ve Şahsiyet". *Mavi Atlas* 1/5 (2017): 69-79.
- Köylü, Mustafa. "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi" 111/5 (2004).
- Kubat, Mehmet. "İslam Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011).
- Kurt, Yaşar. "Kur'an'da Fıtrat Kavramı" 5/2 (2005): 72-104.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Locke, John. *İnsanın anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. Trc. Meral Delikarar Topçu. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn. "dav". *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Muessetul-e'alemi, t.y.
- "Matematik Profesörü Jeffrey Lang 'ın Müslüman oluş hikayesi". *Milli Gazete*. 2010.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Kitabut-tevhid Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM, 2005.
- Monsma, John Clover. *Niçin Allah'a İnanıyoruz?* Trc. İbrahim Sıtkı Eröz. 3. Bs. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977.
- Mutahharî, Murtaza. *Fıtrat*. Trc. Cafer Kırım. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014.
- Müftüoğlu, Osman. "Dua iyileştirir mi". *Hürriyet.com.tr*. 2008.
- Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed en-. *Tabsiratü'l Edille Fî Usûli'd-din*. Trc. Hüseyin Atay. 1. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.
- Nesefi, Meymun ibn Muhammed. *Bahrü'l- Kelam Tercümesi Matüridi Akaidi*. Trc. Ramazan Biçer. 1. Bs. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Neşşar, Ali Sami en-. *İslam da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*. Trc. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an'da İnsan". *Hız Peygamber ve İnsan*. Ed. Erul Bünyamin. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Okumuş, Namık Kemal. "Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasawuru". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Onat, Hasan. "İslam'da Yeniden Yapılanma Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (1999): 197-207.

Öğretici, Salih. "İrade Kavramı Üzerine Semantik Bir Tahlil". *ERÜİFD* 2/17 (2013).

Özbek, Abdullah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*. İstanbul: Esra Yayınları, 1994.

Özdemir, Metin. "Din Karşıtı Bir Söylem Olarak Kötülük Problemi ve Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Özten, Ersan. "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Özturan, Hümeysra. *Akıl ve Ahlak*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Peker, Hüseyin. "Suçlularda Dini Davranışlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (1990): 93-123.

Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *Sahvetü't Tefasir*. Trc. Sadretti Gümüş - Nedim Yılmaz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.

Sadr, Muhammed Bağır es-. *Kur'an Okulu*. 2. Bs. Ankara: Fecr, 1995.

Sancak, Seyyid. "Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde 'Empati' Kavramı" 3/6 (2015): 42-71.

Sancak, Seyyid. "Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde 'Empati' Kavramı" 3/6 (2015): 42-71.

Saruhan, Müfit Selim. "İslam Ahlakında İsrar ve Cimriliğin Tedavisi". *A.Ü. İlahiyat Fakültesi*. t.y. 4.

Savut, Harun. "Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri". *Turkish Studies* 9/11 (2014): 455-478.

Seyyit Kutup. *Fîzilâl-il-Kur'an*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1968.

Sinanoğlu, Abdulhamit. "Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Solmaz, Bünyamin. "Eğitim ve Din". *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Sönmez, Vecihi. "Nübüvveti Yapıları İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Şa'bân, Hasan Zekiyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. 14. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Şengün, Mustafa. "Ahlak Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007): 201-221.

- Taftâzânî, Sa'düddin et-Taftâzânî. *Şerhu'l Akâid*. Trc. Talha Hakan Alp. 4. Bs. İstanbul: İfav, 2017.
- Tarakçı, Muhammet. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelami Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: İSAM, 2015.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y. A.
- Ural, Osman. "Mâturîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2015. 139-158.
- Uslu, Ferit. "Agnostisizm". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 5-28.
- Uslu, Ferit. "İman Akıl ve Bilgi İlişkisi". *Din Felsefesi*. Recep Kılıç, Mehmet Sait Rençber. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Uysal, Enver. "Aile Ahlakı". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Vol, Belkis Birden. "Türkiye biyoetik dergisi Çevre Etiğinde Bireyin Ahlaki Sorumluluğuna Kısa Bir Bakış" 3/1 (2016).
- Yapıcı, Asım. *Ruh sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Yayınları, 2007.
- Yariz, Enes. "Kur'an'a Göre Hidayete Ermede İnsanın Rolü". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/2 (2017): 358-384.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hidayet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstîtâat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kur'an ve Sünnette Vahiy". *Vahiy ve Peygamberlik*. 1. Bs. İstanbul: Kuramer, t.y.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yenen, İbrahim. "Medya ve Din". *Din Psikolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Selman. *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili*. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Yurtsever, Hidayet. *Kişilik Özelliklerinin Stres Düzeyine Etkisi ve Başa Çıkma Yolları: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma*. Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Yücedoğru, Tevfik. *Din, İman ve İslam'a Dair*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Yücel, Ali. *Bana Göre İslam Dini Fitratın Sesi*. Ankara: Belen Yayınları, 2010.

Zebidi, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. "hdy". *Tacü'l-arus cevahiri'l-kamus*. Beyrut: Darul Fikir, 1994.

Zebidi, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz es-Seyyid Murteza ez-. "dll". *Tacü'l-arus cevahiri'l-kamus*. Beyrut: Darul Fikir, 1994.

